DICȚIONAR

Expresii românești

Stelian Dumistrăcel

INSTITUTUL EUROPEAN

De acelaşi autor:

Volume:

Influenţa limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului; Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978 (Premiul „Timotei Cipariu" al Academiei Române)

Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980

Lupta în jurul literei â şi demnitatea Academiei Române. Imperativele integrării culturale a tuturor românilor; autoeditare, Iaşi, 1993

Sate dispărute - sate ameninţate; Editura Institutul European, Iaşi, 1995 (Premiul pentru cercetare ştiinţifică al revistei „Cronica")

În colaborare:

Noul Atlas lingvistic al României. Moldova şi Bucovina; vol. introductiv, *Date despre localităţi şi informatori* şi vol. I de hărţi, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1987; vol. II, Editura Academiei Române, Iaşi, 1997

Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova şi Bucovina. Texte dialectale; Editura Academiei Române, Iaşi; vol. I, partea I, 1993; partea a 2-a, 1995

Ancheta dialectală ca formă de comunicare; Editura Academiei Române, Iaşi, 1997

Colaborator la *Dicţionarul limbii române* (serie nouă) al Academiei Române, t. X, Litera S, fasc. 2 (1987), 3 (1990), 4 (1992), la *Atlas Linguarum Europae* şi la *Atlas Linguistique Roman*

Ediţii

Eugen Coşeriu, *Lingvistică din perspectivă spaţială şi antropologică. Trei studii*; Editura „Ştiinţa", Chişinău, 1994 (în colaborare)

Această carte a apărut cu sprijinul
Fundaţiei SOROS

© Institutul European Iaşi, 1997
ISBN: 973-586-061-9

Printed in Romania

Scanned with OKEN Scanner

805.90
D90

STELIAN DUMISTRĂCEL

EXPRESII ROMÂNEŞTI

Biografii - motivaţii

BIBLIOTECA JUDEŢEANĂ
"GH. ASACHI"
IAŞI

689.023

Institutul European
1997

Scanned with OKEN Scanner

PREFAŢĂ

Apariţia unui dicţionar cuprinzînd material consacrat ilustrării drumului spre imagine al unor variate asociaţii libere de cuvinte ale limbii române impune, în afara obişnuitelor explicaţii de factură tehnică, cîteva precizări de optică şi de intenţionalitate.

1. Termenul *expresie* este folosit (nu doar) în titlul dicţionarului de faţă cu una dintre cele mai elastice accepţiuni ale cuvîntului franţuzesc *expression*; citãm, după Robert, *Dictionnaire*: „manière de s'exprimer, forme de langage (mots et groupe de mots)", întrebuinţare nu numai permisă, dat fiind faptul că în română am preluat şi acest uz curent, ci pe care am apreciat-o ca fiind şi cea mai potrivită unui demers ce şi-a propus oglindirea proceselor de cristalizare a denumirii primare (ilustrată aici, în mod deliberat, numai tangenţial) şi de funcţionare şi modificare a formulei denominative figurate (preferenţial). Aşadar, urmărind moduri de exprimare a mentalului românesc, printre enunţurile asupra cărora ne oprim apar structuri diferite, de la idiotisme propriu-zise pînă la îmbinări (fixe) de minimum două cuvinte care desemnează o noţiune sau care înfăţişează (figurat) o idee.

O asemenea abordare derivă din intenţia autorului de a trasa contururile unui ansamblu sugestiv care, din perspectivă complementară, onomasiologică şi stilistică, se prezintă ca un complex caleidoscopic de construcţii fixe, al căror mecanism de generare poate fi adesea înţeles prin considerarea unor combinaţii denominative de tatonare, chiar dacă acestea s-au dovedit apoi doar solidarizări lexicale pasagere.

Pe de altă parte, am apelat la cea mai largă sferă de întrebuinţare a adjectivului asociat; *românesc,* drept complinire a termenului *expresie*, înseamnă 'care este întîlnit în vorbirea şi scrierea românească' (şi nu numaidecît 'specific limbii române'), întrucît interesul nostru s-a dirijat spre recuperarea reperelor unui tablou evolutiv al mijloacelor de a formula un nume, de a sensibiliza o reprezentare sau o apreciere, dintre care nu am exclus construcţia relativ recentă cu neologisme sau calcul direct. Căci modernizarea limbii române ni se prezintă doar ca una dintre fazele în care o aceeaşi moştenire matriceală îşi aproprie şi modelează un material lingvistic, de data aceasta nou, urmînd după asimilarea infiltraţiilor de diferite vîrste şi niveluri din mozaicul general balcanic şi de sorginte slavă.

Scanned with OKEN Scanner

O altă precizare liminară, în legătură directă cu cele precedente, pe care o datorăm cititorului, este aceea referitoare la inventarul expresiilor cuprinse în acest dicţionar. Spre deosebire de lexicoanele repertorii de locuţiuni şi expresii figurate ale limbii române, ce tind spre exhaustiv şi care au ca punct de plecare dicţionarele explicative, din care îşi selectează (totuşi) lista de enunţuri şi semnificaţiile curente ale acestora, cel de faţă porneşte, în primul rînd, de la o altă intenţie, aceea de a prezenta, într-o lucrare de ansamblu, dar în structura proiectată, circumstanţele în care anumite îmbinări de cuvinte, avînd cel mai des la origine statutul de simple formule „tehnice" (din diferite medii, preocupări şi profesii), au ajuns să capete accepţiuni figurate, adică de a oferi „biografiile", cadrul semantic şi motivaţiile stilistice ale constituirii unor imagini, în exprimarea figurată.

2. Preocuparea de clarificare a sorgintei şi a împrejurărilor unor atare evoluţii este prezentă, mai întîi, în dicţionarele româneşti de tip enciclopedic, al căror prototip este *Etymologicum Magnum Romaniae*, al lui B. P. Hasdeu (HEM, 1887 - 1893), ca şi în cele declarat „istorice", printre care locul cel mai important îl deţine seria veche a *Dicţionarului limbii române* al Academiei (DA, 1913 - 1949). Datorită incursiunilor istorice şi exegezelor comparative ce însoţesc formulele (preponderent) paremiologice din monumentala colecţie *Proverbele românilor*, în zece volume (publicate între 1895-1912), a lui Iuliu Zanne, această inegalată operă filologică reprezintă, de asemenea, o extrem de bogată sursă de biografii ale expresiilor idiomatice româneşti. La acestea se adaugă, apoi, cercetările propriu-zise de specialitate, mai întîi studiile de semantică, avînd drept cap de serie sinteza *Încercare asupra semasiologiei limbei române* (1887), a lui Lazăr Şăineanu, a cărui preocupare a fost mai tîrziu cu strălucire şi erudiţie ilustrată de un Vasile Bogrea, urmat, în epoca mai apropiată de noi, de către Al. Graur; de remarcat că atît Bogrea cît şi Graur au avut ca punct de plecare investigaţia etimologică. Analiza stilistică consacrată „izolărilor" din limba română întreprinsă de Iorgu Iordan (*Stilistica limbii române*, ediţia I, 1943) a avut ca rezultat, în numeroase cazuri, reconstituirea istoriei unor formule expresive, după ce, dinspre istoria şi filosofia limbii, comentarii asupra formei şi evoluţiei unui bogat număr de turnuri specifice mentalului (rural) românesc ne-a lăsat Sextil Puşcariu. Dinspre istoria propriu-zisă, respectiv dinspre folclor şi etnografie au pornit Gh. Ghibănescu, I. C.

Scanned with OKEN Scanner

Chițimia sau H.H. Stahl, cărora le datorăm nu numai clarificări privind geneza și evoluția stilistică, ci chiar semnalarea unor expresii.

Astfel de preocupări duc inevitabil, dar benefic, la istoria limbii, a diferitelor elemente și structuri ale vocabularului acesteia. Or, dacă, după cum scria Constantin Noica, „orice cuvînt este o uitare", situație din care poate fi scos, deoarece cuvîntul vechi, expresiv, „trebuie să aibă biografie, adică trebuie să i se fi întîmplat ceva" (*Cuvînt împreună despre rostirea românească*, 1987, p. 7, 202), atunci „întîmplările" din viața idiotismelor prezintă un interes sporit, mai ales cînd reflecțiile despre sensul lor sînt rezultatul unor confruntări de spații geopolitice și culturale, consemnate de călători străini prin Țările Românești (Bandinus, Del Chiaro), dar și de un transilvănean ce trece în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea la sud de Carpați (I. Codru-Drăgușanu).

Desigur, pentru fiecare dintre categoriile de izvoare evocate s-ar cuveni amintite și alte (destul de numeroase și reprezentative) titluri și nume, pentru care însă îl invităm pe cititor să consulte lista de titluri de la sfîrșitul volumului. Înainte de a încheia această secțiune a prefeței, ne permitem să menționăm faptul că, alături de explicațiile istorice, social-economice și cultural-religioase ale valorilor a numeroase izolări aparținînd exprimării figurate românești selectate din bibliografia consultată, autorul a preluat și rezultate ale propriilor contribuții de profil sociolingvistic și etnolingvistic publicate ca urmare a unei preocupări de aproape două decenii în acest domeniu. Trimiterile prin abrevierea *Bibl.*, de la sfîrșitul textului unui articol, au caracterul de semnalare a posibilității, pentru cei interesați *pour en plus savoir* (după expresia ... prevenitoare utilizată astăzi de autorii francezi), de a găsi o expunere mai largă asupra unor teme, cu datele bibliografice de rigoare, sau o primă abordare a subiectului, în texte ce au cunoscut, adesea, precizări, adaosuri și îmbunătățiri.

3. Numărul, dar mai ales bogăția izvoarelor, ca și spectrul larg de preocupări ale exegezelor consultate, de diferite tipuri, ar îndreptăți un inventar mai cuprinzător de titluri (decît cele 240 existente). Se impune, așadar, să precizăm faptul că selecția de față, în bună măsură un demers experimental privind conținutul și redactarea, a rezultat din prelucrarea de tip general lexicografic a materialului ilustrativ din cîteva capitole ale unui curs de *etnostilistică*, pe coordonate ale istoriei mentalităților autohtone, pe care l-am ținut (în anul universitar 1996/1997) la Facultățile de Litere ale

Scanned with OKEN Scanner

Universităţilor „Al. I. Cuza" din Iaşi şi „Dunărea de Jos" din Galaţi. Dat fiind acest cadru, atenţia noastră s-a îndreptat spre efecte ale exprimării formelor mentale primare, legate de orientarea individului şi a colectivităţilor în spaţiu (pădurea, apele) în corelaţie cu timpul (calendarul popular, meteorologie empirică), de ocupaţii primordiale (vînătoare, pescuit, agricultură), raportate la tipare general umane şi regionale („europene"), prin considerarea fenomenelor poligenezei şi aculturaţiei. Pe coordonate ale antropologiei culturale se situează, apoi, referirile la magie şi credinţe religioase („păgînism" întîrziat, pătrunderea unor practici „păgîne" în ritualurile creştine), la vechile obiceiuri familiale şi la dreptul cutumiar, la confruntarea cu alte etnii şi civilizaţii (cu manifestări de acceptare, dar şi de alteritate negativă).

Cu permisiunea cititorului, invocăm, *mutatis mutandis,* în sprijinul unui atare gen de întreprindere interdisciplinară existenţa savantului *Mic dicţionar folkloric* (cu subtitlul *Spicuiri folklorice şi etnografice comparate*), redactat de Tache Papahagi, cuprinzînd un număr de 101 „cuvinte-teme" (apărut la Editura „Minerva", în 1979) şi scăpărătorul *Dicţionar de imagini pierdute* al clasicistului G.I.Tohăneanu („Amarcord", 1995), ce dezvoltă, cu erudiţie şi rafinament, istoria sensurilor originare şi derivate a 135 de neologisme româneşti de origine latino-romanică.

Încercînd să ne legitimăm demersul şi din altă perspectivă, trebuie să precizăm că direcţiile mari ale interesului publicului larg, cultivat, pentru conotaţiile enunţurilor de tipul celor ce fac obiectul dicţionarului de faţă, cele mai multe adevărate relicte ale „amneziei sociale" (H.H. Stahl), păstrate adesea infidel în memoria limbii, au fost verificate prin confruntările cu cititorii, respectiv cu telespectatori, în urma ieşirii în public a unora dintre textele din acest volum, prin tipărirea ciclurilor „Expresii şi mentalităţi" (în revista „Contemporanul") şi „Cuvinte acoperite" (în cotidianul „Monitorul", de la Iaşi), respectiv prin discuţii cu invitaţi (printre care mulţi profesori de limba şi literatura română) în cadrul emisiunii „Limba ce-o vorbim", a postului de televiziune „Europa Nova" (Iaşi). Astfel, s-a constituit, pentru noi, o prezumtivă categorie de cititori, de a cărei receptare am ţinut seama, în linii generale, în alegerea tonalităţii expunerii.

4. Dacă, pe aceste căi, am sondat coordonate ale pragmaticii comunicării în registrul privat sau familiar şi în cel public informal (din vorbirea curentă şi din *mass-media*), parcurgerea unei bibliografii reprezentative *ad-hoc*, de la texte populare („literare" sau etnotexte, tipărite sau înregistrate în anchete

Scanned with OKEN Scanner

etnolingvistice proprii, de teren) la cronicari şi scriitori clasici, moderni şi contemporani, ne-a permis precizarea şi ilustrarea zonelor de contact dintre vorbire şi scrisul cultivat (de regulă beletristica). Cele mai multe dintre contextele citate pentru exemplificare trimit la o epocă revolută din literatura română, nu numai ca optică a acceptării, ci şi ca gust al finalizării, dar care cunoaşte şi ea modificări pe etape relativ scurte. Creangă, în texte căruia descoperim încă îndepărtate semnificaţii genuine, ne apare ca un încorporator de geniu dacă ne raportăm la tehnica strict antologică, diferenţiată şi ea de la Pann la Nicolae Filimon (ce pune diverse capitole din *Ciocoii vechi şi noi* sub autoritatea unor proverbe sau zicători) şi la C. Negruzzi, încercîndu-şi organul sub semnul virtuozităţii asociative şi disjunctive pe acelaşi teren în „predica" *Păcală şi Tîndală,* ce poate fi considerată şi ca o replică autohtonă amintind, chiar prin tonalitatea ironică, vechiul opuscul franţuzesc *Sermon en proverbes*, care satiriza punerea propriei nerozii la adăpostul înţelepciunii colective (cf. Rémy de Gourmont, *Esthétique de la langue française*, „Mercure de France", 1923, p. 303). Alecsandri, cu o intuiţie lingvistică sigură, ne propune un original examen al potenţelor formulei expresive, inclusiv prin comentariul *sui-generis* în ceea ce priveşte intraductibilitatea acesteia, surclasînd, de fapt, pe alocuri, încrederea funciară în mirajul enunţului paremiologic a unui Delavrancea sau Coşbuc.

Pe baza analizei articolelor lui Eminescu din „Curierul de Iaşi" şi „Timpul", am putut testa solicitarea genului gnomic în stilul publicistic (urmărită, apoi, şi la alţi scriitori în contact cu presa), prin tehnica aluziei şi a orchestraţiei unui motiv, modalităţi la care vor apela mai tîrziu, chiar în opere de ficţiune şi respingînd tonul moralizator şi didacticist, prozatori moderni (un Sadoveanu de exemplu). Dacă I.L.Caragiale se detaşează de recurgerea la enunţul înţelepciunii de împrumut, perceput şi retransmis stereotipic, doar prin semnalarea automatismelor din limbajul mediului periferic al oraşului, rezerva faţă de ceea ce, după Eugen Coşeriu, putem aprecia doar drept reluarea unor simple „contexte evocatoare" caracteristice „discursului repetat" se manifestă la Matei I. Caragiale, măcar pentru a contraria, prin „deformare" („*malac* să fie, că broaşte..." seamănă cu *deraierea* „vrabia *Mihai Viteazul"* pentru „vrabia mălai visează", din vorbirea familiară) sau ambiguizare, iar, mai tîrziu, la Marin Preda, prin comentariul sarcastic, dacă nu prin reacţia persiflantă, pulverizînd enunţul, a personajelor cu un statut privilegiat. În fond, toate aceste adevărate

Scanned with OKEN Scanner

eschive tind, intuitiv, spre refacerea, uneori din cioburi, a unui nou „context comunicativ", o tentaţie căreia Nichita Stănescu îi dă curs, impulsiv, prin zeflemea şi prin virtuozităţi efemere care frizează deriziunea, clonînd „necuvinte" ce relevă însă virtualităţi ale limbii.

Procesele de re-modelare semantică şi stilistică care pot fi constatate în utilizarea unuia dintre „clişeele" cele mai relevante pentru analiza contextuală, proverbul, de la parafrazare şi sugerare pînă la reconsiderarea imaginii (ce au urmat antologării sau încorporării cu statutul de citaţie erudită de factură populară) ne îndreptăţesc optimismul (chiar dacă prudent) privind păstrarea capacităţii acestuia ca mijloc de sensibilizare a ideii tocmai pentru că enunţul nu se dovedeşte neschimbător. În pofida unor categorice recuzări *de plano*, cum este, de exemplu, aceea a lui Rémy de Gourmont, care, într-un cadru mai amplu de analiză din perspectivă estetică a automatismelor vorbirii şi scrierii, aprecia proverbul drept un clişeu tipic, „imuabil şi rigid", folosirea lui trădînd lipsă de imaginaţie şi servilism intelectual („le type du cliché, c'est le proverbe, immuable et raide"; *vol. cit.*, p. 302; trimitem la această operă deoarece, prin larga sa difuzare - în 1923 ajunsese la a optsprezecea ediţie -, a fost una dintre cele care au impus, în general, o atitudine rezervată faţă de mijloace lingvistice supercreditate odinioară). Pe de altă parte, unele dintre aceste „frînturi de sisteme filosofice, frînturi de psihologie, frînturi de mare pamflet" convin încă gusturilor celor mai rafinate, căci, într-adevăr, după cum scria Blaga, „cunoaştem proverbe româneşti cari prin fineţea lor par cuvinte dintr-o conversaţie spirituală, ce are loc mai mult între zei rustici decît între ţărani" (*Studiul proverbului*, în vol. *Zări şi etape*, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1968, p. 317).

Pentru a marca repere ale acestui tablou de ansamblu, am inclus în dicţionar, sporadic, enunţuri ce aparţin unui idiostil, dar, chiar din clasici, nu am preluat formule „celebre", de tipul „nouă... şi cu sergentul zece" (de la Alecsandri), „familie mare, *renumeraţie* mică, după buget" (şi altele, de la Caragiale), „trei, Doamne, şi toţi trei" (de la Coşbuc), sau „ce e val ca valul trece", „cum nu vii tu, Ţepeş doamne!" (de la Eminescu), din categoria acelora ce formează un important contingent în dicţionare de tipul repertoriilor de expresii pentru diferite limbi de cultură; vezi, de exemplu, numărul mare de trimiteri la formule de acest tip din opera lui Balzac, Boileau, Chateaubriand, Hugo, La Fontaine, Molière, Racine, Voltaire, dar şi a Doamnei de Sévigné, la Maurice Rat, *Dictionnaire des*

Scanned with OKEN Scanner

locutions françaises (ediţia 1973), o operă lexicografică exemplară de altfel, care, pe lîngă simple explicaţii de sens, cuprinde frecvent „biografii" şi „motivaţii" pentru unele dintre cele mai interesante enunţuri expresive şi figurate din această limbă, ca şi penetrante *Remarques*, mai ales privind istoria unor cuvinte.

5. În legătură cu citatele din beletristică (în afara cazurilor, pe care le semnalăm, preluate din dicţionare), menţionăm faptul că, apreciind ca incomodă pentru cititor trimiterea la o anumită ediţie (cea consultată de autor), pentru a oferi posibilitatea unei eventuale verificări sau documentări suplimentare asupra contextului general, prin utilizarea ediţiei pe care cel doritor de a face asemenea operaţii o are la îndemînă, am indicat titlul operei (la poezii numai titlul), urmat de precizarea volumului, părţii şi capitolului, la opere în proză, respectiv actul, tabloul, scena, la operele dramatice (în cazul cînd asemenea subdiviziuni lipsesc, am citat o anumită ediţie, indicînd pagina). Procedînd la verificări de sondaj, pentru unele opere (ale lui Alecsandri, Delavrancea, Marin Preda), am semnalat modificări de text pe terenul imaginii faţă de prima ediţie.

Pentru operele reprezentînd surse de material şi exegeze, trimiterea s-a făcut, pe bază de sigle transparente, la ediţia indicată în bibliografie, cu menţionarea paginilor; face excepţie Zanne, *Proverbele românilor* (Zanne, P), la care, pentru volumele care au indice de cuvinte (I-VI), se trimite doar la numărul volumului (o regulă de la care ne abatem însă atunci cînd contextul citat nu se găseşte sub cuvîntul de la baza expresiei); pentru volumele VII-X, ce nu au indice de cuvinte, s-a menţionat (în afara unor scăpări accidentale, pentru care ne cerem scuze), de asemenea, pagina. Spre regretul nostru, nu am putut indica pagina pentru trimiterile la *Povestea vorbii*, fişele noastre din acest izvor fiind extrase, în timp, după diferite versiuni ale textului (cele mai multe însă după ediţia a doua a *Operelor complete*, „Minerva", 1909).

6. La alte cîteva elemente tehnice de redactare ne referim în continuare.

- Drept *cuvînt-titlu* a fost ales elementul pe care l-am apreciat ca *suport lexical* al enunţului (cf. *Lexic*, p. 140-141), un substantiv, un adjectiv sau un verb, mai rar o interjecţie (în diverse dicţionare de gen se vorbeşte de „cuvinte-teme", „cuvinte-cheie", „pivot sintactic" etc.). Dar selecţia nu este, întotdeauna, cea din dicţionarele curente; mai întîi, deoarece, prin titluri, am vizat sublinierea unei preocupări tematice (de exemplu, calendarul popular); în alte cazuri, am urmărit să marcăm, oarecum ostentativ, eroarea

Scanned with OKEN Scanner

de încadrare a anumitor expresii în dicţionare generale (cf. *jir*), eventual să atragem atenţia asupra mutaţiei de interpretare suferite de un enunţ; cînd imaginea s-a refăcut (şi) pe baza reinterpretării suportului lexical, drept cuvînt-titlu apare rezultatul schimbării respective; de exemplu: *creanga*, în *a umbla ~* (pentru *cranga*), *geantă*, în *a rămîne pe ~* (pentru *jantă*), *toc*, în *~ de bătaie* (pentru *top*) etc.

- Redarea enunţului cunoaşte şi ea anumite variaţii; dacă frecvent se citează o locuţiune sau o expresie idiomatică propriu-zisă, uneori prezentarea se reduce la o simplă sintagmă, uzuală, fără un context mai larg, uşor de reconstituit în variate formule, dar care poate chiar lipsi (în situaţiile de analiză a constituirii denumirilor compuse, luate în discuţie în conformitate cu accepţiunea pe care am adoptat-o pentru termenul *expresie*; cf. § 1). Am recurs însă şi la contexte mai ample, din folclor (cf. *argea, bucălaie*, a se *cucuruzi, găgăuţă, răpciune*), ori din diverşi scriitori sau autori de antologii: Anton Pann (a se *fasoli*, a *publica*), Alecsandri (*brumărel*), Coşbuc (*cireşar*), Blaga (*brumar*).

- În prezentarea semnificaţiei enunţului, în cazurile în care, în cronologie, s-a produs o mutaţie frapantă în ceea ce priveşte valoarea de întrebuinţare, am subliniat inovaţia din vorbire, semnalînd, de la început, evoluţia respectivă (cf. *tîrîie-brîu, ~ obială, Mama Pădurii, de flori de măr, a-şi găsi naşul, tîrg de sărutat, fluieră-vînt* ş.a.). Pe lîngă explicaţii „tipizate", lexicografice, am apelat şi la formulări (uneori pitoreşti) date de diverşi autori (*a cuteza* - Iordache Golescu; *unguresc* - Ion Creangă).

- „Biografia" unei imagini, respectiv „motivaţia" evoluţiei de sens a enunţului se înfăţişează numai destul de rar ca un rezumat al informaţiilor şi soluţiilor preluate de la exegeţii care s-au oprit asupra unei anumite construcţii sau expresii (cf. *adînci bătrîneţi, a căuta cofe de moşi, a lua cu otuzbirul*). Atunci cînd demersurile antecesorilor ni s-au părut insuficiente sau inexacte, urmează comentariile pe care le-am crezut necesare sau care, pur şi simplu, s-au impus. În mod special, pentru expresiile a căror semnificaţie (originară) şi evoluţie au făcut obiectul de studiu al autorului, discuţia a căpătat o oarecare amploare (unele texte sînt publicate aici pentru prima dată); ca regulă generală, a fost urmărit transferul de la denotaţia unei grupări libere de cuvinte, din vorbire sau din domeniul comunicării strict „tehnice", la conotaţie, eventual la re-motivare, urmată, uneori, de „despodobire", respectiv de pierderea expresivităţii cîştigate în faza metaforizării şi

Scanned with OKEN Scanner

fixarea în sfera simplei etichetări (a metaforei „tocite"). Eventualele digresiuni asociative şi disociative, în căutarea elementelor unei confruntări din perspectiva unor generaţii de expresivitate la diferite niveluri ale limbajului (cf. Tohăneanu, *Imagini*, p. 7), cuprind şi trimiteri la enunţuri paralele, cu aceeaşi semnificaţie, sau la formule de contrast. Am recurs, de asemenea, prin trimiterea la alte cuvinte-titlu, la semnalarea unor posibile asociaţii de idei.

- Indicarea semnificaţiilor strict „tehnice" ale cuvintelor sau enunţurilor se face prin punerea între ' ', ghilimelele fiind rezervate pentru citate: sensuri preluate *ad-litteram* după surse lexicografice, respectiv comentarii ale altor autori avînd aceeaşi valoare, exemplificări din texte.

- Cele mai multe dintre abrevierile (tehnice) utilizate sînt cele obişnuite nu numai în lucrările de lingvistică, ci şi în scrierea curentă; altele, la care am recurs sporadic, sînt destul de transparente pentru a ne fi dispensat de prezentarea unei liste *ad-hoc*.

- În conformitate cu modalităţile de a asigura şi de a facilita comunicarea cu cititorii practicate de dicţionarele de acest tip, am alcătuit un *indice de cuvinte* (româneşti), care cuprinde, pe lîngă elementele ce constituie suportul lexical al expresiilor din titlu şi din textul articolelor, respectiv elementele de corelare semantică a termenilor analizaţi, şi substantivele, adjectivele şi verbele ce compun ţesătura îmbinării fixe, pe baza cărora pot fi descoperite uşor expresiile prezentate din perspectivă „biografică" sau numai invocate în demonstraţie. Inventarul general, alfabetic, al acestora, ilustrativ (chiar prin formulele aflate/rămase *in statu nascendi*) pentru tematica dicţionarului, este înfăţişat în *indicele de expresii şi enunţuri paremiologice*, într-o ordine predominant logică.

7. Aspectul oricum insolit al celor mai multe texte-articole din volumul de faţă (dacă ne raportăm la dicţionarele de „expresii" şi „locuţiuni") poate fi mai uşor acceptat măcar în ceea ce priveşte optica analizei şi diversitatea surselor de informaţie, dacă ţinem seama de preocupările şi bibliografia generală a dicţionarelor de tip enciclopedic şi istoric, ce au constituit, pentru autor, un permanent termen de referinţă şi de confruntare. În afara autorităţii acestui tip de opere lexicografice, punem demersul nostru sub semnul tentaţiei de a ilustra, într-un astfel de dicţionar, marile şanse pe care le oferă studiul limbajului din perspectiva universalităţii culturii şi a exigenţelor multiple ale cercetării lingvistice, căreia, prin comparaţie cu alte discipline umaniste, Eugen Coşeriu îi recunoaşte „cele mai multe legături cu modul de a fi al

Scanned with OKEN Scanner

omului, cu toate activităţile umane în general" (cf. *Lingvistica integrală*, interviu realizat de Nicolae Saramandu, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1996, p. 164). Un statut care impune cercetătorului (mai puţin celui ce se ocupă cu „lingvistica formală", cu gramatica de exemplu, după cum avea grijă, nu fără oarecare maliţie, să precizeze Coşeriu) în afară de cultura lingvistică, racordarea la cultura propriu-zisă şi la ştiinţele culturii: istorie, literatură, filosofie (*ibid.*, p. 148) şi care îi favorizează cititorului o lectură de conştientizare, pe diferite planuri, a evoluţiei condiţiei umane.

*

Apariţia acestui dicţionar se datorează bunei primiri de care s-a bucurat, din partea Editurii Institutul European, ideea pregătirii şi tipăririi lui, o decizie pusă în operă în stilul caracteristic al acestei instituţii culturale: atentă comprehensiune şi generozitate din partea conducerii, bună conlucrare şi profesionalism din partea colaboratorilor tehnici.

Tuturor celor care ne-au ajutat pentru realizarea prezentei încercări lexicografice, prin care Editura Institutul European inaugurează o serie de *Dicţionare*, le mărturisim recunoştinţă şi le aducem mulţumiri.

St. D.

Scanned with OKEN Scanner

AGHIOS: **a trage (la) aghioase**
= a cînta „pe nas"; a dormi adînc, a sforăi

În limba română literară veche, *aghios* apare cu semnificaţia de 'sfînt' (cuvînt împrumutat din greceşte: ἅγιος); termenul a apărut în cîntări liturgice (înlocuit astăzi prin *sfînt*: „sfînt, sfînt, sfînt, Domnul Savaot!...") şi astfel *aghios* a devenit nume de cîntare bisericească liturgică, şi chiar numele unui „stil", neîngrijit, cîntarea „pe nas", după psaltichie. De aici s-a produs apoi o extensie, consemnată în DA, „o cîntare monotonă şi tărăgănată", sens ilustrat printr-un citat din Delavrancea: „De veselie, trase nişte aghioase, c-un glas tîrît, de amuţi gălăgia şezătoarei" (DA I/I, s.v., şi, mai înainte, HEM I). În ambele dicţionare, se citează textul după ediţia din 1885 a nuvelei *Sultănica*; în ediţia din 1908 a aceleiaşi opere, Delavrancea modifică textul, „glosînd", de fapt, enunţul: „...de veselie, începu să cînte c-un glas prelung" (text reprodus în *Opere* I, ediţie de Emilia Şt. Milicescu, Bucureşti, 1965, p. 18; modificarea poate fi una dintre acelea ce se datorează observaţiilor maliţioase ale lui Caragiale asupra stilului lui Delavrancea, „transpuse" artistic în parodia *Smărăndiţa*; vezi *op. cit.*, p. 282).

Deci, de la repetiţia din cîntarea liturgică, eventual de la monotonia unor astfel de cîntări, şi de la identificarea drept „aghioase" a oricărui cîntec „tîrît", s-a putut ajunge la denumirea, figurată, a sforăitului prin somn ca o incantaţie *sui-generis*, uz ce apare la Creangă („Ei, măi băieţi, ia amù trageţi la aghioase, zise un plăieş, scăpărînd şi dînd foc unui brad"; *Amintiri* I), sau la Caragiale („... dormi, ce-ţi mai pasă! Tutun ai tras destul, acum te-ai pus să tragi la aghioase: trai, neneaco, cu banii babachii!"; *O noapte furtunoasă*, a.II, sc.V).

Prezenţa în vorbirea curentă a cuvîntului *aghios* este confirmată de utilizarea lui ca sinonim al lui *hagiu* 'pelerin la Locurile Sfinte' (tot la Delavrancea: „Şi bătrînul s-a dus la hagialîc, şi s-a întors «aghios» - «hagiu» - sfînt..."; *Hagi Tudose*), ca şi de existenţa unui derivat pe teren românesc,

Scanned with OKEN Scanner

Aghiuță, nume (probabil inițial eufemistic) al Diavolului, după modelul *Michiduță, Tichiuță*, forme interpretate ca „Sfîntuleț"; acest lexem este comparabil cu *Sfintele*, termen eufemistic pentru *iele*, zînele „rele" (Șăineanu, D).

De fapt, evoluția semantică și stilistică a cuvîntului *aghios* a fost schițată prima dată de către Hasdeu, care însă nu admitea vreo legătură între acest termen și numele *Aghiuță*, pe care îl derivă dintr-un vechi românesc (neatestat) *Ague* „drac" (comparat cu albanezul *Agoia* „zeu"; așadar, cuvîntul românesc ar fi „dacic"; HEM I, s.v. *Aghiuță*).

Vezi și **jir**.

AIAZMĂ: **luna aiazmei**
= nume popular al lunii noiembrie

Informația provine de la Tudor Pamfile, care comunică și un corespondent denominativ, *iezmăciune*, tot 'noiembrie', termen neînregistrat în dicționarele limbii române (*Sărbătorile*, 73). Față de obiceiul de a numi grupuri de 30-31 de zile după sfinți prăznuiți în prima zi a lunii (eventual în ajunul acesteia), sau după practici din aceste zile (vezi *andrea* 'decembrie', *cărindar* 'ianuarie', *frunzar* 'mai' etc.), în cazul de față, *iezmăciune* și *luna aiazmei* marchează o perioadă de „așteptare" a unui eveniment de importanță deosebită: sfeștania, stropirea cu agheazmă din pragul intrării în iarnă, care se făcea în ziua Sf. Apostol Andrei. Este posibil ca Tudor Pamfile să fi cunoscut numele în discuție din zona sa natală, Țepu-Tecuci; or, sudul Moldovei prezintă interes etnografic, folcloric și lingvistic și prin urmele lăsate de păstorii vrînceni și transilvăneni transhumanți, „mocanii", în drumurile lor cu oile la iernat în bălțile Prutului și în cele din sudul Basarabiei. Aceștia respectau cu sfințenie stropirea cu agheazmă a turmelor și a tîrlelor de Sf. Andrei, ce era considerat „mai mare peste turme, vite și fiare", „stăpînul lupilor" (Fochi, *Datini*, 15).

ANDREI: **a ține Andreiul**
= a îndeplini, în noaptea din ajunul Sf. Andrei, o serie de practici magice

Una dintre primele descrieri ale obiceiurilor românilor din această noapte, datînd din 1847, o datorăm lui Gheorghe Săulescu: femeile „ung

Scanned with OKEN Scanner

fereştile şi uşile cu ustoroi, şi uşorii cu untură de cîne sau de lup, încungiură casele cu descîntece, leagă parii şi altele, cu cuvînt să se apere de strigoi şi lupi", datini raportate de Săulescu la practici magice din „epoha idolatriei" romane (*Calendariul*, 15). Se practicau, de asemenea, o serie de vrăji divinatorii (de „ursită"). În formele de „pază" contra lupilor şi a „oamenilor - lupi" (strigoii, *lycantropi*, după Hasdeu) au intervenit simboluri creştine: „oamenii ung cu usturoi ferestrele, hornurile, uşile «cruciş», ca să nu vie strigoii"; „se ung ferestrele cu usturoi în semnul crucii"; „se ung cu usturoi crucile ferestrelor"; „se fac cruci cu usturoi la uşi şi la ferestre; se aprinde şi tămîie" (Fochi, *Datini*, 16; Muşlea - Bîrlea, *Tipologia*, 407).

Legătura dintre lupi şi Sf. Andrei, păstrată în credinţele populare, ne-o atestă Creangă, în discuţia dintre Moş Nichifor Coţcariul şi „jupîneşica" Malca („Ia pe la sfîntul Andrei umblă şi ei mai mulţi la un loc") sau Vasile Voiculescu, într-o evocare de forme mentale primordiale. Pentru a-şi arăta meşteşugul, „luparul .... a ales noaptea Sfîntului Andrei, cînd lupii îşi primesc pentru tot anul merticul lor de prăzi. Fiecăruia i se sorteşte anume om, anume femeie ori copil, pe care are voie să-l mănînce... Au îngăduinţă oricîte /vite/, numai în ceea ce priveşte omul, lupul trebuie să se mulţumească cu ceea ce i s-a dat tain. Era... un fel de drept, o frîntură din vechea pravilă a vînătorii primitive" (*În mijlocul lupilor).*

Bibl. *Decembrie - andrea, neios*; Cr., XIV, nr. 52 (987), 28. XII. 1984, p. 3.

ANȚĂRȚ: **zăpezile de anţărţ**
= de acum doi ani (devenit „de altădată")

După o trimitere din *Dicţionarul* Academiei (I/I, s.v.), traducînd un foarte cunoscut vers al lui François Villon, „Mais où sont les neiges d'antan" (*Ballade des dames du temps jadis*), Alexandru Odobescu găsise cîndva în *anţărţ* un corespondent inspirat pentru cuvîntul franţuzesc *antan* (din lat. popular *ante annum* „în urmă cu un an; în anul precedent"): „Dar unde sunt zăpezile de anţărţ?"; citatul este preluat din DDRF. Acest cuvînt românesc, conservat astăzi numai regional, este descendentul lat. *anno tertio* „acum doi ani". Aşadar, în prima expresie a lui Odobescu, diferenţa (de numai un an!) faţă de original este de acceptat; echivalări ulterioare româneşti au modificat termenii confruntării propuse de Villon: chiar aceea pe care o găsim tot la Odobescu, cînd, într-un capitol (X) din *Pseudokyne-*

689.023
"GH. ASACHI" 17
IAȘI

getikos, parafrazează versul respectiv prin „unde mai sunt chiar viscolele de odinioară!" (*Scrieri* III, 1887, p. 208).

Franţuzescul *antan* devine *altădată* în interpretarea lui Tudor Vianu: „Dar unde-i neaua de-altădată!" (traducerea versurilor folosite ca motto de Odobescu pentru evocarea lui Vasile Cîrlova; *Opere* I, 1955, p. 272), iar Dan Botta găseşte în interogaţia retorică a lui Villon un regret pentru iernile de altădată, mai bogate în precipitaţii: „Dar unde-s marile ninsori?" (*Balade şi alte poeme*, 1956, p. 58-60).

Pentru augmentarea exprimării trăirilor, *antan* îi serveşte poetului „diatelor" ca o imagine de contrast: ce sens are să te lamentezi în legătură cu dispariţia unor (mult) mai vechi figuri şi frumuseţi, celebre, printre care „Blanca-Doamna, crin în floare", „Bertha cu piciorul mare" (la un alt traducător „picior lung"), Alisa, Beitris, Erenburga şi altele, dacă s-au dus irecuperabil chiar şi zăpezile de numai anul trecut?

Dar această deformare a intenţiilor poetului damnat („de anul trecut" devenit „de odinioară") nu aparţine exclusiv traducătorilor români, care, se pare, au preluat un sens derivat al exclamaţiei lui Villon; în franceză chiar, prin extensie, aceasta a ajuns să însemne „les choses d'autrefois". O mutaţie pe care L. Deroy o punea şi pe seama literaţilor „prost informaţi", furaţi de repetarea contextului, ca „un soi de proverb"*. Aşadar, prin citarea izolată şi ignorîndu-se intenţia nuanţărilor din diferite strofe ale celebrei *Balade,* pe care le încheie, de la un referenţial de contrast, s-a ajuns la un fapt de simplă acumulare, nu fără legătură cu *jadis*, din titlu.

Folosind termenul *anţărţ*, Odobescu era, prin urmare, foarte aproape de intenţia lui Villon (pentru sensul cuvîntului după un context mai larg, vezi şi gradaţia temporală dintr-o formulă ce se găseşte numai în dicţionarul lui Damé: „cît /es/ timp, cît an şi cît anţărţ", tradusă prin „combien maintenant, combien il y a un an et combien il y a deux ans"; DDRF, s.v.). Dar imaginea poetului francez a fost transpusă (şi) exact în româneşte de Romulus Vulpescu, la care acest vers sună „Dar unde-i neaua de mai an?" (*Opurile magistrului...*, 1958, p. 59-60); iar la Zanne (*Proverbe* IX, 412), aflăm o zicală populară cu aceeaşi formulare: „a trecut ca neaua d'an".

---

* „Il a suffi qu'on répétât, comme une sorte de proverbe le vers de Villon... pour qu'*antan* «l'année dernière» fût remployé par des lettrés mal informés avec le sens de «jadis, autrefois»"; *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 116.

Scanned with OKEN Scanner

Şi pe teren românesc, *anţărţ*, desprins de etimon, a căpătat valoarea generală de 'vechi', judecînd după considerarea lui ca adjectiv (pe lîngă *vin*), ca la N.D. Cocea: „...vorba veche: mănîncă bucate de azi şi bea vin de anţărţ dacă vrei să trăieşti cît lumea" (*Vinul de viaţă lungă*).

APĂ: **a şti (vedea) în ce apă se adapă cineva**
= a-i şti dispoziţia (momentană), gîndurile, „apucăturile" cuiva

Una din cele mai vechi consemnări în *Vocabularul româno-german* al lui G.A. Polizu (Braşov, 1857), după a cărui explicaţie, „a vedea ce vrea, ce gînduri are" în DA (I/I), se emite părerea că expresia se referă la vechi practici ale omului naturii: „precum ştie vînătorul locul unde vin animalele să bea apă". Enunţul apare şi la aromâni: *tu ţe ape se-adapă* (Papahagi, *Ausdrücke*, 164, unde se înregistrează o formulă cu acelaşi sens din neogreacă).

Faţă de forma simplă, iniţială, de la Polizu sau de la Baronzi (*a şti în ce apă s-adapă; Limba*, 47), ca aplicaţie la relaţiile sociale apar formulările notate de Zanne: *a cerca în ce apă se adapă* („adică ce cugetă, ce scopuri are") şi *a se adăpa în aceeaşi apă cu cineva* („a fi înţeles cu cineva"; P III, 446).

Spre a ilustra reflectarea mentalităţilor specifice locurilor şi ocupaţiilor în limba diferitelor popoare, putem consemna faptul că varianta cu verbul (a se) *scălda* (notată în DA, *loc. cit.*, cu acelaşi sens), *în ce apă se scaldă cineva*, a fost identificată de Şăineanu drept un calc după limba turcă (*Influenţa* I, p. CIII), o variantă considerată şi de alţii ca o expresie „tehnică" a unui popor de marinari, optică pe care pare s-o reflecte şi *a pluti în apele cuiva* „a fi de părerea cuiva", de la Odobescu, apreciată în DA drept un calc după fr. *être dans les eaux de qqn.*

Există însă şi un tipar mental „balcanic"; pentru rom. *nu sînt în toate apele mele*, Papahagi citează arom. *nu-s to apeńĭ* - o situaţie în care grecii precizează circumstanţele δὲν εἰμαι στα νερά μου (loc. cit.).

ARAMĂ: **a-şi da arama pe faţă**
= a-şi arăta adevărata fire, adevăratul caracter, de obicei defectele, ascunse sub aparenţe onorabile, acceptabile

Arama constituia „miezul" monedelor falsificate, poleite cu un strat subţire de aur sau de argint; cînd această „cămaşă" se rodea, ieşea la iveală

Scanned with OKEN Scanner

arama banului „calp" (cf. Zanne, P I, după DA I/I). Există variante în care se constată elipse: „arama omului la beţie s-arată" (Pann); „Prea v-aţi arătat arama, sfîşiind această ţară" (Eminescu, *Scrisoarea III*). De fapt, particularitatea demascării, prin referirea la monede, s-a grefat pe un fond de locuţiuni formate cu subst. *faţă: a da ceva pe faţă* „a descoperi adevărul", „a (se) arăta în lumina cea adevărată"; „a se da de gol"; *a fi cu faţa curată* „a fi cinstit, integru" (cf. DA II/I).

ARGEA: „Iată Barbul că trecea / Pe la *casa cu argea*"
(Teodorescu, *Poezii populare)*
= instalaţia primitivă (verticală) de ţesut; bordei (în care se ţesea)

În lucrări lexicografice importante ale limbii române (HEM, DA I/I, CADE), sensul principal (şi primordial) al cuvîntului este considerat acela de 'bordei în care se ţese', deşi chiar dicţionarele citate înregistrează, în continuare, şi numeroase sensuri mai mult sau mai puţin „aberante" din punctul de vedere al filiaţiei: 'instalaţie primitivă de ţesut'; 'stinghie de la instalaţia de ţesut'; 'scheletul , din lemn, al pereţilor casei ţărăneşti sau al acoperişului acesteia'; 'bîrne ce întăresc laturile plutei de buşteni'. Şi alte semnificaţii ale cuvîntului, pierdute din vedere ('cadru dreptunghiular ce susţine coşul de la teascul de stors strugurii', la Damé, *Încercare de terminologie poporană română*, 1898, p. 82) sau înregistrate ulterior (de exemplu, 'speteze ce prind smocurile de păr care formează coama, la masca de cal') contrazic şi, de fapt, elimină punctul de plecare „bordei (în care se ţese)", respectiv „excavaţie", impunînd un sens originar (logic) 'lemne încheiate, în structura a diferite construcţii', corespunzînd sensului rădăcinii indo-europene de la baza acestui cuvînt autohton al limbii române (albanezul *ragal* înseamnă 'colibă', de tipul celei din zonele muntoase ale României, numită *surlă*).

Cea mai importantă structură din categoria celor descrise mai sus a fost, desigur, aceea a instalaţiei verticale de ţesut, formată din două furci îngropate în pămînt, completate, la partea superioară, printr-o stinghie orizontală (ca litera grecească Π), de care se legau firele urzelii. Astfel este reprezentat, de altfel, chiar războiul de ţesut al Penelopei, pe un *skyphos* descoperit la Chiusi şi la fel este reconstituită o instalaţie cu aceeaşi finalitate dintr-o locuinţă de la Agia Varvara (Paul Faure, *Viaţa de toate zilele în Creta lui*

Scanned with OKEN Scanner

Minos - 1500 î. e. n.; trad. rom., Bucureşti, 1973, p. 190 - 192; 202). Urme ale unei asemenea instalaţii pot fi identificate pentru o perioadă de peste un mileniu în locuinţe de pe teritoriul fostei Dacii preromane, iar descrieri de pînă în primele decenii ale secolului nostru înfăţişează instalaţii simple orizontale pentru care se săpau gropi cu acoperişuri improvizate.

Instalaţia primordială este evocată de sintagma *casă cu argea* din versurile populare „Iată Barbul că trecea / Pe la casa cu argea / Unde ţese leliţa" (din colecţia G. Dem. Teodorescu; după DA I/I), căci este greu să admitem, aici, o casă cu ... bordei în care se ţese! (deşi astfel de adăposturi *sui-generis* pe lîngă locuinţă s-au păstrat, după o mărturie a lui Gala Galaction: în vremuri de bejenie, lucrurile „mai multe şi greu de luat pe drum" gospodarul „le căra în argea şi dărîma argeaua peste ele, iar deasupra presăra cenuşă şi gunoi"; dar, uneori, turcii „dezgropau din argea lăzile cu ţesături, buduroaiele cu ceară ori cu miere şi tot ce-i fusese greu de luat fugitei gospodine"; *Lîngă apa Vodislavei)*. Pentru aceeaşi realitate, în graiurile populare s-a înregistrat şi *argea de ţesut*: determinantul probează calitatea de nume pentru *genul proxim* al substantivului, în mediul în care erau cunoscute *diferite* alte argele.

Prin optica denominativă *pars pro toto*, numele „războiului de ţesut" a trecut asupra adăpostului în care acesta era construit, un uz care s-a generalizat (mai ales în sudul ţării), aşa cum dovedesc ghicitori descriind „lumînarea" („Mică, mititea / Umplu argeaua cu ea", respectiv „Mică mititeaua / Umple argeaua") sau versuri populare pe care le citează Delavrancea: „Măi cazace, căzăcele / Ce caţi noaptea prin argele..." (*Bunicul*).

Bibl. *O problemă de etnoarheologie: ARGEAUA DE ŢESUT în locuinţe din secolele I-X de pe teritoriul României;* REF, t.34, 1989, 4, p. 329 - 359; *Elemente autohtone ale vocabularului limbii române în „Anonymus Caransebesiensis": ARGEA - ARGELAŞ*; în vol. *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 335-345.

AŞTEZĂU: **a da aştezău**
= a saluta printr-o formulă caracteristică pe o femeie care ţese

Dintre dicţionarele limbii române, cuvîntul apare înregistrat doar în două; în cel realizat de I.-A. Candrea, care dă un citat din *Materialurile folkloristice* publicate de Tocilescu (1900): „Iana că ţesea, / La Iana

Scanned with OKEN Scanner

mergea, / Aştezău! că-i da", cu explicaţia „salutare, urare de spor la muncă care se spune ţesătoarelor sau muncitorilor la cîmp"; pentru Scriban, acest salut se adresează unei femei „cînd urzeşte pînza". Ambii lexicografi indică drept punct de plecare o formulă ce s-a abreviat: „ajute /Dumne/zeu"! Este, aşadar, un corespondent (muntenesc) al urării - salut „rostul mare!", folosită tot numai în legătură cu ţesutul (pentru amprenta creştinismului, vezi şi formula de salut din Crişana „zo te custe", din lat. *Deus te constet*, o îmbinare de cuvinte care conservă verbul latinesc *constare* 'a menţine', în română 'a ţine în viaţă'). Pe un plan mai larg, salutul *aştezău*! trebuie raportat la formula „Doamne-ajută!".

În literatura contemporană, cuvîntul apare la Marin Preda, preţuit de către Nichita Stănescu în postura de „ţăran"; deşi observase că firile lor „nu se suportă în mod reciproc dezavantajos", în 1973, poetul scria că „Marin Preda are originea cea mai nobilă pe care o poate avea un român: este ţăran, adică născut la ţară, adică din ţărînă, adică din pămînt" (*Timpul n-a mai avut răbdare,* 1981, p. 82). Definindu-se el însuşi permanent ca produs al acestui mediu spiritual şi etnolingvistic şi ca reprezentant al acestuia în confruntarea, pe diferite planuri, cu alte ambianţe sociale, prozatorul le decodează acestora, la rigoare, uzul mediului familiar. Formula de salut *aştezău!* o întîlnim prima dată la acest scriitor în *Moromeţii*, într-o scenă în care Anghelina lui Boţoghină ţesea, iar un trecător îi aduce o scrisoare: „-Aştezău! strigă cineva la poartă, adică «aşa să vă ajute Dumnezeu» şi Anghelina răspunse fără să se uite: - Mulţumim dumitale!" (I, p. III, cap. XV).

Parcă nesatisfăcut de efectul primei apariţii, Preda reia formula în *Delirul*, unde o foloseşte Ştefan Paul, un personaj căruia i se atribuie un deosebit simţ al observaţiei. Venind pe la Moromete, el le găseşte pe femeile din casă pregătindu-se de ţesut: „Aştezău, zise Ştefan, apropiindu-se agale de pridvor". Interesul scriitorului pentru semnificaţii originare este mascat însă aici printr-un comentariu ironic: „Ia uite, ăsta ştia cum îşi zic muierile, pe scurt, cînd se văd una pe alta muncind ceva deosebit, adică «aşa să-ţi ajute Dumnezeu». Mare deştept." (*Delirul*, p. I, cap. II).

Ultimul context subliniază „retragerea" termenului în uzul unui grup socioprofesional, dar autorul citat descifrează şi rezultatul unei aglutinări, ce face din *aştezău* o secvenţă fonetică *quasi*-indescifrabilă.

Scanned with OKEN Scanner

B

BABALÎC: „babalîci gubavi şi oftigoşi" (Creangă)
= 'bătrîn venerabil'; 'decrepit, îmbătrînit înainte de vreme'

Evoluţia, în limba română, a utilizării împrumutului turcesc *babalık* 'bătrîn venerabil'; 'tată vitreg' ilustrează deprecierea semantică pe care au suferit-o, din diferite motive, numeroase cuvinte de această origine, paralel cu ieşirea din uzul curent. Iniţial, el a fost cunoscut ca un termen, folosit de turci, prin care se exprima respectul: „Măria Ta, babalîc, ai ieşit la primblare?" i se adresează Pazvandoglu unui paşă (după *Chronograful* lui Dionisie Eclesiarhul). În contexte comunicate lui Hasdeu, şi la Creangă, *babalîc* a ajuns să fie un termen ironic, referindu-se la un bătrîn decrepit, respectiv caracterizînd decăderea care-i păştea pe tinerii humuleşteni candidaţi la preoţie, forţaţi de părinţi să plece la seminarul de la Socola: „Tot umblînd noi din şcoală în şcoală mai mult ia aşa «de frunza frăsinelului» (vezi), mîne - poimîne avem să ne trezim nişte babalîci gubavi şi oftigoşi" (*Amintiri* IV).

Această analiză a cuvîntului (exotic pentru ţărani) *babalîc* s-a produs prin etimologie populară, elementul inductor constituindu-l sensuri depreciative ale termenului *babă* (DA I/I; cf. şi Hristea, *Etimologie*, 222). Tot aşa, *babacă*, de asemenea un cuvînt de origine turcă, pătruns în română prin filieră grecească, de la 'tată, tătuc', sub forma *babac* (pl. *babaci*), a ajuns să fie utilizat ca termen condescendent, familiar pentru „tată" („părinţi").

BACĂU: **a-şi găsi bacăul**
= a găsi persoana energică, în stare să-l „strunească", să-l stăpînească pe cineva; a-şi găsi „naşul"

Înregistrarea expresiei în primul dicţionar academic al limbii române, cel datorat lui Massim şi Laurian („trouver son maître") constituie un atestat de

Scanned with OKEN Scanner

circulaţie dincolo de graniţele geografice şi de reprezentările figurate ale locuitorilor vechii Ţări a Moldovei, o proiecţie spaţială adusă în prim plan de Hasdeu, după care această izolare lingvistică evocă prestigiul vameşilor (mai mult decît exigenţi) de la Bacău, ce provocau negustorilor şi călătorilor neplăceri - explicaţie citată în DA (I/I). În legătură cu perceperea unei taxe vamale în acest loc, trebuie să ţinem seama de faptul că, pînă în primul deceniu al secolului al XV-lea, Valahia cuprindea o importantă zonă din sudul Moldovei. Pe baza unui privilegiu dat negustorilor lioveni de Alexandru cel Bun, la 1408, se poate constata că „frontiera" dintre Moldova şi Ţara Românească nu depăşea cu mult oraşele Bacău şi Bîrlad (M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti*, II, Iaşi, 1931-1932, p. 630-635), chiar dacă numai peste alte cîteva decenii, la 1460, pe vremea lui Ştefan cel Mare, „punctele terminus" vor fi de acum Putna şi Tecuci (D. Ciurea, *Organizarea administrativă*, 1965, p. 179).

Pentru o altă proveniență a expresiei şi o mai largă orientare geografică pledează explicaţia termenului *bacău* din maghiarul *bakó* „călău", dată de Alexandru Cihac, în *Dicţionarul* său etimologic (1870-1879); prin urmare, după A. Philippide, *a-şi găsi bacăul* înseamnă „a-şi găsi călăul", iar apropierea de numele oraşului ar fi una ulterioară: „ ...astăzi cînd cuvîntul *bacău* a ieşit din limbă, vorbele de mai sus s-au lipit de numele oraşului Bacău şi noi cînd le pronunţăm simţim într-adevăr oraşul Bacău în ele" (*Principii,* 106).

În favoarea acestei explicaţii găsim argumente în plus în variaţii formale şi semantice ale expresiei, cum ar fi *a arăta cuiva bacăul* „a-l ameninţa cu bătaia" (DA I/I), ca şi în jocuri de cuvinte, cum este „la Bacău îmi găsii bacăul", o formulare citată, după Alecsandri, de către L. Şăineanu în *Dicţionarul universal.*

Relaţia dintre *Bacău* şi *bacău* „călău" nu se pierduse, cel puţin pînă în primele decenii ale secolului nostru. După stenograma (publicată în „Monitorul oficial", nr. 107, noiembrie 1929, p. 4141 - 4161), din şedinţa Adunării Deputaţilor din 21 iulie 1929, în care s-a discutat problema „directoratelor" ca formă a descentralizării administrative, cînd deputatul M. Văgăuneanu, apărător al intereselor oraşului citat (cu prestaţii oratorice prelungite), cere cuvîntul, dinspre „băncile majorităţii" se consemnează exclamaţia „ne-am găsit Bacăul!", urmată de ilaritate în sală.

Scanned with OKEN Scanner

Aşadar, expresia din titlu a ajuns să aibă aceeaşi semnificaţie cu „a-şi găsi beleaua", eventual căutată cu orice preţ, dacă ţinem seama de jocul de cuvinte propus de Eminescu într-un articol din martie 1880, la apariţia, în oraşul Bacău, a unui ziar intitulat „Bacăul": „Credem că nu ne vom găsi „Bacăul", *ca orbul Brăila*, dacă înainte de toate vom pune *sub ochii cititorului* copie fidelă..." (*Opere* XI, 93).

BĂRBUNCĂ: **a bate bărbunca**
= a umbla fără rost, a hoinări

Expresia (cunoscută şi de noi din zona Sucevei) este sinonimă cu „a bate *uliţele, mahalalele, podurile*" (vezi **pod**) şi a luat naştere pe baza cuvîntului german *Werbung* 'recrutare, înrolare în armată'. Ademenirea flăcăilor pentru a se înscrie în evidenţele militare şi în armată, în fostul Imperiu Austro-Ungar, se făcea prin jocuri şi petreceri cu băutură (vezi DA I/I), un spectacol *sui-generis* pentru acei „gură-cască" ce-i însoţeau pe recrutori din loc în loc. De la petrecerile acestea se explică şi *verbunc (bărbunc)* ca nume al unui dans; expresia *a juca verbuncul* descrie, probabil, o anumită „figură" de dans, căci s-a folosit pentru a numi mişcarea celui care, lovindu-se, „sare în sus de durere" (în DA, după Zanne, P).

BĂTRÎNEȚE: **adînci bătrîneţi**
= vîrstă „încovăiată", înaintată

Adjectivul are, după Hasdeu, sensul lat. *aduncus* 'curbat spre în faţă', 'încovoiat' (cf. şi la Scriban, D, s.v. *adînc, uncus* 'cîrlig'); aşadar *adînci bătrîneţi* ar însemna „vîrstă încovăiată", ca un corespondent semantic al lat. *curva senecta*, o trăsătură augmentată printr-o posibilă construcţie *aduncа senecta* (HEM I, s.v. *adînc*), în care substantivul a fost înlocuit prin creaţia pe teren românesc *bătrîneţe (<bătrîn<*lat. *veteranus*, popular *vetranus, betranus*). Ar fi, deci, unul dintre cazurile în care româna conservă chiar tipare sintagmatice latineşti, şi nu numai cuvinte de această origine.

Fără să ia în consideraţie explicaţia Hasdeu, Vasile Bogrea crede că, de fapt, construcţia românească se află la polul opus al unei alte forme mentale latineşti; el invocă faptul că în latină bătrîneţea este privită dintr-o „perspectivă ascendentă", ideea fiind exprimată prin *summa actas*, adică „vîrsta

Scanned with OKEN Scanner

supremă" a urcării scării anilor. În română, s-ar pune accentul pe situarea omului pe panta descendentă, „ca o coborîre în adînc", o concepție reflectată și de ngr. βαθὺ γήρας sau de ucr. *glubokii vik*, ambele expresii avînd semnificația de 'adînc' (*Pagini*, 481).

Desigur, pot fi avute în vedere chiar optici diferite de apreciere, în stiluri diferite, căci, oricum, abordarea problematicii vîrstei respective se prezintă ca o funcție de cel care face aprecierea, de intenția și de dispoziția sa.

BELCIUG: **a cîștiga la belciuge**
= a dobîndi ceva cu ușurință

Obișnuit ca doar munca în sudoarea frunții să-i aducă un oarecare profit, țăranul sau meseriașul au amendat prin aceste cuvinte cîștigul (relativ, desigur) obținut ca urmare a ...îndemînării. La bîlciurile de pe vremuri, existau tarabe special amenajate, cu vergele de fier în poziție verticală, în care amatorii aruncau „belciuge", inele din același material; cel care reușea performanța să nimerească belciugul pe vergea cîștiga „premiile" de îndemînare expuse. Astfel s-a născut expresia „tehnică" de constatare a cîștigului pe nemuncite, a norocului întîmplător ce a dat peste cineva (Iordan, *Stilistica*, 271).

Ceea ce trebuie să subliniem este faptul că lucrurile au fost „întoarse" în rău, întrucît nu putem consemna exprimarea unei satisfacții, a unui strigăt de triumf; contextul, cu valoare figurată, apare în proteste: „Da' ce?... caii i-am cîștigat la belciuge?" sau „Crezi că m-ai cîștigat la belciuge?"(după Iordan). Evident, cîștigurile erau derizorii și, de aici, coloratura depreciativă a comparației.

Aceeași valoare de întrebuințare a expresiei o cunosc și personaje ale lui Marin Preda. La întrebarea învățătorului - instructor, de ce lipsește un Inochentie de la exercițiile de instrucție premilitară, unul dintre cei prezenți răspunde: „N-a vrut să vie, 'cea că el e ostenit de la sapă, 'cea că ce, l-a cîștigat statul la belciuge?". Superioritatea morală obținută, sub acoperirea unei parimii, de cel absent și de cel ce-i reluase vorbele, este anulată de învățător chiar prin respingerea înțelepciunii de împrumut (un punct de vedere al însuși scriitorului pe acest teren) cuprinsă în vorbele de duh: „Belciugele mă-sii! strigă Toderici... Că d-aia țara asta a rămas o țară de

Scanned with OKEN Scanner

mameluci, pentru că Inochentie al meu îi dă cu belciugele!" (*Moromeții* I, p. I, cap. XIV).

Încărcătura afectivă a expresiei pe care o discutăm a fost întărită, probabil, de vecinătatea și întrepătrunderea cu semnificația altor construcții având același suport lexical: *a-i pune* (cuiva) *belciugul în nas* înseamnă „a-l face dependent de voința sa", după situația în care se află, în urma tratamentului descris, un porc ce este împiedicat să scormonească pământul cu rîtul sau un taur, a cărui forță este anihilată prin mînuirea cu ajutorul verigii ce i-a fost trecută prin nări.

Pe linia sinonimică *inel - verigă - belciug*, o dependență de alt gen, „bilaterală", este simbolizată glumeț de expresia *a-și pune verigile* sau *belciugele* „a se logodi, a se căsători" (să nu uităm că, etimologic, *verigă* înseamnă chiar „lanț, cătușe").

În această optică, cel ce se imaginează cîștigat la belciuge s-a putut considera cumva manipulat și ca un bun obținut *de haram*!

BIR: **a da bir cu fugiții**
= a nu plăti birul; a fugi, a se sustrage de la obligații, de la o răspundere

Contextul extins al acestei expresii, *a da bir cu fugiții în Baltă*, ne ajută să fixăm în timp și în spațiu apariția unei categorii imaginare de... birnici. În Balta Brateșului, aflată în timpul domniilor fanariote sub stăpînirea abuzivă a pașei de Isaccea, se refugiau, printre alții, și țărani din sate din sudul Moldovei, pentru a nu plăti birul. Dar fauna refugiaților era foarte bogată, după cum scria Theodor Codrescu, comentînd contextul „cei fugiți la Baltă" dintr-un act de la 1828: „Turcii stăpînind Balta Brateșului cu bălțile cele mici, primea pe toți distrămații carii făceau felurite crime în părțile celelalte ale Moldovei. Aici blestămații erau apărați de pedeapsa legii" („Uricariul" VII, 229). Și, firește, și de biruri.

Este drept că, în anumite condiții, și *bejenarii* erau scutiți de bir un număr de ani după ce se așezau într-un loc, dar nu la această categorie tranzitorie se referă expresia; ea ar putea avea în vedere doar statutul fugiților *reveniți* pe vechea vatră a satului, însă nu există mărturii asupra unor legiferări în acest sens. Prin urmare, *fugiții* constituie o „categorie fiscală" creată prin antifrază, negînd prin sens ideea plății.

Scanned with OKEN Scanner

BOBOC

Construcţia propriu-zisă s-a modelat după formulele administrative de identificare în uz: *a da dajde cu mazilii, a da bir cu ţara, ~ cu satul* etc. (Dumistrăcel, *Lexic*, 241-242).

BOBOC: **a paşte bobocii**
= a fi tînăr, fără experienţă de viaţă; a fi prost

O grăbită generalizare operată în DLR (VIII/1, s.v. *paşte*), unde această expresie este pusă pe acelaşi plan cu *a paşte muştele* (una imaginară, ce descrie *ab initio* o absurditate) şi cu *a paşte* ***vînturile*** (vezi), duce la glosarea formulei din titlu prin „a pierde vremea" (la fel sînt explicate *a paşte bobocii* şi *a paşte vîntul* şi de către Scriban, D).

Este vorba de bobocii pui de gîscă sau de raţă, iar această ocupaţie este una a copiilor de la ţară, dar ei nu pierd vremea păzindu-i, ci, pur şi simplu, nu sînt încă buni de altă treabă. O scenă rurală îl înfăţişează astfel pe Călin, fiul zburătorului; voinicul, „cu ochi de vultur", întorcîndu-se după şapte ani, vede pe cîmp „un copil umblînd desculţ / Şi cercînd ca să adune într-un cîrd bobocii mulţi" (Eminescu, *Călin. File de poveste*).

Boboc 'lipsit de experienţă' apare la Creangă: „Fiul craiului, boboc de felul lui la trebi de aiestea" (*Harap Alb*); din acelaşi basm, în DLR (*loc. cit.*). este prezentat citatul pe baza căruia *a paşte bobocii* ar însemna „a pierde vremea"; vorbeşte Spînul: „D-voastră, cinstiţi oaspeţi, se vede că paşteţi boboci, de nu vă pricepeţi al cui fapt e acesta". O interpretare forţată: comesenii sînt consideraţi naivi, adică la vîrsta ocupaţiei invocate. Cu acelaşi citat, în DDRF, TDRG şi CADE, se ilustrează semnificaţia „être bête, stupide", „Schafskopf", respectiv „a fi nerod, prost".

Deci, la Creangă, expresiile *a fi boboc* şi *a paşte bobocii* au una şi aceeaşi semnificaţie.

BRAŞOAVĂ: **a spune braşoave**
= a povesti despre lucruri închipuite, a spune minciuni

Braşoave au fost numite laudele prin care îşi prezentau mărfurile (făcîndu-le reclamă) negustorii din Braşov ce cutreierau Moldova şi Muntenia, întrucît în DA (I/I), unde se explică termenul, se fac trimiteri la

Scanned with OKEN Scanner

texte (și scriitori) din Vechiul Regat. Ideea de „minciună" este ilustrată și de contextul „a-i face cuiva o brașoavă", însemnînd „a-l înșela pe cineva".

După Scriban, D, există și o altă motivație, referitoare la o anumită marfă: *brașoave* era (și) numele unui fel de covrigi cu sare specifici aceluiași oraș, termenul suferind aceeași evoluție semantică ca și **gogoși** (vezi).

Pentru a identifica *mărfurile tipice* de Brașov (în special fierărie), s-a folosit termenul *brașovenie*, la fel fiind numită și 'prăvălia cu mărfuri de Brașov' (DA, s.v.), în aceeași situație aflîndu-se și *lipscănie* 'mărfuri de Lipsca, în special pînzeturi', respectiv 'prăvălia lipscanului' (Șăineanu, *Dicționar universal*; Scriban, D), pornind de la care și-a luat numele o vestită stradă comercială din București.

BRÎU: **tîrîie-brîu**
= supranume pentru un om „arțăgos"; azi: „pierde-vară", om neglijent

O surprinzătoare poreclă a lui Tudor Vladimirescu, aceea de „tîrîie- brîu", analizată prin prisma semnificației originare a acestei îmbinări de cuvinte, constituie una din cele mai elocvente probe ale schimbărilor ce se pot produce în istoria formațiilor expresive. Pentru contemporanii noștri, după mutații radicale intervenite în domeniul vestimentației, o persoană căreia brîul i-ar atîrna pînă la pămînt ar produce impresia de delăsare, de neglijență, dacă nu și pe aceea de sărăcie cu duhul. Un *tîrîie brîu* (ca și un *tîrîie obială;* vezi) înseamnă astăzi, deși destul de vag, „haimana; om nevoiaș, zdrențăros", un „lasă-mă să te las".

Asemenea semnificații găsim în texte ale lui Sadoveanu (iubitul unei fete este descalificat prin cuvintele „e un calic ș-un tîrîie brîu"; *Haia Sanis,* VI) și într-o interpretare a lui Pușcariu pentru compusul în discuție: „unul căruia îi atîrnă brîul (de sărac și prăpădit ce e)" (*Privire*, 56).

Dar, în dicționarele lui Șăineanu și Scriban, ca prim sens (sau ca singur sens la Candrea) pentru sintagma în discuție îl găsim pe acela de „om arțăgos, buclucaș, care caută ceartă cu lumînarea".

La vechiul costum orășenesc de tip preponderent oriental, brîul a fost însă o piesă importantă; țesută din fire de mătase de diferite culori, era o cingătoare ale cărei dimensiuni și ornamente (ciucuri sau franjuri la capete) marcau și rangul purtătorului. Dar, s-a consemnat faptul că persoanele

Scanned with OKEN Scanner

arţăgoase, care (propabil în anumite împrejurări) căutau ceartă „cu lumînarea", lăsau, în societate, să le atîrne un capăt al brîului pînă pe pămînt, pentru a găsi un pretext de gîlceavă celor ce, din neatenţie, le călcau pe brîu, sau călcau pe colţul şalului cu care se încingeau boiernaşii şi negustorii (vezi şi Zanne, P III). Sugestiv, pentru discuţia de faţă, este numele *Brîu Lung*, al unui răzeş moldovean (Giurescu, *Odobeşti,* 209).

Slugerul Tudor din Vladimiri, în anii de dinainte de 1821, proprietar de pămînturi şi arendaş, care făcea şi negoţ, ca victimă a abuzurilor unor boieri şi dregători, dar şi ca pîrît, provocase şi fusese implicat în multe procese în justiţie, cîştigîndu-şi, după unii comentatori (nu numaidecît obiectivi), renumele de „şicanor", de „moşnean iubitor de şicane". De unde şi supranumele de „tîrîie-brîu", care, de fapt, mărturiseşte indirect uimirea faţă de un caracter dîrz, în luptă permanentă cu instituţiile regimului fanariot: o justiţie venală şi o administraţie coruptă (A. Oţetea, *Tudor Vladimirescu*, 1945, p. 82-87; vezi şi Cazacu, *Port*, 114). Desigur, temperamentul este acela al răzeşului „cu un petic de moşie şi c-un sac de hîrtie" - actele pentru susţinerea drepturilor sale în procese.

Pentru surprinderea ţinutei vestimentare neglijente (în acest caz în împrejurări neobişnuite), acelaşi amănunt este înfăţişat într-o scenă din *Mihnea-Vodă cel Rău* (cap. III), pentru a cărei autenticitate Odobescu trimite la textul *Cronicii anonime*: călugării „împinseră pe bietul Mircea desculţ, fără căciulă, numai în cămaşă şi cu brîul tîrîind..." (cf. DLR XI/2, s.v. *tîrî*).

Remodelarea semantică a sintagmei din titlu s-a produs sub influenţa unor contexte pornind de la acelaşi verb, ce înfăţişează plastic dificultăţile unei existenţe precare: a o scoate la capăt *tîrîş-grăpiş, a-şi tîrî zilele* de azi pe mîine, *a tîrîi barca pe uscat.*

BRUMAR: „De n-ar fi fost zădărnicit de-un crud brumar,
polenul ar mai fi putut să fie încă - jar" (Blaga)
= numele unui anotimp, *sui-generis*, al brumelor;
curent, nume popular al lunii noiembrie

Pînă la impunerea în uzul curent a numelor oficiale de astăzi ale lunilor anului, în vorbirea populară şi în cea familiară, pentru lunile friguroase s-au folosit cîteva denumiri ce au la bază lat. *bruma, -am* 'timp de iarnă' (Pentru un model general al calendarului roman în *Calendarul viei* al lui Ion Pillat,

Scanned with OKEN Scanner

vezi Tohăneanu, *Imagini*, 78.) Pornind de la descendentul dacoromânesc al acestui cuvînt, *brumă*, s-au format numele *brumar* şi *brumărel*, apoi compusele *brumar cel mic*, ~ *cel mare*, pentru a numi diferite luni, începînd cu septembrie şi terminînd cu decembrie (vezi, în aceeaşi situaţie generală, *cireşar*). O „logicizare" s-a produs, treptat, mai tîrziu, probabil cînd s-au tipărit calendarele, în care numelor oficiale, ale limbii literare, li se dădeau, alături, şi corespondente populare. Astfel s-au făcut distincţiile menţionate mai sus, desigur, pe baza unor formule existente în vorbirea populară, consemnate mai întîi de Săulescu, dar cunoscute prin textul pus în circulaţie de Alecsandri, în nota la balada *Brumărelul*.

De altfel, Săulescu pare să fi fost primul ce a sintetizat criteriile acestui sistem denominativ: sînt nume „ce dau românii lunelor sau menselor potrivit cu timpurile anului" (*Calendariul*, 15). Aşadar, la Săulescu (*loc. cit.*), preluat (probabil) de Alecsandri, în *Brumărelul*, citim: „[pe] noemvrie [îl numesc] *brumari* sau *promorari* (a brumei mari şi a promoroacei)", respectiv *promoroarei* la Alecsandri.

Constantă a numelor lunilor de toamnă, brumă este şi o constantă a poeziei toamnei la Lucian Blaga. Copleşind vegetaţia („Şi soarele mai este. /Cu foarfece, cum umblă, /El pomilor le taie / în brumă altă umbră"; *Toamnă de cristal*), evocatoare prin contrast cromatic şi amintind efectele rotirii crugului („În cumpănă cu tot ce-a fost, pe-o dîră de lumină, / înaintăm prin foi, prin aur răvăşit, prin brumă fină"), bruma, în lumina rece a toamnei, are pentru poetul ce a cîntat „mirabila sămînţă" semnificaţia de sfîrşit al fertilităţii florilor: „De n-ar fi fost zădărnicit de-un crud brumar, / polenul ar mai fi putut să fie încă - jar"(*Brumar*).

Evident, acest *brumar* nu este numaidecît noiembrie, ci anotimpul friguros al toamnei.

Bibl. *Noiembrie - brumar, promorar;* Cr., XIX, nr. 48 (983), 30.XI.1984, p. 7; *Alecsandri şi calendarul popular românesc*; RLŞL, 1991, 3, p. 15-22.

BRUMAR CEL MIC, BRUMĂREL: „Eu sînt, dragă, Brumărelul, ...
După mine floarea moare!"
(Alecsandri, versuri populare)
= nume popular al lunii octombrie

Ca răspuns la întrebarea despre numele uzuale ale lunilor anului, un bătrîn din Poieni (jud. Huñedoara), după ce ajunge cu enumerarea la

Scanned with OKEN Scanner

septembrie, pentru care ştie denumirea *răpciuni*, continuă: „după răpciuni, [urmează] *brumar;* sînt doi brumari: unu mic şi unu mare; ş-apăi vine *andreá*" (Densusianu, *Haţeg*, 173). Aşadar *brumar cel mic* este octombrie, în concordanţă cu numele *brumărel*, consemnat, pentru octombrie, mai întîi, de către Ionescu de la Brad, în 1845 (*Calendar*, 173), explicat de Săulescu, în 1847 („octombrie, brumărel [lună] a brumei mici; *Calendariul*, 15) şi apoi de Alecsandri, în 1866: „Brumărel este numele lunei lui octomvrie, cînd încep a cădea brume mici" (*Brumărelul*). Dar, în versurile baladei, numele este tot al toamnei personificate (ca şi la Blaga, în ceea ce-l priveşte pe *brumar*): „Eu sînt, dragă, Brumărelul, / (Îi răspunse voinicelul). / Eu vin seara, pe răcoare, / De mă culc pe sîn de floare, / Şi cînd plec voios cu soare / După mine floarea moare!"

Ideea pare doar „prelucrată" de Blaga, evocînd efectele brumei asupra stingerii puterii fertilizatoare a polenului „jar".

Bibl. *Octombrie-brumărel*; Cr., XIX, nr. 40 (975), 5.X.1984, p. 8.

BUCĂLAIE: „Mioriţă laie, / laie, bucălaie"
= (oaie, mai rar capră sau căţea) cu botul negru; prin extensie, a cărei lînă (respectiv, păr) de pe fălci este de altă culoare decît restul

Am reluat o definiţie generală a cuvîntului, după DA (I/I), unde *bucălaie* este considerat însă *substantiv* (substantivat, termenul apare citat de la Alecsandri: „Bucălaie, vai de tine!"); în alte dicţionare se indică valoarea de *adjectiv*, dar, ca notă generală (cu excepţia lui Tiktin, care procedează metodic: *bucălău, -laie*), drept cuvînt-titlu se dă forma de feminin. Chiar în DA se înregistrează însă şi masculinul *bucălău*: „berbece sau cîine" (fără alte precizări).

Desigur, pentru a se distinge culoarea neagră a botului sau a părului de pe fălci, este de presupus că animalul descris este de o culoare mai deschisă, probabil alb, dar o asemenea precizare nu s-a făcut poate pentru a nu contrazice prima caracterizare a oii din versurile *Mioriţei*, care este *laie*, adică ... „neagră". O precauţie de prisos, căci în formula incantatorie din versurile în discuţie nu trebuie să căutăm o logică prea strînsă; definirea culorii se poate face prin apropiere treptată de intenţie (vezi şi începutul baladei *Toma Alimoş*: „Departe, frate, departe, / Departe şi nici prea

Scanned with OKEN Scanner

foarte"). Şi, la urma urmelor, să nu uităm că enunţul este marcat de afect, iar *bucălău* apare printre alte „numiri de *drăguleţ*" ce se pot da (după miei) cîinilor şi căţeilor, alături de *ghiocel, breazu, bălan* sau *dolfa!* (Jipescu, *Opincaru*, 51).

O analiză lingvistică extinsă a termenilor *laie* şi *bucălaie* o datorăm lui Sextil Puşcariu („Dacoromania", IV, p. 720-727).

În contrast cu celelalte interpretări, pentru Scriban, D, *bucălău* este doar o variantă a lui *bucălat*; acest adjectiv însemnînd „grăsuliu, cu obrajii mari", *bucălău, -laie*, referindu-se la oi, ar avea semnificaţia „cu lînă multă" (şi, astfel, se pare că am scăpa şi de complicaţia contradicţiei în privinţa culorilor, însă nu şi de aceea ce rezultă din referirea, prin *bucălaie*, la o capră sau la o căţea, greu de admis că ar fi mai ... păroase!). Dar, în mod paradoxal, imaginea admisă de Scriban se întîlneşte cu aceea propusă într-una din primele exegeze ale versurilor citate la început.

O elocventă probă de „răsunet al Pindului în Carpaţi" găsea odinioară Al. Odobescu în cuvîntul *bulucaie*, caracterizare a legendarei Miorițe dintr-o variantă... proprie: „Mioriţă laie, / Laie, bulucaie" (în această turnură, versurile au apărut într-un articol tipărit, între 1861-1862, în „Revista Română"). Ce deduce Odobescu din această vocabulă? Că anumite cuvinte „ne strămută peste Dunăre, în sînul fraţilor noştri din Tesalia şi Macedonia", deoarece, alături de termeni de diferite origini, mai mult sau mai puţin descifrabile, în textul *Mioriţei* ne întîmpină cîteva vocabule „cu origine îndoioasă", ce vor fi fiind „balcanice", greceşti sau turceşti.

Unele dintre acestea ar fi *laie* şi *bulucaie*; dacă *laie*, generalizat în dialectul aromân pentru „neagră", este numai greşit raportat la dacoromânescul (ţigani de) *laie*, celălat cuvînt, asemenea unui *marker* lingvistic dintr-o ofertă publicitară agresivă de astăzi, pare să-i ofere lui Odobescu largi posibilităţi de localizare. În cronici, scrie subtilul autor al *Falsului tratat de vînătoare*, găsim cuvintele *buluc* (tc. *böluk*) şi (a se) *buluci*, „grămadă", „a se grămădi". Deci, „*Mioriţă bulucaie* poate fi, pentru cei ce făcuseră mai dese împrumuturi de la turci /adică pentru aromâni/, o mioriţă înfăţişînd o «mare grămadă», adică «o mioriţă lînoasă» sau «grăsulie»" (*Scrieri literare şi istorice*, I, 1887, p. 215).

Cum stau, în realitate, lucrurile? Retipărindu-şi articolul în ediţia de scrieri citată, autorul îşi reia textul nemodificat, dar publică o *rectificare*

Scanned with OKEN Scanner

privind această „comică rătăcire", pe seama căreia s-a distrat împreună cu Alecsandri, care i-a atras atenţia că *bulucaie* „era o simplă greşeală de tipar". În manuscrisul Alecsandri fusese *bucălaie*, dar, la prima tipărire, la Iaşi, a cîntecelor „poporane" culese de acesta, „jeţarul a intervertit literile *c* şi *l*. Deci toată a noastră clădire etimologică se surpă din temelii", încheia cu umor Odobescu (p. 236).

Aşadar, mioara rămîne *bucălaie*, adică (vorbind de o oaie albă) „cu botul negru", „cu pete de altă culoare pe fălci" (DA), sau, după cum conchidea Puşcariu, „*Bucălaie*, era deci numele unei oi cu o pată neagră pe bucă" (*loc. cit*, p. 726), întrucît în limba română veche, substantivul *bucă* a fost utilizat fără determinantul obligatoriu de mai tîrziu (*a obrazului*), cum apare în *Tetraevanghelul* de la 1574: „Ca să te neştine lovire în buca dreaptă, întoarce lui şi alaltă" (adică, „dacă cineva te-a lovit peste obrazul drept, întoarce-i-l şi pe celălalt"). Este latinescul *bucca* „obraji", „gură"; cu acest din urmă sens, vezi it. *bocca*, span. *boca* sau fr. *bouche*, dar şi rom. (a) *îmbuca* „a băga în gură", (a) *îmbucări* „a hrăni vitele" (afectiv: şi copiii), în special cînd li se dă să mănînce din mînă; sau *bucată* „îmbucătură". Determinantul obligatoriu de astăzi se datorează numirii analogice, prin acelaşi cuvînt, a părţilor cărnoase din regiunea posterioară a corpului, cu sau fără precizarea de circumstanţă.

BUSUIOC: **a drege busuiocul**
= a îndrepta urmările unei greşeli

Faţă de această optică a interpretării (vezi şi „*a aranja* lucrurile") se pune imediat întrebarea: de ce se spune că se drege *busuiocul*? Această plantă aromatică, cu un miros plăcut, puternic, are în fond o reputaţie excelentă: se crede că aduce noroc şi este un simbol al dragostei; fetele şi-o puneau în păr şi în sîn. În case, stă la icoane sau, măcar, în buchete, la grindă. Cu un mănunchi de busuioc stropeşte şi preotul cu agheazmă.

După Zanne, *a drege busuiocul* numea practica magică a descîntării unui fir din această plantă, spre a-i ajuta unei fete să se mărite (P I). Semnificaţiile ulterioare, citate mai sus, ţinînd de şiretenie, au putut rezulta printr-o mutaţie deloc neobişnuită în viaţa formulelor expresive: prin îndepărtarea de practica desemnată iniţial, s-a putut înţelege că ar fi vorba de a drege ceva *cu ajutorul* busuiocului.

Scanned with OKEN Scanner

Mai întîi, atrage atenţia faptul că este re-cunoscut gustul acestei plante: există denumirile *poamă busuioacă* (sau *strugure busuioc*), pentru soiul numit şi „tămîioasă", şi *mere* sau *pere busuioace*. Avînd virtuţi aromatice, busuiocul serveşte drept condiment; într-o carte de bucate din 1749 se descria cum se prepară „un ostropel făcut de vîrfuri de busuioc" (Gaster, *Crestomaţie română*, II, 1891, după DA I/I). Din surse pe care nu le-am putut verifica, în diferite zone culinare s-ar pune şi la fripturi, ba chiar (la fel ca cimbrul) pe fundul oalelor în care se fierb sarmalele.

Ştim că atunci cînd se face referire la feluri de mîncare, (a) *drege* înseamnă „a da un gust aparte, a pune arome": se drege un borş, cu smîntînă ori/şi cu gălbenuş de ou, sau un sos, cu lămîie. Aşadar, în cazurile pe care le-am citat (supunîndu-ne exigenţelor metodei „cuvinte şi lucruri"), ne-am confruntat cu o dregere... facultativă, dar tot în domeniul gastronomic putem afla unul dintre sensurile de bază ale verbului (a) *drege*, „a îndrepta ceva stricat". Este vorba de vin; dacă butoiul în care a fost pus nu era curat, acesta se „întinde", se „îmbăloşează". Într-o asemenea situaţie, băutura se răvăceşte şi gustul îi este „aranjat" cu ajutorul a diferite plante, printre care şi busuiocul.

Atîta doar că, pentru un podgorean din Boloteşti - Vrancea (VM, de la care am înregistrat texte dialectale în iunie 1970), „tratarea" vinului cu pelin şi busuioc (chiar dacă nu s-a stricat) îi apărea ca o culpabilă denaturare: „Îi pui busuioc! Îi dai miros de mort!". Oricum, şi după toate dicţionarele, *a drege vinul* înseamnă „a-l falsifica".

BUTUC: **a trage butucul**
= a lua prin surprindere, a înşela

Un context ilustrativ la Creangă; atunci cînd fata Împăratului Roş, supravegheată în timpul nopţii de Harap Alb şi de companionii săi, se preface în pasăre şi „zboară nevăzută prin cinci străji", este zărită doar de Ochilă, care constată: „Măi, fetişoara împăratului ne-a tras butucul". În *Tălmăcirea* cuvintelor din opera lui Creangă (făcută de Al. Vasiliu şi G.T. Kirileanu) expresia, pe lîngă „a înşela", este explicată şi prin „a face şotia!".

O „şotie" cîndva fatală, căci, de fapt, în întregime şi la modul propriu, formula cuprindea, probabil, şi precizarea „de sub picioare", fiind vorba de butucul pe care era urcat condamnatul la spînzurătoare (Bojan, *Expresii*,

Scanned with OKEN Scanner

264). Explicaţia propusă de V. Bogrea pentru expresia din titlu (*Pagini,* 160) pleacă de la *butuc* „obezi", dintr-un context „cu butuce la picioare", echivalent cu „a sta la gros" („cu picioarele băgaţi *în gros"* la Dosoftei) şi cu „a pune la dubă", în care *dubă* este raportat la polonezul *dyby* „cătuşe de fier la picioare". Deci, (a) *trage* ar avea aici un sens rezultat prin extensie pornind de la cel de „a pune în picioare, depunînd oarecare efort, un obiect de încălţăminte" (de exemplu, „a trage cizmele în picioare").

Dar, se ivesc mari dificultăţi de ordin semantic: în cazul imobilizării şi supliciilor cu ajutorul butucului nu putea fi vorba, nici măcar strict formal, de vreo „înşelăciune". Care, în situaţia celui spînzurat, este de imaginat cel puţin ca o ... surpriză de moment (cu atît mai mult atunci cînd condamnatul avea ochii legaţi). Pe de altă parte, înşelăciunea se plasează sub semnul farsei cînd cuiva îi este *trasă rogojina de sub picioare*, doborîndu-l la pămînt (Zanne, P III, 337), şi, să nu uităm, în acelaşi fel era uneori prăbuşit la pămînt şi imobilizat, cînd intra în cortul trimisului sultanului, un domnitor mazilit. Procedeul se aplica şi în alte cazuri; într-o scenă din balada *Iordachi al Lupului*, „gios pe covor, tăiaţi-i capul din zbor" strigă domnul „cu mînie" către arnăuţi, cînd la el intră stolnicul Iordachi, cu care se învrăjbise, atras în cursă printr-o scrisoare de iertăciune (Alecsandri, *Poezii populare*).

Din acelaşi grup de frazeologisme face parte şi *a duce cu preşul,* tot „a înşela", în argoul puşcăriaşilor („Grai şi suflet", VII, p. 131); a fost descris un „ceremonial" de primire a unui nou venit într-o celulă, prin care deţinuţii de drept comun încercau să-l pună pe acesta „la punct" din primul moment, pentru a-i fixa locul în ierarhia „microgrupului". Or, în cazurile discutate, trasul preşului, al rogojinii sau al covorului constituie un şiretlic, un tertip, dintr-o familie de reprezentări în care a putut fi încadrată, în stilul figurat, şi expresia *a trage butucul.*

Scanned with OKEN Scanner

C

CAL: **cal de ginere,** în contextul „după moarte (nuntă) şi *cal de ginere*"
= prea tîrziu, într-un moment nepotrivit

Deşi pînă acum pare să nu fie atestată decît formula cuprinzînd referirea la moarte, formularea iniţială (sau măcar paralelă) trebuie să fi fost „după *nuntă* şi *cal de ginere*", aceste două noţiuni fiind cele opozabile în mod evident, întrucît, aici, *ginere* înseamnă 'tînărul, în ziua nunţii', mirele, o semnificaţie a descendentului dacoromânesc al lat. *gener* cu circulaţie regională (în Oltenia şi vestul Munteniei; în estul Munteniei i se spune *ginerică*). Această accepţiune a termenului apare din primele texte româneşti; pentru formularea modernă „Hristos este mirele şi biserica mireasa lui", la Coresi apărea „Hristos este ginerele şi biserica nevasta lui" (după DLR VII/1, s.v. *nevastă*). *Mire* şi *mireasă* s-au impus în limba literară ca un model din graiurile nordice (transilvănene şi moldoveneşti).

Raţiunea supoziţiei noastre este semnificaţia denumirii *cal de ginere:* „calul pe care încalecă tînărul cînd merge la cununie" (vezi şi *mire*); aşadar, pentru 'a face un lucru într-un moment nepotrivit, a te achita prea tîrziu de o promisiune' se poate face – cu efect – comparaţia cu oferirea *post festum* a calului de ginere. Formule similare tipice ale neadecvării la un anumit moment, la o anumită împrejurare sînt şi „După ploaie, *căciulă* de oaie" (respectiv *chepeneag, ipingea, manta*; cf. Zanne P III, p. 29, 101, 197, 222).

Dacă ar fi vorba de cuvîntul *ginere* cu sensul de 'bărbatul unei femei în raport cu părinţii acesteia', referirea la calul promis cîndva este puţin relevantă, ca, de altfel, şi oferirea sau împlinirea promisiunii după *moarte* (a cui, a ginerelui, a socrului ce l-a promis?). Referirea la moarte, care este prezentă, totuşi, de la primele atestări (vezi Zanne, P II, unde este citat Pann, şi DA I/II, s.v. *cal*, unde se trimite la S.Fl. Marian), poate fi considerată ca o augmentare prin invocarea unui moment deosebit de grav,

Scanned with OKEN Scanner

printr-o distanţă în timp nedefinită, cu explicitarea de rigoare: „se zice de cei care mor şi lasă datorii de plătit, astfel că rudele după ce cheltuiesc pentru înmormîntare trebuie să plătească şi datoria" (Zanne P II, 619). O astfel de logicizare *post hoc* o dovedeşte şi glosarea expresiei prin „colac peste pupăză" (DA, *loc. cit.)*. Vezi **pupăză.**

cal de mire, în contextul „a-şi căuta *cal de mire"*
= a face nazuri, a fi deosebit de pretenţios

Explicaţia mai largă, precizînd diferite împrejurări în care se manifestă exigenţele cuiva, reale sau născocite, a dat-o Zanne: „a se fuduli, a căuta tot lucruri mari"; se zice şi celui leneş, „care e bucuros să nu găsească ceea ce caută" (P IV, 450).

Cea de a doua situaţie este evocată şi de *a umbla după cai verzi pe pereţi* şi, poate, chiar de *a căuta cai morţi să le iei potcoavele*. Pentru semnificaţia 'a se fuduli', 'a căuta lucruri mari', 'a avea pretenţii', trebuie să avem în vedere faptul că nu este exclusă posibilitatea ca însuşi mirele să-şi caute personal calul, ceea ce iese din uzanţe, deoarece calul de *ginere* sau de *mire* este calul „primit de zestre", pe care încalecă tînărul în ziua cînd merge la cununie (DA I/II, s.v. *cal*).

Aşadar, expresia din titlu poate să evoce „nazurile" unui tînăr (eventual prea puţin dispus să se însoare), căruia nu-i place calul ce ar urma să-i fie oferit; ceea ce contrazice un cunoscut dicton popular care sună „calul de dar nu se caută de dinţi".

CALENDAR: **a face calendare**
= a veghea

Din Muntenia, expresia a fost înregistrată cu sensul de „a moţăi", un rezultat, după Al. Graur (BL VII, 125-126), al verigii intermediare pe care ar constitui-o veghea îndelungată pentru „a face rugăciuni, a se ruga (tuturor sfinţilor din calendar)". Aşadar, mişcările capului celui care „moţăie" ar fi fost comparate cu înclinările în faţa icoanelor, o ipoteză pusă sub semnul întrebării de către Leo Spitzer (BL VIII/2, 228-229), care, prin referire şi la italiană, consideră expresia ca fiind în legătură cu „a face capul calendar"(vezi).

Scanned with OKEN Scanner

A face călindare, ca manifestare a unei preocupări sau emoţii provocînd insomnia, surescitarea, asociată cu rememorarea, poate fi semnalată în două texte semnate de I. Broju: „N-a putut să închidă măcar un ochi... ci toată noaptea a făcut la călindare" („Convorbiri literare", XIX, 1885, 6, p. 480); „De unde să poată dormi. Îi furase chipul de femeie inima şi făcea numai călindare *în cap*" (idem, XXV, 1891, 5, p. 444).

Mai ales determinantul din ultimul text pare să întărească şansele interpretării propuse de Spitzer, evocîndu-se, indirect, imaginea conţinutului calendarului – almanah de învăţătură şi petrecere, bogat în tot felul de informaţii şi conferind, la rigoare, chiar un singular prestigiu, acela al unuia care poate „jura pe toţi sfinţii din calendar".

a face capul calendar
= a-i încărca (cuiva) memoria cu diferite date şi informaţii; a-l zăpăci îndrugînd „verzi şi uscate"

Reflectă epoca în care „calendarele" (ce publicau deja şi suplimente) aveau caracter de cărţi „populare", ce ofereau, în afara prezentării succesiunii lunilor anului, cu sfinţii prăznuiţi în fiecare zi, şi informaţii de „învăţătură" şi „petrecere". Astfel de cărţi, cum este, de exemplu, *Calendariul ce slujeşte pe 100 de ani, începînd de la anul 1814 până la anul 1914*, tipărit la Buda, prezentau cititorului un număr deosebit de mare de informaţii. Cel la care ne referim se deschide cu o *Hronologhie*, care indică cîţi ani s-au scurs de la diferite evenimente („de cînd au ieşit o parte de români din Dachia veche şi trecînd Dunărea fură aşezaţi în Dachia lui Aurelian"; „de la stăpînirea lui Radu Negru Vodă în Ţara Românească"; „de la stăpînirea lui Dragoş Vodă în Moldova"; „de cînd s-au început toleranţia, adecă volnicia legilor" etc.), respectiv cîţi ani au trecut de la diferite descoperiri: „de la aflarea oglinzilor de oţăl", „de la începerea ferestilor de sticlă", a clopotelor de la biserici, „de la aflarea prafului de puşcă", a tiparului, a hîrtiei etc.

Hronologhia este urmată de *Adunarea celor 12 luni de peste an* (ceea ce reprezintă calendarul propriu-zis), de *Pascalia* pe 100 de ani, praznicile „statornice", „fărtalele lunii", „Prognosticon" pe diferiţi ani (pînă în 1926) grupaţi după zodii, elemente de astronomie şi meteorologie, de consideraţii

Scanned with OKEN Scanner

despre om, animale, „paseri, semnele timpului, cum cunoaştem anul a fi neroditori, despre boale sau lîngori".

Urmează cunoştinţe enciclopedice şi bucăţi de lectură: „dumnezeii neamurilor păgîneşti", cele şapte minuni, „împărăţiile, crăiile şi democraţiile" (adică republicile) din Europa şi *Calendarul* continuă cu o parte de interes strict practic: cursul poştelor (de la Braşov la Viena sau la Bucureşti, de la Praga la Dresda, de la Viena la Paris, de la Bucureşti la Iaşi, cu indicarea staţiilor intermediare), unităţile de măsură din diferite ţări, „însemnarea banilor ce sînt în curgere în împărăţiile din Europa" şi „cît cumpănesc sau cît de grei sînt banii cei de argint şi cei de aur", cele mai însemnate tîrguri din Ardeal, Ţara Ungurească, Austria, Ţara Românească şi Moldova. În sfîrşit, o *Adaugere* tratează despre „doftorie împotriva a vreo cîteva boale, ce lesne şi adese ori se pot întîmpla cailor, boilor şi oilor".

În rezumat, după o formulă expresivă populară, cam despre „cîte-n lună şi în stele!"

Într-o traducere „din franţuzeşte" a lui Stanciu Căpăţîneanu, apărută la Sibiu, în 1830, sub titlul *Bibliotecă desfătătoare şi plină de învăţătură*, se afirmă că, din calendar, omul „mai învaţă şi sărbătorile anului, vîrsta lunii şi a tuturor prinţeselor Europei"(după DLR VIII/5), aşadar, cartea era concepută, oarecum, ca un *Magazin* american de astăzi.

Reacţia populară (desigur, uneori numai ironică) nu s-a lăsat mult aşteptată; lăsînd la o parte prezumţia de impostură, căci un oarecare se poate „uita ca mîţa-n calendar" (vezi şi Tohăneanu, *Imagini*, 79), românul, convins că „ce-i prea mult strică", s-a apărat de surplusul informaţional – potrivit posibilităţilor imaginate –, conceput ca o agresiune asupra integrităţii fizice. Nu numai un companion al lui Harap Alb manifestă această respingere („Destul acum, că ne-ai făcut capul călindar!"), dar şi un personaj al lui Matei I. Caragiale (din *Craii de Curtea-veche*) îl vede în primejdie pe (uneori) prea studiosul său confrate de crailîcuri, în varianta „Ce-ţi faci *capul ciulama* cu atîta citanie, vrei să ajungi în doaga lui Paşadia? Ori crezi că dacă ai să ştii ca el cine l-a moşit pe Mahomet sau cum îl chema pe ăl care a scos întîi crucea la Bobotează e mare scofală?" (cap. *Asfinţitul crailor*).

S-a spus chiar şi „a face capul *batalama*" cu sensul de „a zăpăci, a buimăci pe cineva" (Candrea), formulă care se adaugă altora, de factură strict populară: „a-i face cuiva capul mare", „a-i umfla capul", „a face capul

Scanned with OKEN Scanner

oboroacă", ca un reflex al sfatului pe care îl găsim deja la Anton Pann: „Nu face din capul tău calendar" (*Povestea vorbii).*

Dar a existat şi o anumită rezistenţă a sistemelor totalitare faţă de „buimăceala" socială pe care o puteau provoca publicaţii cuprinzînd informaţii... nedorite. Anton Maria del Chiaro însemna următoarele despre cenzura instituită de Şerban Cantacuzino: „A oprit... mai ales pe noi străinii, sub straşnice pedepse, să scriem prietenilor noştri sub orice cuvînt. Nu se puteau căpăta gazete tipărite pentru a afla întîmplările din lume şi, ceea ce e mai ciudat, nu era îngăduit nici măcar să aduci de la Veneţia un calendar, instigaţie duşmănoasă a unui creier tulburat şi pervers..."(*Descrierea*, 391 - 392).

În esenţă, în aprecierea, deşi ironică, a calendarului modern trebuie să vedem o confruntare, în felul ei, cu împărţirea ancestrală a anului, cu vechiul calendar al „timpurilor", al plantelor şi vieţuitoarelor, a cărui terminologie s-a păstrat mai rar în formă genuină, intervenind contaminări cu nume din calendarul religios.

Repere de bază ale vechilor compartimentări sînt „Dragobete cap de primăvară" şi „Andrei cap de iarnă", cu interpunerea unui „Pintilie călătorul" (27 iulie, cînd „se călătoreşte vara"; Muşlea-Bîrlea, *Tipologia*, 339), a Sfintei Mării (cînd trebuie să renunţi la pălărie) şi cu numirea unor zile după referenţiale din natură, uneori amintitoare de interdicţii ritualizate. G. Săulescu, în 1847, semnala nume ale unor zile a *sturzului,* a *cerbului*, a *lupului*, a *ursului*, a *focului*, a *grindinei*, a *brănduşei* (*Calendariul*, 16) şi o comparaţie sistematică a calendarului religios cu cel popular, pentru anotimpul primăverii (cu o bogată şi sugestivă terminologie), a întreprins Octavian Buhociu, în teza sa de doctorat susţinută la Sorbona, în 1957 (*Le folklore roumain de printemps*). Există, apoi, nume de „anotimpuri" *sui-generis*: **brumarul, cireşarul** (vezi).

Dar vechiul calendar avea, aşadar, „semne" vizibile, ce ajutau memoria omului naturii, care a reacţionat oarecum ursuz la eventualitatea de „a jura pe toţi sfinţii/ scrişi/ în calendar"!

Bibl. *A face capul calendar*; Cr., XX, nr. 40 (1027), 4.X.1985, p. 6.

CALIC: **locul calicilor**
= teren, la marginea oraşelor, atribuit „calicilor"

O asemenea formă de ghetou poate părea surprinzătoare, dar documente de epocă dovedesc că, de exemplu, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea,

Scanned with OKEN Scanner

la Iaşi cel puţin, *locul calicilor* era întărit, prin mărturie dată „la mîna calicilor", prin semnăturile a doi vornici de poartă şi cea a uricariului, fiind invocată „dania şi miluirea" unor „răposaţi domni".

Este vorba de un act din 1748, provocat, se pare, de încălcarea drepturilor beneficiarilor, căci se constată prezenţa, în perimetrul respectiv, „stîlpit" din nou cu „pietre în semne", a caselor a şase tîrgoveţi. Cinci dintre ei urmau să plătească „de locul casei cîte cinci orţi bani, or cîte cinci litre ceară *bezmăn* (adică *arendă*) pe an". Pentru al şaselea, taxa era fixată la numai un zlot pe an, întrucît, după semnele scrise „în ispisoace vechi", încălcarea era parţială: „căci bate hotarul prin uşa tinzei casei lui" („Uricariul" V, p. 318-319).

După dicţionarele limbii române, *calic* a fost numit iniţial un infirm, un estropiat, „ologul", „paraliticul"; în zona Sucevei se spune şi astăzi „calic de-o mînă, (sau) de-un picior" (cuvîntul este împrumutat din ruteneşte, limbă în care *kalika* are sensul de „olog"). Mai tîrziu, dat fiind faptul că infirmii îşi asigurau traiul din cerşit, termenul a însemnat 'cerşetor', cel care trăieşte din mila altora, apoi 'sărac', în general. Ca de obicei, s-a ajuns la definirea unei psihologii specifice a categoriei, cuvîntul căpătînd accepţiunile figurate de 'parazit', ba chiar 'lichea', cum este caracterizat Zeus în textul unei legende mitologice prelucrate de Ispirescu („Cererile calicului de Joe se încordau şi poftea la jertfe" – după DA I/II). Tot *calic* este şi zgîrcitul, cel care „se caliceşte" să cheltuiască, deşi are bani.

Şi Bucureştiul a avut *calicimea* lui, un loc (sau cartier, evident, periferic) al calicilor; dovada o constituie numele anterior al Căii Rahovei, în vechime *Podul Calicilor,* corespondenţă înregistrată, s.v. *calic*, în DA (vezi şi **pod**: „a bate podurile"). În Moldova, o *Mahala a Calicimii* a existat şi în oraşul Tîrgu-Neamţ, numită astfel pe la 1858.

Revenind la Iaşi, prin *Tezaurul toponimic al României. Moldova,* publicat de cercetătorii de la Institutul „A. Philippide" (I/1991 şi II/1992), putem afla că locul în discuţie, *Calicimea*, s-a mai numit şi *Locul Mişeilor* (1800), iar alte nume îi precizează poziţia: *Mahalaua de lîngă Rîpa Peveţoaii* (1803), iar, apoi, *Mahalaua Bisericii Tălpălari* şi *Mahalaua Tălpălari* (după 1845). Schimbarea de nume nu este chiar întîmplătoare: tălpălarii erau meseriaşi care „produceau" sau negustori ce vindeau tălpi pentru încălţăminte, iar substantivul se explică de la verbul (a) *tălpăli*, o variantă pentru (a) *tălpui* „a pingeli". Este vorba, aşadar, de o ocupaţie adecvată posibilităţilor mediului descris iniţial prin alţi termeni.

Scanned with OKEN Scanner

Dispariţia numelui *Calicimea* pare a fi un rezultat al sentimentului de jenă al locuitorilor mahalalei de mai tîrziu de a-şi indica adresa. Iar preocupările de localizare şi delimitare nu prea îşi au rostul: oraşe întregi au devenit asemenea „locuri ale... săracilor", în care, ici-colo, se află enclave ale tîrgoveţilor bogaţi de astăzi.

CAP: **a-ţi face de cap**
= a-ţi pune capul în primejdie, a face ceva care-ţi poate primejdui viaţa; a face „blestemăţii", a avea o purtare reprobabilă

Pentru deprecierea (cu note de deriziune) spre care a alunecat în vorbirea de toate zilele o construcţie care iniţial se referea la o problemă gravă, de ... viaţă şi de moarte, una dintre cele mai sugestive analize de împrejurări şi situaţii condiţionînd uzul o constituie tabloul schiţat de Topîrceanu în „balada" *În jurul unui divorţ*. Concluzia mahalalei că „madam" Stamate „care va să zică *şi-a făcut de cap*" survine după înşirarea unor „devieri" mai mult sau mai puţin grave, incriminate însă de codurile acestei instanţe: îi dictează soţului; „Seara, cînd o cauţi, pleacă la cucoane, / Ziua se ocupă numai cu romane"; a dat pe mîna bucătăresei pînă şi cheia „de la magazie şi de la dulap". Dar accentul va cădea, în continuare, pe faptul că numita Zoe „prea se compromite": cochetează ocazional, ba a fost prinsă şi „în flagrant delict"!

De fapt, prin aceste din urmă abateri de la morală, se poate face legătura cu sensul de bază al formulei (devenită numai expresivă); întrucît cea mai veche legiuire scrisă românească, *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), prevedea dreptul părţii lezate, fără urmări, de a-i ucide pe culpabilii surprinşi asupra faptului, care, şi-o făcuseră de cap („Nu să va certa bărbatul curvei, de o va omorî pre dînsa împreună cu cela ce au curvit cu dînsa..."; „Muierea ce-şi va omorî bărbatul cîndu-l va găsi cu alta, şi de va ucide şi pre muiere, ce se zice pre curvă, nu să va certa, numai să-i ucigă într-acel ceas, cîndu-i va găsi de faţă, iară nu altă dată"; Longinescu, *Legi*, 107). Iar sentinţele de achitare, frecvente, în procesele din instanţele cu juraţi, ale ucigaşilor ultragiaţi sau geloşi au perpetuat sentimentul împlinirii unui act justiţiar avînd asentimentul societăţii.

Pentru sensul originar, un grad de transparenţă mai mare au formulele în care acţiunea este atribuită altor persoane: *a face cuiva de cap* sau, cu alte verbe, *a pune* sau *a mînca capul cuiva* „a-i face *de petrecanie* /vezi/, a-l pierde, a-l omorî", după DA (I/II), unde se citează contexte ca următoarele:

Scanned with OKEN Scanner

„Hotărîră să-i facă de cap"; „Îmi pune capul Codrean"; „Mîndra capul ţi l-a pune" (s.v. *cap*). Pentru verbul (a) *mînca*, cu aceeaşi semnificaţie, un context edificator găsim la Neculce: logofătul Şerban Cantacuzino „avè mulţi şi mari neprieteni la Duca-vodă de sta în tot ceasul să-i mănînce capul" (*Letopiseţ*, VII). Este vorba de Duca-vodă „cel bătrîn", care, el însuşi, participînd la o manevră diplomatică pentru demascarea hanului Crimeii, datorită unei neînţelegeri, a fost nu numai mazilit, ci „era să-şi puie şi capul" (cap. II). Ce însemna acest lucru putem afla din naraţiunea asupra celei de a doua domnii din Moldova a aceluiaşi, cînd a fost iarăşi mazilit şi era ameninţat cu decapitarea, dar „i-au scos capul" o blană „de hulpe de mosc neagră şi prè scumpă"; la intervenţia vizirului, „împăratul l-au iertat de cap" (cap. III).

Aceeaşi semnificaţie are şi varianta *a -ţi face de ciolane*, o alternativă lexicală ce poate să apară şi ca o completare, subliniind valoarea originară a enunţului: *a-ţi face de cap şi de ciolane* (DA).

În poezia populară, *a-ţi face de cap* s-a păstrat cu o semnificaţie apropiată de cea originară. Căci dacă nu este vorba chiar de 'a face ceva care îţi poate primejdui viaţa', în variante din Vrancea ale *Mioriţei*, „oiţa bîrsană", cea „năzdrăvană" are manifestări care pot fi raportate la cele ale fiinţelor aflate în mare primejdie. Dorind să afle de ce nu mai paşte, de ce de trei zile „guriţa nu-i tace", ciobanul îi pune întrebarea „Nu ştiu: de cap îţi faci, / Ori de-a meu îţi faci?"; sau „Ori de cap îţi faci?/ Ori de capul tău, / Ori de capul meu?", respectiv „Sau îţi faci de capul tău, / Sau de capul meu?" (Diaconu, *Vrancea*, 337, 339, 352; cf. 317, 325, 369, 391). Iar în numeroase variante ale baladei (este drept, mai ales din Transilvania), contaminate de motive moderne, în care ciobanul alege felul în care urmează să fie omorît, acesta cere să nu fie... împuşcat, ci să i se taie capul (Fochi, *Mioriţa*, p. 264-265; formule: „Pe mine nu mă puşcaţi, / Numa capul mi-l tăiaţi", respectiv „fără capul mi-l luaţi").

O moarte ţinînd de un anumit ritual, aşadar fără dezonoare, căci în zone în care Mioriţa s-a păstrat şi dat fiind caracterul textului de a constitui o cronică deschisă ce înfăţişează conflicte ale păstorilor transilvăneni cu vrîncenii şi cu alţi locuitori ai munţilor din Moldova, omoruri „rituale" au fost consemnate pînă foarte tîrziu. Într-un raport din 4 iunie 1767 al ispravnicului de Focşani (o traducere din latină după actul înaintat de cancelaria domnească de la Iaşi oficialităţilor transilvănene) aflăm că un

Scanned with OKEN Scanner

oarecare Cristian Fekearul, din districtul Vrancei, care plecase în împrejurimi pentru cumpărături (două „mierţe" de sămînţă de cînepă), „pe cînd se întorcea cu acele «mierţe» prin pădurile munţilor, în hotarul satului Sascut, în partea de sus a districtului şi în acea pădure, mai întîi a fost săgetat, apoi străpuns şi după ce i-au tăiat capul, trupul lui a fost îngropat la tulpina unui arbore. Însă de calul lui şi despre pieirea aceluia nu s-a ştiut nimic / şi/ nu se cunoaşte cine a săvîrşit omorul."

Ceea ce urmează pare mai curînd o pagină de ficţiune romantică decît de document administrativ: „Aşadar sosind doar calul celui omorît de la locul crimei pînă la casa sa şi văzînd soţia celui ucis şi fraţii lui calul sosit acasă stropit de sînge, împreună cu dăsagii de sămînţă, au înţeles fără îndoială că acela au pierit. Mergînd aşadar, pe drumul cunoscut pe unde venise calul şi tînguindu-se trei zile, au ajuns la locul omorului, unde a fost ucis; căutîndu-l prin urmare, de jur împrejur, au găsit corpul zăcînd sub un trunchi de copac, însă capul nu l-au putut descoperi nicăieri şi l-au încredinţat mormîntului" (după I. Ionaşcu, *Lupta vrăncenilor pentru apărarea munţilor de cotropirea habsburgică*; „Analele Universităţii C.I. Parhon", seria Şt. Sociale, IX, 1957, p.113).

Nesemnalîndu-se motive şi urme de jaf (cele două mierţe de sămînţă de cînepă nu constituiau oricum un mobil) şi neinvocîndu-se nici antecedente de natura vendetei, dar negăsindu-se capul victimei, luat probabil cu ei de către ucigaşi, ca un trofeu (?), ne putem gîndi la străvechea „vînătoare de capete", pe care vor mai fi practicat-o pasager secuii (identificaţi în diverse documente ca autori ai unor acte de violenţă instruite juridic).

O mărturie asupra faptului că *a-ţi face de cap* din versurile *Mioriţei* păstrează, neîndoielnic, semnificaţia primordială a enunţului, pe care o găsim şi în textul une glose a lui Iuliu Zanne: „omul vorbăreţ şi limbut îşi face singur de cap" (explicaţia pentru expresia *toată pasărea pe limba ei piere*; P I, 583).

CARTE: **a avea carte; ai carte, ai parte**
= a avea acte, în regulă, pentru susţinerea unei pretenţii (de proprietate)

„Ai carte – ai parte" apare astăzi ca o formulă ce exaltă folosul şi binefacerile învăţăturii; unele dicţionare înregistrează pentru această

Scanned with OKEN Scanner

expresie, fără fior etimologic, doar sensul „dacă ai știință de carte reușești mai ușor în viață" (*Dicționar*[1]), consemnînd, astfel, doar rezultatul unei evoluții semantice. Totuși, în DA (I/II) lucrurile fuseseră precizate: expresia apare după sensurile 'scrisoare' (*Karté-epistola*, în *Anonymus Caransebesiensis*, cca 1700) și „ordin (domnesc) în scris", „act scris dat de cancelaria domnească..., document", ilustrate prin contexte cum sînt cele ce urmează: „scriseră cărți de adeverit" (Moxa); „Fac oamenii pentru credință carte cu pecete, cînd fac vro tocmală ande sine" (Varlaam).

Substantivul *parte* din enunțul citat (deși cuvîntul e polisemantic) a avut înainte și are și astăzi aceeași semnificație (măcar generală): „ceea ce aparține cuiva", „folos; șansă, noroc". *Carte*, însă, atunci cînd se făcea constatarea în discuție și în construcția respectivă, însemna, așadar, „act; document de hotărnicie, de posesiune; înscris". Că prin „ai carte – ai parte" se invoca necesitatea actelor doveditoare în caz de litigii privind proprietatea asupra pămîntului a dovedit Gh. Ghibănescu: *partea*, adică dreptul de proprietate al cuiva asupra unui teren (ca și dreptul de a lua dijmă sau scutirea de bir) trebuia susținut la procese prin „cărți domnești" (*gospod*) de danie sau de întărire. Formula de început a unor asemenea documente putea fi următoarea: „Io Evstratie Dabija Voevod, b.m.g.z.M.*... dat-am cartea Domniei mele slugii noastre Vasile Stîrcii ca să fie tare și puternic cu cartea Domniei mele a opri și a ținea satul Popeni cu toți vecinii..." (1663). „Iată ce era *cartea* și iată cum decurgea partea din carte" constata istoricul mai sus citat în încheierea unei tablete socio-culturale consacrate analizei formulării în discuție (*Vorbe* I, 96-100). Dar *carte* a însemnat chiar „act de stare civilă", după cum atestă versuri populare: „Este-un popă la poiană/ și cunună de pomană;/ Este-un popă la cetate/ Și cunună fără carte".

Cu toate că sensul „învățătură, instrucție" al cuvîntului *carte* este și el destul de vechi (în scris apare încă din *Codicele voronețean)*, expresia „a fi om cu carte" a căpătat relevanță în vorbirea populară destul de tîrziu, după ce progresul școlilor a permis pătrunderea printre profesori, magistrați și administratori etc. a celor aparținînd unor categorii sociale modeste. Deși o datare propriu-zisă nu se poate face, cert este faptul că pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea relația originară dintre *carte* și *parte*, adică „tratarea afacerilor prin documente" (Iorga, *Sfaturi pe întunerec*, 1976, p. 137), era ușor recunoscută.

---

*Abreviere pentru formula slavonească „božcyu milosti gospodari zemli Moldavskoj".

Scanned with OKEN Scanner

Într-o mărturie a unor hotarnici pentru moșia Șerbăcani (ținutul Fălciu), din 1793, valoroasă pentru stilistica românească, citim: „... au ieșit banul Scărlătache la Gura Idriciului cu rădvanu, zicînd ca să-și hotărască moșia. Și văzînd pe un moșneag viind pe drum l-au așteptat; care moșneag au fost Darie cel Negru. Și întrebîndu-l banul să-i spuie hotarăle pe unde merg, el au zis cine nu are carte nu are nici parte. Banul l-au suduit și i-au zis să să ducă de acolè" (Arhivele Statului Iași, Spiridonia, 42/141, original).

Substituția semantică „învățătură, instrucție" pentru „act al cancelariei domnești, înscris" în utilizarea expresiei *ai carte – ai parte* reflectă experiența, starea de spirit și chiar aspirații ale unei populații dominate de analfabetism, celebrînd nu numai eliberarea de frica provocată de „misterul" slovei (sub forma textului unei citații, a unei chitanțe semnate prin punerea degetului, a unor somații), ci și reușita excepțională prin contrast cu posibilitățile de dinaintea „procopsirii". Iată două mărturii în acest sens, diferite ca valoare documentară și ca statut cultural, dar semnalînd aceeași realitate.

Cînd Ștefan al lui Parizianu, un personaj al lui Marin Preda pornit din lumea lui Ilie Moromete, ajuns ziarist (iar „lefurile erau mari"), primește și gratificația de Crăciun, exclamă: „În viața mea, nici eu nici tata n-am văzut atîția bani deodată" (*Delirul*, p. II, cap. IV). Este, de fapt, uimirea lui Preda, ca ziarist în București, în anii de dinaintea ultimului război. Iar Iorgu Iordan, fiu al unui grădinar din zona Tecuciului, referindu-se la momentul cînd a ajuns titular al catedrei de Filologie romanică de la Universitatea din Iași (în deceniul al patrulea), consemna următoarele: „O catedră în învățămîntul superior din România veche valora – acesta-i termenul exact – cît o moșie bună, cu avantaje, în plus, față de aceasta. Căci, afară de «glorie», posesorul ei se bucura de un frumos venit material, care era asigurat fără teama, pe care o avea moșierul, că o secetă sau altă întîmplare asemănătoare îl poate ruina" (*Memorii*, II, 1977, p. 175).

De aici „partea" pe care învățătura, statutul social al intelectualului o garantau cîndva.

CĂIȚĂ: **a se naște cu căiță**
= a fi norocos

Credința că un copil care se naște cu capul acoperit cu o membrană este deosebit de norocos are o circulație considerabilă, dar, la români, se crede

Scanned with OKEN Scanner

că, în cazul cînd ar înghiţi-o, omul devine „păgubos"; cît trăieşte are capacitatea de a „deochea", iar după moarte devine „strigoi" (Zanne, P I). Iată o relatare nedeformată de „teroarea" scriiturii: „Mortu care moare - cînd a născut, a născut cu căiţă - atunci cîn moare înviază, să face pisică, să face cîine; or îl scoate, îl dezgroapă şi-nfige un cui dă fier în buricu lui. Îl pîrleşte cu cîlţi, îi ocoleşte cu cîlţi aprinşi mormîntu" (înregistrare din iunie 1935, din Zimnicea - Teleorman; Petrovici, *Texte*, 301).

Împrejurarea evocată iniţial, cunoscută numai de către naşă, ar fi una dintre cele la care face referire zicala „naşa ştie, naşa să vie" (N. Constantinescu, *Rudenie*, 161).

CĂMAŞĂ: **a rămîne numai cu cămaşa**
= a sărăci, a ajunge la ultima expresie a sărăciei

Una dintre cele mai cunoscute metafore din scrisul, atît de colorat al lui Ion Neculce, înfăţişează îngrijorarea ce l-a cuprins pe Duca-vodă, în cea de a doua domnie, cînd a aflat că adversarii săi, Antiohi (care după mazilire fusese chiar închis, la Constantinopole) şi Dumitraşcu, sînt liberi: „Iar Duca-vodă, dac-auzi că şed Cantemireştii la casăli lor cu paci, îndată să-mbrăcă cu cămeşe de gheaţă" (*Letopiseţ*, cap. XIV).

Dacă aceasta este cea mai celebră cămaşă din stilistica limbii române, există o alta, a unui fost oştean al lui Mihai Viteazul, a cărei evocare cutremură memoria oricui a citit scrisoarea acestui (probabil) tînăr, compusă într-o închisoare din oraşul Bistriţa în toamna anului 1600. Aşadar, Cocrişel, de loc de la Hotin, înrolat în oastea cu care Voievodul luptase la Alba Iulia, este făcut prizonier de „nişte saşi" care, mai întîi, au vrut „să-l taie". Spunînd că este „nepot de frate şi fecior de suflet giurat în biserică" al vornicului Mogîldea, un Andreiaş, de la Bistriţa, îi salvează capul pentru o sută de taleri şi, în aşteptarea sumei plătite pentru răscumpărare, fostul oştean stă în închisoare şi îi scrie „părintelui" său, Spiridon, să intervină pe lîngă tatăl său adoptiv, pe care Cocrişel îl roagă să-l „scoată în ţară creştină": „să daţi ştire părintelui meu Mogîldei Vornicului că eu zac în temniţă de mă mănîncă lutul şi păduchii" (citäm textul, literarizat, după Rosetti, *Lettres*, 52).

Se consideră că *a muri de dor* a devenit, în postura de capcană sentimentală, o simplă imagine convenţională; cu totul altfel se prezintă

Scanned with OKEN Scanner

lucrurile în cazul acestui prins, care, în cuvinte puține, dar de o inegalabilă tensiune, își descrie și decăderea fizică: „Deci iară mă rog domniilor voastre să nu mă zăbăviți aici, ci să mă scoateți, că eu mor de dorul vostru. Și îmbătrînesc și am făcut o barbă pînă în brîu". Imaginea disperării este întregită de cuvintele adăugate, ca un strigăt, după indicarea numelui celui ce făcea demersul: „Feciorul vostru Cocrișel; *și sînt numai cu cămeșa*".

Un document omenesc, aparținînd, „istoriei prin cei mici" (N. Iorga), ce transmite dramatismul situațiilor înfățișate prin expresiile figurate ale sărăciei și necazurilor cum sînt *a rămîne numai cu cămașa* sau *a-și da (vinde) și cămașa*.

Și, auzindu-i parcă aievea cuvintele, după sute de ani, încerci regretele și anxietatea ce te cuprindeau cînd, în copilărie, citeai un roman fără să-i poți afla sfîrșitul, întrucît cartea, trecînd din mînă în mînă, rămăsese fără ultimele file: de ce a rămas scrisoarea lui Cocrișel la Bistrița? A trimis alta? L-au mai putut salva părinții săi de sînge, Spiridon și Costanda, sau Mogîldea, protectorul său? Este posibil ca îmbrăcămintea în care zăcea în închisoare tînărul boier moldovean din oastea lui Mihai Viteazul să fi fost o cămașă a destinului său, asemenea aceleia evocate de Tudor Vladimirescu în preziua sfîrșitului: „Mai înainte de a fi ridicat steagul spre a cere drepturile patriei mele, m-am îmbrăcat cu cămașa morții".

a lucra ca la cămașa ciumei
= în mare grabă, foarte repede

Expresia, neînregistrată în dicționare, a fost semnalată și explicată de etnologul Henri H. Stahl, care evocă magia „cămășii ciumei", consemnată în secolul al XVIII-lea de către Anton Maria del Chiaro; această piesă de îmbrăcăminte ofrandă, atunci cînd bîntuia flagelul, era menită să ferească satul de primejdii (*Eseuri*, 211; cf. și Candrea, *Folklorul*, 137-139).

Din prezentarea secretarului lui Constantin Brîncoveanu, putem înțelege cum se manifesta graba: „Atunci cînd pătrunde în Țara Românească vreo boală molipsitoare, se adună un număr de femei și acestea în timp de douăzeci și patru de ore torc, țes și cos o cămașă de cînepă și o ard în mijlocul unei curți și cred că în felul acesta o dată cu cămașa a fost nimicită și ciuma" (Del Chiaro, *Descrierea*, 378).

Scanned with OKEN Scanner

CĂMILĂ

Pe lîngă simbolica unui lucru „încheiat", poate fi luată în consideraţie şi arderea, de vreme ce aprinderea de focuri în astfel de situaţii a fost socotită, în general, ca un mijloc profilactic (cf. Delumeau, *Frica*, I, 221).

CĂMILĂ: **cînd va trece cămila prin urechile acului** = niciodată (cînd va trece funia navei prin urechile acului)

Bogatul (în primul rînd cel nemilostiv) este un personaj căruia religia creştină i-a refuzat intrarea în Rai: „Mai lesne este cămilei pren lăuntrul urechilor acului a trece, decît bogatul în împărăţia ceriului a întra" se poate citi în *Tetraevanghelul* de la 1574 (vezi şi în textul *Bibliei* de la 1648). Cu acest citat, în DA (I/II), este ilustrat sensul „patruped" al cuvîntului *cămilă*. Autorii consideră, aşadar, această comparaţie ca asociind elemente de violent contrast spre a pune în evidenţă imposibilul. În aceeaşi lucrare lexicografică, apare şi termenul *cămil* „funie groasă, de corabie", preluat din dicţionar în dicţionar (în această categorie de surse trebuie inclus şi un glosar publicat de G. Săulescu în 1847, pentru care *camil* înseamnă „funia cea mare a năvodului").

Desigur, exprimarea figurată îşi poate permite orice fantezie: *a scăpa ca prin urechile acului* „a se salva cu mare greutate sau prin noroc dintr-o primejdie, dintr-o încurcătură" solicită, neîndoielnic, resurse deosebite ale imaginaţiei. Dar cititorii au sesizat deja faptul că, pentru noţiunea „greu de atins", ar fi de ajuns să ne închipuim chiar strădania cuiva de a trece prin „urechile" acului un „fir" de dimensiunile funiilor de la corabie sau de la năvod. Şi, într-adevăr, diverşi filologi au considerat că la această „cămilă" se referea evanghelistul (Matei, 19. 24), comparaţia păstrîndu-se în termenii unei ocupaţii domestice. Astfel, în dicţionarul lor, A.T. Laurian şi I.C. Massim introduc un cuvînt *camel* „cămilă", al cărui sens („metaforic") 'funie de navă, funie groasă' îl explicitează prin „mai uşor e a trece camelul (=funea corabiei, *cum stă în traducţiunea vulgară*) prin urechile acului..." (t. I, A-H, Bucureşti, 1878, subl.n.; vezi şi *Glossariul*, s.v. *băga*: „nu e uşor a băga funea navei prin urechile acului", p. 40).

Au lipsit însă atestări concludente pentru susţinerea acestei reprezentări, iar celor pasibile de atare tălmăcire nu li s-a acordat credit. Astfel, chiar în DA, sintagma *păr de cămilă*, din descrierea ţinutei vestimentare a mamei voinicului Corbea („Cu brîuşorul de lînă, Lînă de păr de cămilă", după Mateescu, *Balade*), este considerată ca referindu-se la

Scanned with OKEN Scanner

părul patrupedului din clasa bactrianelor (*Camelus bactrianus*), ceea ce ne poate surprinde. Patrupedul exotic apare la noi în fabule (traduse) şi în cronici, în descrierea convoaielor ce însoţeau armatele turceşti, animalele fiind folosite ca (originale) mijloace de transport („Zaharaua ce-şi adusese pre cămili"; N. Costin), eventual în barbare suplicii („L-au legat de coadele a două cămile"; Ureche).

Este greu de imaginat că s-a putut ajunge la utilizarea părului respectivelor cocoşate, „meteorice" la noi, pentru confecţionat brîie (pardesiurile de stofă din păr de cămilă sînt un rafinament tîrziu). Mai ales că este vorba de imagini din mediul rural, cum ar fi şi „măicuţa bătrînă" din *Miorița*, descrisă astfel într-o variantă din Vrancea:„Cu roşca de lînă, Cu brîu de cămilă" (Diaconu, *Vrancea*, 363, 366), context în care termenul pe care-l discutăm este comutabil cu „frînghie, funie", ceea ce ne permite, totodată, să interpretăm sintagma *păr de cămilă* drept „*păr* de făcut frînghii" (ca în *cînepă de cămăşi, lînă de sumane* etc.). Aceasta, deoarece prin *păr* se numeşte şi partea cea mai bună a lînii, firele lungi, potrivite pentru tors în vederea obţinerii urzelii, cînd se ţese „lînă în lînă" (vezi şi „C-un caier de lînă, De păr de cămilă", la Diaconu, *op. cit.*, p. 325, 390).

Aşadar, pe terenul limbii române s-au încrucişat termenii *cămil(ă)* „funie, frînghie" (din gr. χάμιλος) şi *cămilă* „patruped bactrian" (preluat din slavă, dar tot de origine grecească, χαμήλα), cel de al doilea însă un termen savant. De aici încurcătura tehnică a lexicografilor, rezolvată printr-o opţiune şocantă în ceea ce priveşte cingătoarea unor bătrîne ce-şi caută fiii!

Amintind disputa privitoare la confuzia dintre cele două cuvinte, Iuliu Zanne citează argumentul susţinătorilor *cămilei* patruped, care invocă o zicere din *Talmud* referitoare la trecerea unui elefant tot prin urechile acului (P V, 89). Sedimentarea semantică din folclorul românesc ne permite să admitem cunoaşterea şi utilizarea substantivului *cămil(ă)* cu sensul de „funie, frînghie", termen care într-o transcriere a eruditului poliglot Antim Ivireanu este chiar evitat, prin traducere: „Mai lesne va trece funia corabiei prin urechile acului, decît bogatul...".

CĂRINDAR: **cărindarul fetelor**
= povestire (în versuri) răutăcioasă, vizînd defectele unor fete

Sintagma citată apare în DA (I/II), pe baza unui text din revista „Şezătoarea" (XII, p. 33): „Ascultaţi, voi flăcăuaşi, cărindarul fetelor ăstora leneşe...". S-a pornit de la utilizarea substantivului cu sensul de 'carte ce

Scanned with OKEN Scanner

cuprinde diferite povestiri; almanah' (vezi **calendar**). Ne aflăm în prezența unui neologism („modelat" fonetic după un cuvînt vechi), atestat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea („*Cărindariul* din 1794, apărut la Sibiiu"; DA), căci, altfel, *cărindar* este un nume popular al lunii ianuarie: „Pe ianuarie [românii îl numesc] cărindari sau gerari (începutul calendei sau colindei anului și a gerului)", la Săulescu, *Calendariul*, 16; cf. Alecsandri, *Brumărelul* (atestări ulterioare la Baronzi, Densusianu ș.a.).

Cu acest sens, *cărindar* este descendentul lat. *calendarius, - a, -um* 'care se ține la calende' (*calendae* însemnînd 'întîia zi a lunii'). Atribuirea numelui de *cărindar* lunii ianuarie poate să se explice prin prelungirea sărbătorilor Crăciunului (din decembrie), cînd se colinda (există o variantă transilvăneană *corindă* pentru *colindă*), pînă la începutul lunii următoare (DA; vezi și Tohăneanu, *Imagini*, 78-79).

CHIOARĂ: **apă chioară**
= apă curată; mîncare de proastă calitate, băutură falsificată, în care s-a turnat apă

Etimologic, este vorba de *apă chiară* (<lat. *clarus, clara*), așadar *aqua clara*, cu accepțiunea de 'apă limpede'. Prin apropierea ulterioară de cuvîntul împrumutat din turcă, s-a spus *apă chioară* sau *zeamă chioară* pentru 'fiertură subțire', „lungă", fără ingredientele ce ar justifica calificarea respectivei fierturi drept un fel de mîncare (DA I/II, s.v. *chiar* și *chior*). Iată descrierea unei asemenea mîncări: „Zeamă lungă pentru gură, carne nici o bucătură" (Zanne, P X, 243).

Calificarea unei băuturi drept *apă chioară* îi contestă „tăria".

marfă chioară
= produse al căror „interior" nu poate fi cunoscut la cumpărare: oul găinii, fructe cu coajă (nuca)

Sintagma și semnificația ei sînt consemnate în DA (I/II, s.v. *chior*), dar trimiterea ce se face este greșită (formula nu se găsește la Pann, *Povestea vorbii*, I, p. 15). Am înregistrat această caracterizare într-o anchetă pentru *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina*, în localitatea Fălciu (jud. Galați; anchetă din aprilie, 1971: subiect D.S., 52 de ani, o personalitate puternică, cu un discurs expresiv): „marfă chioară" însemnau pentru el nucile, *harbujii*, ouăle, căci „nu știi ce cumperi"!

Scanned with OKEN Scanner

Pentru modelul construcţiei, vezi *marfă vie* 'călători' (Creangă, *Moş Nichifor Coţcariul*) şi ~ *scumpă*: „aşa sînt fetele, marfă scumpă" (la Duiliu Zamfirescu, după DLR VI).

CHIOR: **a nu face nici un** (ban) **chior; a nu avea nici o** (para) **chioară**
= a nu valora nimic, nici „două parale"; a nu avea nici un ban

Din contextul citat s-a putut reţine (nici un) *chior*, substantivat, pentru '(nici un) ban' („n-am nici un chior în buzunar"). Mai frecvent apare sintagma *parà chioară*, numind moneda găurită, de mică valoare (Şăineanu, *Influenţa*, II/1, p. 114) sau chiar fără valoare (DA I/II, s.v. *chior*). Dar şi altfel de deformări depreciază o monedă: vezi *a nu avea para frîntă* (Zanne, P V, 482, şi la Caragiale, după DLR VIII/1).

La fel ca şi în cazul „nici un *chior*" (pornind de la un *ban*), apare şi „n-are nici o *chioară* în pungă" (la Caragiale; cf. DA, prin abreviere de la *para* sau *leţcaie* ~).

Prin contrast, dacă *bani umblători* înseamnă 'aflaţi în circulaţie', banul de valoare este *bun*: „şi-i trăi pe lîngă noi ca banul cel bun" (Creangă, *Povestea lui Stan Păţitul*).

Vezi şi **venetic**.

CIREŞAR: „... ş-apoi iar, sosi-*nfloritul cireşar*" (Coşbuc)
= nume popular al lunii iunie; anotimp *sui-generis* al cireşului

După o corelaţie temperatură-cicluri vegetative, preponderent sudică, termenul *cireşar* s-a generalizat în limba română drept corespondent al lui *iunie* din calendarul „oficial". În *Lexiconul* de la Buda (1825) este dată o simplă echivalenţă: „cireşeriu, o lună, adecă iunie". Se poate vorbi de optica meridionalului, deoarece, aşa cum se consemnează în DA (I/II), numirea acestei luni ca „lună a cireşelor" este prezentă în mentalul vorbitorilor limbilor sîrbă, albaneză şi italiană; în această arie se înscrie şi *cireşar – cirişar* din dialectele aromân şi meglenoromân (Pascu, *Numele lunilor*, 226). Tot ca „lună a cireşelor" este cunoscut iunie şi în graiurile din Moldova: forma *cireşel* se găseşte la Ionescu de la Brad („Cireşelul este o

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

lună foarte plăcută gospodarului"; *Calendar*, 96) şi, apoi, la G. Săulescu (*Calendariul*, 15) şi V. Alecsandri (*Brumărelul*).

În această situaţie, epitetul „înflorit" pe lîngă *cireşar,* dintr-o poezie a lui Coşbuc, este de natură să ne surprindă, cel puţin dacă am acceptat corespondenţa devenită ca şi oficială. Sintagma din titlu apare la poetul năsăudean într-un catren de o rară virtuozitate, ce evocă scurgerea unui an: „Trecu şi vara şi trecu/ Şi toamna şi pe văi căzu/ Zăpada iernii şi-apoi iar/ Sosi-nfloritul cireşar" (*Ideal*). Contextul mai larg ne permite două supoziţii: ori că prin ultimul vers Coşbuc numeşte un al patrulea anotimp, primăvara, ori că derularea, rapidă, se opreşte la o singură lună, iar aceasta ar fi aceea cînd înfloresc cireşii. Or, după informaţii din graiurile populare de pe întreg teritoriul dacoromânesc, în funcţie de variabila geografică şi de referirea la florile, dar şi la fructele pomului, *cireşar* numeşte diferite luni, începînd cu aprilie, cînd înfloresc cireşii şi terminînd cu iulie, cînd se coc fructele în Făgăraş şi în zona Maramureşului.

Atare „neconcordanţe" conturează, de fapt, un anotimp *sui-generis*, pus sub semnul florilor de cireş şi al cireşelor coapte. În nord-estul Transilvaniei (zonă unde se află Hordoul lui Coşbuc), numele de *cireşar* este dat lunilor aprilie şi mai, cînd aici înfloreşte *Prunus avium* (date din *Atlasul lingvistic român* II, după Orza, *Lunile*, 288), astfel că în poezia *Ideal* este evocat acest timp al anului, şi nu un anumit grup de 30 sau de 31 de zile din calendarul oficial, corespunzînd calculelor pentru trimestrele şcolare, impozite, salarii, chirii, programarea concediilor, plata ratelor, planificarea alegerilor şi a vacanţelor parlamentare...

Tentaţia convergenţei denominative spre „luna cînd se coc cireşele" (chiar dacă numai în anumite zone ale ţării) se poate explica prin faptul că *cireşar* întruchipează o speranţă, fiind singurul nume popular românesc din acest grup onomasiologic care celebrează bucuria roadelor – a primelor fructe, ce devin, astfel, mai mult chiar decît florile (nu sîntem în ţara ikebanelor!), un simbol al frumuseţii, dar şi al... dorinţei: „Împăratul se topea de dragoste pentru Ileana Simziana şi se uita la dînsa ca la un cireş copt" (Ispirescu, *Ileana Simziana*), comparaţie ce a fost şi deslușită, dacă este vorba de fructul propriu-zis (vezi Zanne, P I): „Se uită la dînsa ca la o cireaşă coaptă, adică: cu mare plăcere şi cu poftă, ca la un lucru frumos şi plăcut".

Bibl. *Iunie-cireşar*; Cr., XX, nr. 26 (1013), 28. V. 1985, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

COADĂ: **get-beget (de la) coada vacii**
= localnic, băştinaş; autentic

Expresia „moldovean get-beget coada vacii" se explică, după N. Iorga, printr-un obicei consemnat de Marco Bandini, ce a vizitat Moldova pe vremea lui Vasile Lupu („Revista istorică", XXIII, 1937, p. 303). După ce înregistrează faptul că, în această ţară, oamenii nu jură invocînd numele lui Dumnezeu, ci prin „blesteme", „prin invocarea bărbii şi a ochilor" (aşadar pierderea bărbii sau a luminii ochilor reprezentau pedepse aplicate de colectivitate, după norme de drept cutumiar!), misionarul catolic, de la Congregaţia „De Propaganda Fide", scrie: „Apoi dacă cineva şi-a pierdut un bou sau o vacă şi o regăseşte, trebuie să jure că este a sa ţinînd cu mîna coada ei" (traducere din latină, după *Călători străini despre Ţările Române*, V, 1973, p. 343; pentru o întîmplare narată, se precizează şi poziţia: „in alto tenendo caudam vaccae"). O împrejurare ieşită din comun privind recunoaşterea vitelor proprii ne-o înfăţişează Miron Costin în *Letopiseţ*: ajutîndu-l pe Vasilie vodă, cazacii lui Timuş pradă „codrii Iaşilor de la drumul Căpoteştilor, pînă aproape de Huşi", în „dobîndă" aflîndu-se şi vită „fără număr"; cînd revine domnitorul, „pre cîtă au aflat nemîncată, tot cîte un zlot au dat căzacilor pre vită şi au dat ştire la oameni de ş-au luat vita, care o au cunoscut" (cap. XVIII). Nu s-a însemnat, din păcate, cum s-a făcut încredinţarea!

Asocierea cu *get-beget* (un împrumut din turcă: *ğed bi ğed* „din strămoşi în strămoşi") apare la Ion Ghica, care explicitează sensul izolării: „Noi ăştia get-beget coada vacii, născuţi şi îmbătrîniţi în ţara asta" (după CADE; o atestare din judeţul Ialomiţa la Zanne, P I, 428). Aşadar, la fel se afirma calitatea de „localnic", de „băştinaş" şi în Muntenia, dar motivaţia gestului de la baza acestei „formule juridice", cum o consideră Iordan (*Stilistica*, 277), nu a fost încă lămurită, iar evoluţia de sens spre „neaoş", „băştinaş" rămîne obscură.

Ar trebui oare să ne închipuim că numai membrii unei anumite colectivităţi sau categorii sociale aveau obiceiul (sau dreptul?) să presteze un jurămînt în atare împrejurări? Şi, atunci, cînd, mai tîrziu, în vorbire a pătruns construcţia *get-beget, coada vacii* a fost păstrată ca o identificare de tip tautologic, ori reprezenta o precizare: „(din strămoşi în strămoşi) aparţinînd *cutărei* colectivităţi"?

Scanned with OKEN Scanner

După ce numărul locuitorilor tîrgurilor şi oraşelor a însemnat o alternativă demografică ce şi-a revendicat şi un statut sociocultural aparte (superior), *de la coada vacii* a ajuns la înţelesul de „ţăran", „necioplit". Deci, marcă a unui mediu în care nu numai creşterea vitelor este o ocupaţie de bază, dar şi asocierea celor două substantive (sau a unor sinonime parţiale) are, frecvent, semnificaţii peiorative: *coadă de vită* (spre deosebire de raportarea la *capete de vite* „şeptel") înseamnă „vită slabă" şi acelaşi sens are şi constatarea „vaca stă în coadă". Căci, altfel, în ciuda formulei depreciative *coadă de cîine* („om de nimic"), substantivul *coadă* a fost deosebit de solicitat în formarea unui mare număr de nume de plante: *coada boului, cocoşului, mielului, şoarecelui,* şi chiar *coada vacii,* pornind de la referenţiale mai mult sau mai puţin relevante.

Revenind la „invocarea bărbii" de la Bandinus, în alţi termeni, la „jurămîntul pe barbă", putem considera că explicaţia a fost amorsată încă de Hasdeu; acesta a semnalat faptul că, în afară de raderea bărbii preoţilor, echivalînd cu „răspopirea", aceeaşi acţiune era socotită o pedeapsă şi pentru oamenii de rînd, după cum se poate constata din cronica lui Ion Canta, consacrată evenimentelor din Moldova dintre 1741-1769 (HEM III, 2507). Deci, barba putea fi pusă în joc pentru susţinerea unei afirmaţii, la fel ca şi o altă... podoabă masculină, după mărturia lui Caragiale: „Degeaba! Să-mi rază mie mustăţile!" (dacă n-am dreptate, se subînţelege) este riscul pe care şi-l asumă Tipătescu (*O scrisoare pierdută*, a. I, sc. 1).

Şi, în sfîrşit, o altă dovadă a preţuirii pilozităţii (ca semn al bărbăţiei): ideea de „imposibil" şi-a găsit ilustrarea în expresia *a trage nădejde ca spînul de barbă!*

COASTĂ: **a-şi da coaste** (cu cineva)
= a se învecina; a se înţelege pe ascuns cu cineva

Originar, trebuie să avem în vedere imaginea apropierii fizice a două persoane, care, în diferite împrejurări, stau coastă lîngă coastă. Prin locuţiuni de acest tip, pornind de la numele unor părţi ale corpului omenesc, se exprimă, într-o tonalitate mai mult sau mai puţin gravă, solidaritatea: *umăr la umăr, braţ la braţ, cot la cot, mînă în mînă*. Colorate de afect, astfel de apropieri exprimă *ochi în ochi, nas în nas, gură în gură* (sau *gură la gură*, ce a fost remodelată, apoi, în limbajul familiar, în *bot la /în/ bot*, după reprezentarea poziţiei animalelor).

Scanned with OKEN Scanner

Prin analogie, *coastă lîngă coastă*, adică învecinate, pot fi şi două moşii, care-şi *dau coaste*: „... care pîrău se rupe din zarea dealului spre ţinutul Sucevei şi vine alăturea cu moşia Buda; şi pînă acolo îşi dau coaste Mogoşeştii cu Buda" („Uricariul", XXII, p.99, ap. Zanne, P II). Îşi *dau coaste* şi două hotare ce se întretaie: „Hotarul Crâsteştilor, drept la deal, pe ruptură..., care îşi dă coaste cu hotarul Folfăieştilor..." („Uricariul", XXV, p. 254).

A-şi da coaste, figurat, înseamnă (ca şi *a-şi da coate*; vezi **cot**) ' a se înţelege', ca la Dosoftei: „Şi toţi pizmaşii ş-au datu-ş coaste/ De-au ridicatu-ş cap peste oaste" (*Psaltirea în versuri*, psalm 82). Sau, ca în vorbirea populară: (x) „pare că şi-au dat de mult coastili cu duşmanu, ca să ne răpuie capu..." (Jipescu, *Opincaru*, 83).

O evoluţie semantică asemănătoare găsim şi pe terenul limbii franceze, pornind de la *côte* (<lat. *costa*, al cărui descendent românesc este *coastă*): verbul *côtoyer*, în limba veche însemna „aller côte à côte (avec quelqu'un)", dar, curent, prin analogie, se foloseşte pentru desemnarea vecinătăţii: 'a merge de-a lungul' („côtoyer le bord de la forêt"), 'a se întinde' („côtoyer un précipice"; cf. Robert, *Dictionnaire*, s.v., cu numeroase trimiteri la *coudoyer*).

După modelul *côte-côtoyer*, Alecsandri a imaginat un verb (a) *costoi* 'a trece pe la margine, a atinge pe la margine' (DA I/II).

a-i sta cuiva în coaste
= a deranja pe cineva, a-l inoportuna (prin supraveghere)

Faţă de apropierea a doi indivizi „coastă la coastă", pentru a se înţelege (sau pentru a pactiza), *a avea pe cineva (a-i sta* cuiva) *în coaste* exprimă neplăcerea provocată de o persoană prea insistentă, mai ales dacă această prezenţă este impusă: „Mai mare blestem nu-ţi trebuie decît să ai pe soacră în coaste" (cf. DA I/II).

Petru Maior, descriind prezenţa teologilor de la Roma „acreditaţi" pe lîngă mitropoliţii românilor „uniţi" din Transilvania, îi considera *puşi în coastele* acestor prelaţi: „...teologul cel în coastele vlădicului românilor pus nu întotdeauna au fost vlădicului credincios, sau clirului uniţilor voitoriu de bine" (*Istoria bisericii*, Buda, 1813, p. 98). Sau: „... fiindcă aceşti de lege latinească... teologi şi ghenerali auditori... în coastele vlădicului puşi erau neştiutori de pravila şi de tocmelele bisericii ceii greceşti..." (*idem*, p. 102).

Neplăcerea vecinătăţii nedorite atinge apogeul cînd cel de alături recurge la constrîngere, ce poate să-şi găsească expresia în diferite forme de manifestare, ca, de exemplu, *a-i pune cuiva sula în coaste*.

Scanned with OKEN Scanner

COBZĂ: **a duce cu cobza**
= a înşela, a mistifica

Cobza a fost un instrument tipic de acompaniament, cu care „se ţinea hangul" (cînd cineva cînta din gură sau la vioară). Pe lîngă sensul semnalat deja, mai mult sau mai puţin cunoscut şi utilizat, există un altul, pentru varianta *a* (-i) *cînta* (cuiva) *din cobză* 'a-l face să spună şi ce nu ar voi să se ştie, tot ce are pe inimă' (Zanne, P IV, 310), sugestiv pentru caracterizarea subtilităţii celui ce „trage de limbă", care creează fundalul unei mărturisiri involuntare: prin propria-i vorbire (un „acompaniament" *sui-generis*), „solistul" este provocat să nu se mai controleze.

Pentru varianta din titlu, trebuie să avem în vedere asocierea şi interferarea cu „a juca după cum cîntă cineva", acel astfel dirijat fiind desconsiderat ca discernămînt. Pe ultimul loc, din acest punct de vedere, s-ar afla „nebunul de la răstoacă", care „tot el cîntă, tot el joacă" (Zanne, P VI, 274); este vorba de pescuitul prin tulburarea unei ape zăgăzuite, pe care este pus să o „calce" un om *slab de minte*, ce-şi ritmează mişcările prin melodii improvizate.

Dacă în DA (I/II) se înregistrează doar abstractul *cobzărie* 'meşteşugul cobzarului', în vorbirea de acum cîteva decenii apăruse, în vorbirea argotică, şi verbul (a) *cobzări* 'a spune vorbe de dragoste unei femei', instrumentul „ţărănesc" fiind asimilat celor devenite simbolice cu care se făceau serenadele, chitara sau mandolina (Iordan, *Stilistica*, 283).

De la *cîntec* la *joc* drumul este scurt; aşadar *a juca* poate însemna tot 'a înşela' dar, în afară de *a-l juca* (pe cineva) *în palmă*, alte expresii trimit mai degrabă la jocul păpuşarilor: *a juca* (pe cineva) *pe degete*, sau chiar *a juca* (pe cineva) *ca pe-o păpuşă* (vezi **sfoară**).

CODRU: **a se închina ca la un codru verde**
= a se închina cu veneraţie, a omagia

Dacă închinarea la *soare* sau la *pămînt* (vezi) păstrează tonalitatea omagierii solemne, cea la arbori şi la pomi pare să reflecte doar relaţii detaşate. Dar conştiinţa unei legături, tainice, cu închinăciunea creştină, ce a luat locul celor „păgîne", poate fi sesizată pe baza unei manifestări uşor parodice. O faţă bisericească, popa Buligă, „cel buclucaş", bun „de ponosuri şi tîlcuri", după ce binecuvîntează masa voioasă a tinerilor catiheţi petrecăreţi

Scanned with OKEN Scanner

de la Fălticeni, ridică paharul cu aceste cuvinte: „Mă închin, băieţi, la faţa voastră, cu sănătate ca la un codru verde" (Creangă, *Amintiri* III).

În limba vorbită, cel puţin după mărturia unor texte literare, s-au păstrat urme ale adoraţiei aştrilor şi arborilor: „Mă închin cu plecăciune ca la sfîntu soare şi bucuros sînt de vederea domniei tale" (Sadoveanu, *Fraţii Jderi*, III, cap. VII); „Mă închin cu sănătate ca la o luncă verde..." (id., *Nada Florilor*, cap. XVI). Admiraţia „pămînteană" este exprimată prin comparaţii omagiale evocînd adoraţia pomilor: „mă închin ca la un cireş copt" sau „ca la un păr înflorit" (cf. Pietreanu, *Salutul*, 199). Nici un temperament contradictoriu, cum a fost Matei I. Caragiale, nu s-a putut sustrage acestei difuze atracţii ancestrale, căci la tablourile lui Ruysdaël scriitorul pare a se uita ca la icoane ale unor vechi divinităţi: „E înnăscută în mine, drojdie de străvechi eres, o iubire păgînă şi cucernică pentru copacii bătrîni" (*Remember*).

Dar, dincolo de literatură, un fond grav, al unui altfel de demers, este sugerat de reflexele unor cutume arhaice, de factură dendrolatrică, căci bradul în special apare adesea, pînă tîrziu, în ipostaza de arbore sacru. Iată ce se constata într-o „decisiune" a „săborului" din 1725 al Bisericii Unite din Transilvania: „Aflîndu-se unii ca aceia carii în loc de paşci iau de mănîncă mugur sau alte ierbi şi se leapădă de obiceiul şi de porunca bisericii / = revenind la vechi practici!/, de aceia se leapădă şi biserica" („Revista critică - literară", II, 1894, nr. 1, p. 48; cf. Herseni, *Forme străvechi*, 185, 205; Vulcănescu, *Mitologie*, 90).

COFĂ: **a căuta cofe de moşi**
= a umbla după „chilipiruri"

După explicaţia dată de Iuliu Zanne, „în ziua de moşi se împart cofe de pomană, de sufletul morţilor" (P III, 121).

COPCĂ: **a se duce pe copcă**
= a cădea în gaura tăiată în gheaţă pentru a prinde peşte dintr-un lac sau dintr-un pîrîu; a se pierde, a muri

În *Povestea lui Harap Alb*, Creangă pune în gura lui Roş Împărat următoarele cuvinte de ameninţare: „... pe mine căutaţi să nu mă smintiţi: fata şi ochii din cap, căci atîta vi-i leacul, v-aţi dus pe copce, cu toată şmichiria voastră".

Scanned with OKEN Scanner

Copca numeşte însă şi o adîncitură în albia unui rîu, în care cineva poate să se prăbuşească necunoscînd locul, sau, ca la Galaction, un loc de pe malul Oltului unde pămîntul s-a prăbuşit înghiţind, sub ape, rădvanul ce o ducea la cununie pe frumoasa Oleana, îmbrăţişată, în moarte, cu Mură lăutarul, într-o cununie „schimonosită" de diavol (*Copca Rădvanului*).

COT: **a-şi da coate**
= a fi alături, a se învecina; a lua contact, a se înţelege pe ascuns cu cineva, făcîndu-şi semn cu cotul

Se pot stabili raporturi de sinonimie, atît în ceea ce priveşte semnificaţia originară, cît şi cele figurate, ulterioare, cu **a-şi da coaste** (vezi). Este vorba, mai întîi, de constatarea „atingerii" fizice, a „alăturării", dar nu numai a două persoane, ca în situaţia descrisă de locuţiunea *cot la cot*, ci chiar a două moşii, ca într-un document în care se precizează o vecinătate: „... moşia Golianului, iar despre răsărit moşia vornicului Gavril ce-şi dă coate cu moşia mănăstirii Gălăţii" („Uricariul", XXV, p. 254).

Raportarea, figurată, se poate face şi la o apropiere neplăcută, la o „ciocnire", ca aceea cu moartea: „...după ce dăduse coatele cu moartea" (M.I. Chiriţescu, *Grănicerul*, Bucureşti, 1912, p. 58; vezi şi „a-i trage cuiva o bătaie soră sau vecină cu moartea").

Ceea ce a frapat (în mod neplăcut), în grupuri sociale, a fost apropierea şi înţelegerea a mai multe persoane pentru a pune „la cale" ceva în defavoarea altora, mai ales în public, ceea ce ar explica nevoia „complotiştilor" de a se apropia unul de altul, spre a vorbi cu glas scăzut, poziţie de care s-a făcut abstracţie mai apoi. Astfel se prezintă lucrurile de la Neculce („Franţozul... şi-au dat co/a/te cu Turcu să-nceapă el gîlceavă la nemţi, şi Turcu să de ajutor leşilor" (*Letopiseţ*, cap. XXIII), pînă la Caragiale („Mi-e frică din partea amicului... din partea prefectului..., dè, că-şi dă coatele cu Caţavencu"; *O scrisoare pierdută*, a. II, sc. 1).

Este un tipar al exprimării pe care-l regăsim şi în franceză: *coudoyer* (<*coude* <lat. *cubitus, -um,* al cărui reflex românesc este *cot*) are semnificaţii „proprii" (arhaice) şi figurate asemănătoare; mai mult, putem constata şi paralelismul *coudoyer-côtoyer:* de exemplu, *coudoyer* are, prin extensie, accepţiunea „marcher côte à côte!" (Robert, *Dictionnaire*, s.v.).

Scanned with OKEN Scanner

Copca numeşte însă şi o adîncitură în albia unui rîu, în care cineva poate să se prăbuşească necunoscînd locul, sau, ca la Galaction, un loc de pe malul Oltului unde pămîntul s-a prăbuşit înghiţind, sub ape, rădvanul ce o ducea la cununie pe frumoasa Oleana, îmbrăţişată, în moarte, cu Mură lăutarul, într-o cununie „schimonosită" de diavol (*Copca Rădvanului*).

COT: **a-şi da coate**
= a fi alături, a se învecina; a lua contact, a se înţelege pe ascuns cu cineva, făcîndu-şi semn cu cotul

Se pot stabili raporturi de sinonimie, atît în ceea ce priveşte semnificaţia originară, cît şi cele figurate, ulterioare, cu **a-şi da coaste** (vezi). Este vorba, mai întîi, de constatarea „atingerii" fizice, a „alăturării", dar nu numai a două persoane, ca în situaţia descrisă de locuţiunea *cot la cot*, ci chiar a două moşii, ca într-un document în care se precizează o vecinătate: „... moşia Golianului, iar despre răsărit moşia vornicului Gavril ce-şi dă coate cu moşia mănăstirii Gălăţii" („Uricariul", XXV, p. 254).

Raportarea, figurată, se poate face şi la o apropiere neplăcută, la o „ciocnire", ca aceea cu moartea: „...după ce dăduse coatele cu moartea" (M.I. Chiriţescu, *Grănicerul*, Bucureşti, 1912, p. 58; vezi şi „a-i trage cuiva o bătaie soră sau vecină cu moartea").

Ceea ce a frapat (în mod neplăcut), în grupuri sociale, a fost apropierea şi înţelegerea a mai multe persoane pentru a pune „la cale" ceva în defavoarea altora, mai ales în public, ceea ce ar explica nevoia „complotiştilor" de a se apropia unul de altul, spre a vorbi cu glas scăzut, poziţie de care s-a făcut abstracţie mai apoi. Astfel se prezintă lucrurile de la Neculce („Franţozul... şi-au dat co/a/te cu Turcu să-nceapă el gîlceavă la nemţi, şi Turcu să de ajutor leşilor" (*Letopiseţ*, cap. XXIII), pînă la Caragiale („Mi-e frică din partea amicului... din partea prefectului..., dè, că-şi dă coatele cu Caţavencu"; *O scrisoare pierdută*, a. II, sc. 1).

Este un tipar al exprimării pe care-l regăsim şi în franceză: *coudoyer* (<*coude* <lat. *cubitus, -um,* al cărui reflex românesc este *cot*) are semnificaţii „proprii" (arhaice) şi figurate asemănătoare; mai mult, putem constata şi paralelismul *coudoyer-côtoyer:* de exemplu, *coudoyer* are, prin extensie, accepţiunea „marcher côte à côte!" (Robert, *Dictionnaire*, s.v.).

Scanned with OKEN Scanner

CREANGĂ: **a umbla creanga**
= a vagabonda, a umbla „haimana"

Expresia, în care substantivul apare şi sub forma *cranga,* este înregistrată în dicţionare după diferite izvoare reprezentînd vorbirea populară din Moldova. Cuvîntul *creangă* 'ramură de copac' cunoaşte, este adevărat, şi pronunţia *crangă* („La copaciul căzut toţi aleargă să taie crăngi"; Zanne, P I), dar în formularea citată *creangă* se explică prin „remodelare", printr-o confuzie de termeni, schimbîndu-se, de fapt, şi imaginea evocată (rezultatul unor sondaje *ad-hoc*: *a umbla creanga* este decodată drept „a umbla de colo pînă colo ca o creangă bătută de vînt").

Pentru Scriban, D, *a umbla cranga* înseamnă *a umbla craina*, adică 'a bate laturile', 'a umbla haimana' (*craină*, împrumut din ucraineană, însemnînd 'margine', 'ţară de margine'). Corespondenţa în discuţie a fost stabilită doar la nivelul celor două contexte, mai precis în „modelarea" desprinsă de semnificaţia suportului lexical originar, întrucît *crangă* este, de fapt, un alt cuvînt, care se explică din ucr. *granca* 'graniţă'. Aşadar, *umblă cranga* (şi apoi, datorită apropierii formale, *creanga)* cel care „ţine marginea", care „umblă huci – margine" (Graur, *Etimologii*, 77).

Prin urmare, expresia din titlu reflectă aceeaşi optică pe care o regăsim în constatarea că este bine „la colţ (capăt, margine) de ţară (şi la mijloc de masă)" – adică fără a fi supus controlului comunităţii.

CRUCE: **cruce de voinic**
= (bărbat) în toată puterea, fără frică, viteaz

Explicaţia este preluată din DA (I/II; vezi şi *Dicţionar*[1], *Dicţionar*[2]), care plasează sintagma după semnificaţiile pe care substantivul, pornind de la obiectul cu simbolică creştină, le-ar fi primit „în comparaţii", alături de „(flăcău) cît o cruce" (se notează şi *cruce de muiere*, respectiv „/fată/ cît o cruce": 'bine făcută, frumoasă'). Pentru Jipescu confuzia nu există: „...muierea... să stea mai delături, pentru că ea e jumătate de cruce; rumânu e cruce întreagă, cruce de voinic" (*Opincaru,* 79).

Se pare însă că formula trebuie încadrată la sensul general (ulterior) 'orice figură (semn) sau obiect în formă de cruce'. Deoarece, după Baronzi, sintagma *cruce* (întreagă) *de voinic* derivă direct dintr-un sistem de a plăti

Scanned with OKEN Scanner

birul: față de oamenii ce se întovărășeau (de obicei doi) pentru a putea plăti suma întreagă, „cel ce era capabil să plătească singur acel bir întreg se numea *cruce* întreagă de voinic" (*Limba,* 207; cf. 108). Așa era, de exemplu, „călărașul", care „valora întotdeauna *o liude, o cruce* întreagă" (Zanne, P IV, 422). S-a propus și o formulă; impozitul personal «în cruci»: mazilii plăteau „impozitul personal «în cruci», într-o cruce intrînd cîteodată unul, alteori doi sau mai mulți contribuabili"; „marea majoritate a mazililor din Putna, încadrați în 41 de «cruci», sînt din satele de podgoreni" (Giurescu, *Odobești*, 201).

Pentru Baronzi, astfel s-ar explica însăși construcția *frați de cruce*. Comentînd și completînd informații date de către Hasdeu privind ritualul frăției de cruce prin actul a doi bărbați care-și amestecă sîngele din tăieturile (în formă de cruce) pe care și le fac la brațul drept sau mîncînd împreună dintr-o turtă în forma crucii, Baronzi consideră că mai este „încă o frăție de cruce", cea rezultată din asocierea mai sus citată: „doi, trei sau și patru inși plăteau cîte o parte din cruce (ludă) și se numeau *frați de cruce*. Această frăție era tare și ținea pînă la moarte" (*op. cit.*, p. 207).

În diferite surse (la Hasdeu, ap. Baronzi, *loc. cit.;* DA I/II) s-a subliniat faptul că frăția între feciori „asumată" este un obicei precreștin (alianța maturilor era marcată, cum am văzut, ritual, de amestecul sîngelui), adaosul *de cruce* reprezentînd o adaptare la simbolul creștin. În această situație, cealaltă „înfrățire", pentru a forma „crucea" din catastifele de impozite, a putut asigura circulația formulei *frați de cruce*, care, totuși, deși nu a fost una a ritualului creștin, a fost tolerată de biserică (vezi *frate pre cruce*), de vreme ce există și formula *frate pre evanghelie*, „frăția" legîndu-se prin jurămînt în fața preotului (DA; vezi și vol. II/I, s.v. *frate*).

a da cu crucea peste cineva
= a întîlni (pe neașteptate), a nimeri pe cineva

Raportarea substantivului, în acest context, la „crucile drumului", sugerată în DA (I/II), unde expresia apare alături de „a i se face cuiva calea cruce cu cineva", este, pe drept cuvînt, respinsă de Iordan, care susține că trebuie să avem în vedere „crucea din mîna preotului", ce biruie pe Diavol, invocînd și numele acestuia care indică efectul simbolului creștin, *Ucigă-l crucea* (*Stilistica*, 279).

Scanned with OKEN Scanner

Deci, expresia a putut apărea, cu sensul inițial, din practica exorcizării creştine, dar nu este exclusă nici invocarea sprijinului crucii pentru atingerea unui scop. Una din împrejurările „standardizate" poate fi considerată numirea prin *cruce-ajută* (după semnul de pe prima filă) a cărții după care învățau la şcoală copiii din prima clasă, un manual improvizat („... din bățul în care era aşezată fila cu cruce-ajută şi buchile scrise de bădița Vasile pentru fiecare, am ajuns la trătaji, de la trătaji la ceaslov..."; Creangă, *Amintiri* I), sau chiar instituționalizat (la Codru Drăguşanu: „Nu poți uita pre fericitul Nica Davistei cu „Sfînta cruce-ajută"! O iarnă întreagă învățasem carte la dînsul..."; *Peregrinul transilvan*, IV).

Dar, cu timpul, scopul urmărit poate fi unul mărunt; se spune, de exemplu: „las' că dau eu cu crucea peste dînsul" cînd cineva caută stăruitor pe un altul sau un obiect oarecare, pierdut (vezi, în DA, la aceeaşi expresie, şi sensurile 'a prinde, a găbji'). Prin extensie, pornind de la utilizarea crucii pentru combaterea unor forțe malefice (în împrejurări deosebite *se face* şi *cruce cu limba*), şi o altfel de întîlnire, neplăcută în fond (chiar atunci cînd aceasta este căutată, ca şi în cazul exorcizării), a putut fi numită apelîndu-se la aceeaşi formulare: „Merge ea cît merge prin codru, pînă ce dă de-o prăpastie grozavă şi întunecoasă şi pe-o tihărie dă cu crucea peste lup" (Creangă, *Capra cu trei iezi*).

Desemantizarea poate ajunge, aşadar, pînă la ştergerea ideii de punere sub autoritatea şi efectul simbolului creştin; ba, mai mult, *datul cu crucea* peste un duşman poate prilejui uciderea acestuia, o abatere de la una dintre *Porunci*: „Dete un român din Vatra Dornei... cu crucea peste dînşii (peste nişte tătari) şi prinzîndu-i îi ucise" (textul este publicat de un cleric, S. Fl. Marian, *Tradiții*, 1895, p. 200, după DA I/II).

a pune cruce
= a însemna printr-o cruce; a sfîrşi (cu) ceva, a-ți lua nădejdea

Situațiile concrete în care numele acțiunii de a însemna ceva printr-o cruce a căpătat această semnificație (pornind, probabil, de la a pune crucea pe un mormînt, apoi de la semnul făcut pe o listă de nume de persoane, înaintea celor morți) au fost consemnate în DA (I/II): se punea o cruce, într-un dicționar, înaintea cuvintelor ieşite din uz; se făcea acelaşi semn pe pereții unei case (sau pe o tablă ridicată pe bucata de pămînt) destinate

Scanned with OKEN Scanner

vînzării etc. Iată un context ilustrativ din Ispirescu: „tot eram eu hotărît s-o vînz din pricina asta; să ştii că acum negreşit am să-i pui cruce" (după CADE). De aici valoarea de „a sfîrşi cu ceva", „a părăsi" (Baronzi, *Limba*, 45); vezi şi sensurile figurate din contextele „a pune cruce iluziilor", „a pune cruce şcolii" (DA).

CUCURUZI (a se): „– Da de lupa ce mai ştii? – Ştiu că s-a cucuruzit" (folclor)
= (despre lupoaică, ironic) a deveni vegetariană, hrănindu-se cu porumb

Dialogul apare în notele lexicografice ale lui Ion Micu Moldovan, canonic şi profesor la Blaj: întrebîndu-l pe un elev ce înseamnă *lupă* (instrumentul optic), acesta i-a răspuns că este „muierea lupului" şi a plasat cuvîntul în contextul de mai sus (cf. *Materiale şi cercetări dialectale*, I, Bucureşti, 1960, p. 24).

Există numeroase snoave în care, însă, pentru întrebări neavenite, „neroade", sînt date astfel de răspunsuri zeflemitoare sau echivoce.

CUI: **cui pe cui se scoate**
= „rău pe rău se scoate (goneşte)" – Zanne, *Proverbe* VII, p. 699

Încercarea de a reconstitui acţiunea descrisă imaginîndu-ne cuiele de metal pare (şi este) de domeniul absurdului. Dar zicătoarea, după I.C. Chiţimia, a luat naştere atunci cînd „cuiele", groase, erau din lemn şi se băteau (la încheieturile pieselor de lemn din construcţii) în găuri dinainte făcute cu burghiul (*Paremiologie*, 257).

Prototipul latinesc, *clavum clavo pellere (pellere* însemnînd 'a goni', figurat 'a alunga') se referă la aceeaşi realitate; vezi şi span. *un clavo saca otro clavo,* sau *un clavo arranca a otro* (prezentată de G. Giuglea ca o „coincidenţă romanică", „Dacoromania", X/1, p. 65) ca şi fr. *un clou chasse l'autre.*

În limba română am moştenit lat. *cuneus, -um,* care însemna 'pană de lemn, *ic* cu care se despică trunchiuri de copaci'. Aşadar, acestea sînt cuiele originare care se „scot" unul pe altul; bătîndu-l pe cel nou, cu un mai, iese afară cel vechi. O variantă de la românii din Banatul Jugoslav *cuni cu cuni*

Scanned with OKEN Scanner

se scoate ne apropie de forma latinească a substantivului, cu *n* netrecut la iot (vezi Roşu, *Proverbe*, 37).

O versiune mai veche a zicătorii este „transparentă" pentru semnificaţia originară a lui *cui*: *cuiul nou dezbate pe cel vechi* (Zanne, P V); pentru „cuiele" de lemn, vezi şi textul unei cimilituri din colecţia Gorovei: „M-am dus la pădurea mare, să tai cuie şi resteie" (DA I/II, s.v. *cui*), sau *cui de tei* „lucru pe care nu poţi pune nici un temei, în care nu te poţi încrede" (Zanne).

CUPTOR: **luna lui cuptor**
= nume popular al lunii iulie

Textele scrise ne oferă, prin comparaţie cu alte nume din acest grup onomasiologic, o adevărată surpriză în ceea ce priveşte raporturile dintre *iulie* şi *cuptor*. După informaţii din *Dicţionarul* Academiei (II/I), constatăm că *iulie*, termen ce-l evocă pe Iuliu Cezar (reformatorul calendarului, devenit... *iulian*), un împrumut în limba română literară prin filieră slavonă, este înregistrat în scris pentru prima dată la Grigore Ureche, care însemna că Ştefan cel Mare „au întrat în ţară în zi întâi a lui iulie" (*Letopiseţ*, cca 1625). Sinonimul său popular *cuptor* apare însă într-un context pe care Hasdeu (în *Cuvinte din bătrîni*, II, 1879, p. 156) îl consideră anterior anului 1600: însemnarea „în luna lui cuptori, 26 de zile" ar data din 1580.

„Puterea" numelui este dovedită de faptul că „(luna lui) cuptor" caracterizează graiurile din întreaga ţară, neavînd nici un concurent. Dar termenul a aparţinut, în fond, limbii vechi literare, căci atestările de la Săulescu (*Calendariul*, 15) şi Alecsandri (*Brumărelul*), care-l desemnează ca „lună a fierbinţelii" (sau „fierbinţelilor"), sînt posterioare chiar şi înregistrării lui într-o importantă operă lexicografică, *Lexiconul de la Buda* (1825).

Imaginile şi percepţiile senzoriale induse de această figură de stil s-au conturat, prin mecanisme proprii metaforei reciproce, pornind de la reprezentări cosmice; partea de sus, boltită, a amenajării pentru coacerea pîinii se numeşte *cer*; cerul cuptorului bine ars are culoarea alburie a bolţii cereşti din zilele senine şi fierbinţi ale verii, iar pămîntul încins este „vatra" cuptorului, ca în versurile lui Coşbuc: „De călduri dogorîtoare, Foc aprins îi arde chipul; Un cuptor e roşiul soare Şi cărbune sub picioare E nisipul" (*În miezul verii*).

Scanned with OKEN Scanner

Pe porţiuni accesibile cunoaşterii ale imensului cuptor cosmic, se coc cerealele, numite curent în vorbirea populară *pînea albă*, aşa cum prezentaseră lucrurile încă I.C. Massim şi A.T. Laurian, ca fideli interpreţi ai mentalităţii denominative populare, în primul dicţionar academic al limbii române: „După cireşari vine coptori; în luna lui coptori se coc cele mai multe grîne şi fructe, şi de aici numele de coptori ce poartă acest mens (= lună)".

Bibl. *Iulie-cuptor*; Cr., XX, nr. 31 (1018), 2.VIII.1985, p. 6.

CUREA: **a-l ţine** (pe cineva) **cureaua**
= a cuteza, a avea încredere, a avea curaj

Iniţial, încrederea cuiva în cureaua cu care se încinge se referea la „trîntă", o anumită „specie" a acestei întreceri *sui-generis*, în care cei doi competitori se apucă fiecare de cureaua celuilalt: „la trîntă mult te ajută, dacă eşti încins cu o curea" (Vasiliu – Kirileanu, *Tălmăcirea*, s.v.). A fost înregistrată chiar expresia *a se lupta la curea* (Al. Graur, în BIFR, V, 163).

Practica veche a încingerii şi cu *teie* a furnizat replica *a nu-l ţine* (pe cineva) *teiele* = „a nu avea curaj, a nu-l ţine ... curelele" (DLR XII/1); vezi şi în continuare.

CURMEI: **a lega tei(e) de curmei(e)**
= a improviza; a căuta pretexte

Atît *tei*, cît şi *curmei*, numesc un capăt, o bucată de funie (împletită din coajă de tei în primul caz), avînd diverse întrebuinţări, aceea de cingătoare de exemplu: „să-mbrăca ca-ntr-un stan de cămaşă şi să-ncingea cu-n tei" – la Dosoftei (după DLR XI/2); „Dacă voieşte să rămîie şi mai departe în mînăstire, să se descingă de curmeiul cu care e încins" – la S.Fl. Marian (după DA I/II, s.v. *curmei*).

Trebuie să admitem, deci, că asocierea teielor şi curmeielor a înfăţişat mai întîi improvizaţiile sărăcăcioase din gospodărie; astfel este descrisă, ironic, de către Creangă, „harabaua" lui Moş Nichifor Coţcariul: „Căruţa lui, deşi era ferecată cu teie, cu curmeie, însă era o căruţă bună, încăpătoare şi îndemînatică" (de altfel, pentru a o repara, la nevoie, care s-a şi ivit de îndată, proprietarul are, în „pomostină", o secure, o funie şi un „sfredelac").

Scanned with OKEN Scanner

Numai după aceea, o „manevră", dintr-o discuţie oarecare, probabil destul de inabilă, a fost caracterizată drept o încercare de *a lega teie de curmeie, a face din tei curmei, a găsi tei de curmei* (DA), *a înnădi din tei curmei* „a încerca toate mijloacele, a face tot posibilul" (DLR).

Ingeniozitatea „teielor şi curmeielor" a fost (nu fără o secretă admiraţie) ironizată de Arghezi în descrierea punerii la punct, într-o fabrică de zahăr, a unei locomotive vechi, de către un „mecanic potcovar": „Am oblojit-o cu sfoară, cu cîrpă, am bulgărit-o/ ceea ce înseamnă 'a unge cu lut'/ pe ici-colea, i-am mai pus cîteva scînduri pe unde trebuia, şi gata" (*Lina*, 1965, p. 106). Iar o imagine de contrast se obţine prin asocierea *funiei de tei* cu **şurubul** (vezi).

CUTEZA (a): **cine botează cutează**
= „adică are îndrăzneală către acela pe care (îl) botează" (Iordache Golescu)

Dacă astfel se recunoaşte autoritatea naşului faţă de finul de botez, o altă variantă se referă, desigur, la cutezanţa naşului de cununie; „Naşul botează, naşul cutează", explicată astfel tot de Iordache Golescu: „se zice cînd o rudă îndrăzneşte la altă rudă" (Zanne, P IV, 481; pentru prima explicaţie, vezi VI, 497).

Într-o optică de „arheologie socială" (Traian Herseni), ar fi vorba, aici, de „cutezanţa" naşului de a-şi exercita un drept iniţiatic păstrat din obiceiurile societăţilor arhaice, *ius primae noctis* (cf. Vulcănescu, *Etnologie*, 58; N. Constantinescu, *Rudenie*, 163-166). Pentru universalitatea motivului, vezi şi Ion Petru Culianu, *Călătorii în lumea de dincolo* (Bucureşti, 1994, p. 89). Vezi şi **naş**.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DOAGĂ: **a-i lipsi** (cuiva) **o doagă**
= a nu fi întreg la minte

Extinderea constatării de neîmplinire făcută inițial de cel care construiește vase de lemn este semnificativă prin puterea sugestiei: echilibrul și funcționalitatea întregului sînt de neimaginat în lipsa unei piese. Clasele de reprezentări ale omului modern au mutat metafora pe terenul unor ansambluri tehnice, de exemplu radioul: (cuiva) *îi lipsește o lampă*, sau *îi filează o lampă* (în cel de al doilea caz însă o contaminare, căci este vorba și de lampa de iluminat cu petrol, a cărei lumină „filează").

Poți *ajunge* (sau *cădea*) *în doaga cuiva*, atunci cînd te identifici cu cineva în felul de a fi, de a gîndi, desigur măcar... extravagant; pentru un subiect din Bolotești - Vrancea (anchetă din iunie, 1970), cineva care este „jumate nebun, are lipsă doage la cap!".

DUMNEZEU: **a nu avea nici un Dumnezeu**
= a nu crede în nimic, a nu avea nici un rost, nici un sens

Formulă considerată de Pușcariu (*Privire*, 363) drept o urmă de păgînism, „de pe cînd strămoșii noștri adorau mai multe zeități". În același sens poate fi invocată și expresia *a ruga* (pe cineva) *de toți Dumnezeii*; vezi, la Creangă: „Și te mai rog (de toți Dumnezeii) să-mi împrumuți măcar o dată carul cu boii, s-aduc niște lemne din pădure..." (*Dănilă Prepeleac*). De altfel, pentru Candrea, în acest text *Dumnezeu* are chiar sensul de „divinitate păgînă, zeu" (CADE, s.v.). O optică comparabilă putem găsi, de fapt, și în formula de jurămînt „pe Dumnezeul meu" (alții avînd, prin referențialul posesiv, alți Dumnezei). Prin contrast, optica creștină este

reflectată de formula *a nu avea (nici) sfînt (nici Dumnezeu)*, cu semnificaţia ' a fi lipsit de sens' (DLR X/3).

Este drept, mai mulţi „Dumnezei" sau „Hristoşi" apar şi în înjurăturile profanatoare, dar în acest caz (fără să excludem cu totul posibilitatea unei intenţii de „umilire" a vechilor divinităţi protectoare, transpuse în reprezentări creştine), poate fi vorba totuşi numai de o intenţie de augmentare a termenilor defulării.

În traducerea sau adaptarea unor texte mitologice apare şi forma de plural a numelui, devenit substantiv comun: „deschide... o carte la care spune de toţi dumnezeii elineşti" (la Ispirescu, după CADE; pentru un alt context, v. *a face capul calendar*). O atare interferenţă de planuri permite şi traducătorului *Herodotului* (manuscris descoperit la Mănăstirea Coşula) să formeze un feminin *dumnezăoaie* pentru *zeiţă* (referinţa este la Hera; cf. Bogrea, *Pagini,* 84; pentru alte cazuri de adaptare a terminologiei în situaţii de politeism, vezi Şăineanu, *Semasiologie*, 54).

După Puşcariu (*loc. cit.*), aceeaşi semnificaţie păgînă o au jurămintele *pe soare, pe cer*, sau *pe* **pămînt** (vezi).

a prinde (a apuca) pe Dumnezeu de un picior
= a avea o surpriză plăcută, a ieşi cu bine dintr-o încurcătură

De regulă, expresiile ce înfăţişează relaţiile muritorului de rînd cu Fiinţa Supremă se referă la bunăvoinţa, protecţia acesteia: „i-a pus Dumnezeu (cuiva) mîna în cap", „l-a văzut Dumnezeu", „îl ţine Dumnezeu de păr" (cf. Zanne, P VI). Prinderea lui Dumnezeu de... un picior reprezintă, ca, de altfel, şi ultima dintre expresiile citate anterior, o imagine izvorîtă dintr-o viziune populară. Mai mult, iniţiativa, în acest caz, este a omului, care, sau a dat peste un noroc, sau caută ieşirea dintr-o situaţie grea.

După noaptea aventuroasă petrecută în pădure şi după întîrzierea Malcăi, Moş Nichifor Coţcariul o încredinţează pe aceasta că soţul ei va fi bucuros cînd o va vedea acasă: „Lui Iţic i s-a părea c-a prins pe Dumnezeu de-un picior cînd te-a vedea acasă" (Creangă; vezi, la Zanne, *loc. cit.*, şi în DLR, VIII/2, şi alte contexte, după S.Fl. Marian, Ispirescu etc.).

Viziunea populară este una de factură păgînă: la greci, o asemenea situaţie este imaginată prin prinderea lui Zeus de diferite alte părţi ale corpului.

Scanned with OKEN Scanner

FASOLI (a se): „Aş! Ia **nu te fasoli**..., vino, nu mai zice ba/ şi din buze nu strîmba" (Pann)
= a face mofturi, a se „alinta"

Pentru a explica verbul (a se) *fasoli*, Hasdeu presupune un * (a se) *fasoni* < *fason* (<fr. *façon*; HEM I, 885). De la *fason*, pl. *fasoane* porneşte şi Ghibănescu, care, pentru sens, citează expresia (calchiată din franceză) *a face fasoane*. Dar acest cuvînt ar fi fost raportat, datorită unei (vagi) apropieri fonetice, la *fasole*. În manifestările „alintului", rîsul, zîmbetul celui (celei) în cauză ar fi jucat un rol important; depreciativ, în vorbirea populară se spune că cineva, cînd rîde, „îşi arată fasolele", adică dinţii (*Vorbe*, II, 134-135); vezi şi strigătura „Strînge-ţi, lele, buzele/ Că se văd fasolele!".

Această explicaţie a verbului (a se) *fasoli*, dar şi apropierea de *fasole* sînt prezente în toate dicţionarele româneşti (cf. şi Iordan, *Stilistica*, 326, şi, mai nou, Tohăneanu, care reţine doar trimiterea la „a face fasoane"; *Imagini*, 89).

Cuvîntul *fasole* este atestat în limba română abia de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi este de origine greacă (dar a putut pătrunde şi prin diferite limbi neoslave: ucraineana, rusa, poloneza şi sîrba; cf. Scriban, D). Atrage atenţia faptul că forma verbului românesc la infinitiv are un aspect fonetic apropiat de aceea a cuvîntului din mediogreacă (φασόλι) şi neogreacă (φασούλι). Planta şi boabele ei fiind, la început, produse „exotice", iar *a se fasoli* reprezentînd un uz orăşenesc, familiar (DA II/I; citate din Pann, Alecsandri, Iacob Negruzzi), este posibil ca termenul în discuţie să fi fost remarcat în vorbirea grecilor şi să fi fost preluat ca o marcă a vorbirii aparent „alintate" a acestora.

Un asemenea model de vorbire nu trebuie subestimat; un român ardelean, Ion Codru Drăguşanu, venind în 1837 la Bucureşti, „Babilonul

Scanned with OKEN Scanner

Românieі", nota faptul că în „metropolea lor românii vorbesc limbile tuturor popoarelor cunoscute". Tabloul schiţat este al unui adevărat Turn Babel: „În societatea înaltă domneşte limba francă; cea de mijloc n-a uitat încă neogreaca, de curînd detronată; apoi plebea, după cumu-i originea-şi exprimă puţinele idei sîrbo-bulgăreşte, germano-maghiareşte, italo-spanice, muscăleşte, turceşte, etcetereşte – numai rar româneşte" (*Peregrinul transilvan*, V). În afara exagerării scriitoriceşti, trebuie să recunoaştem în această caracterizare măcar dificultăţile pe care le întîmpină studenţii străini ce învaţă limba română, după ce ştiu sau şi-au însuşit o altă limbă romanică, din cauza elementelor lexicale de aproape toate originile înşirate mai sus din vocabularul românesc, situaţie ce l-a determinat pe Louis Deroy să caracterizeze limba noastră drept „un paradis al împrumuturilor"*.

În ceea ce priveşte comparaţia dintre (a se) *fasoli* şi grecescul *fasúli*, putem observa că pentru a numi un „defect" identic, raportabil la acelaşi mediu etnic, s-a creat, pe teren românesc, verbul (a se) *marghioli* cu sensul de „a se ţine mîndru"; a face mofturi, fasoane; a se alinta, „a se sclifosi" (DLR VI; unul dintre sinonimele acestui verb, la Scriban, D, este chiar „a se *fasoli!")*. Or, adjectivul *marghiol* (<ngr. μαργιόλος) înseamnă şi „frumos, plăcut la înfăţişare; mîndru, fudul" (DLR).

Aşadar, un indiciu pentru posibila proveniență a lui (a se) *fasoli* pe acelaşi teren psiholingvistic.

*„Certaines langues sont des paradis de l'emprunt. On voudrait pouvoir s'attarder, par exemple, au roumain, quit doit à son histoire et à sa situation géographique particulière tant d'éléments slaves, hongrois, turcs et grecs"; *L'emprunt linguistique,* Paris, 1956, p. 42.

FERECA (a): **faur ferecă şi desferecă**
= în luna februarie alternează frigul cu încălzirea vremii, îngheţul cu dezgheţurile

Exprimarea acestei realităţi meteorologice prin verbul (a) *fereca* 'a lega în (şine de) fier diferite obiecte sau unelte', un continuator al lat. *fabricare* după DA (II/I), sau derivat românesc de la *fer* (*fier*), după Scriban, D, se datorează confuziei dintre *făurar* (< lat. *febr/u/arius* ' luna februarie') şi *făurar* 'fierar', o creaţie pe teren românesc pornind de la *faur* (<lat. *fabrum* 'meşter faur') cu sufixul *-ar*. Desigur, puţini mai văd legătura dintre acest

Scanned with OKEN Scanner

fabrum şi *fabrică*, pentru noi un neologism cu etimologie multiplă; dar lat. *fabrica* (derivat de la *fabrum*) însemna 'atelier (în special de fierărie'), ca şi 'meşteşug, îndeletnicire" şi chiar 'artă' (Tohăneanu, *Imagini*, 147).

Efectul confuziei semnalate mai sus este reflectat de explicaţia dată de G. Săulescu numelui popular românesc al celei de a doua luni din calendar: „Pe Februarie [românii îl numesc], Faur sau Făurari (adică/lună/ a faurilor de fer, carii pregătesc ferele aratului, consecrînd-o lui Vulcan zinul infernului şi al făurăriei" (*Calendariul*, 16; la Alecsandri, *Brumărelul*: „Fevruarie, *Faur* sau *Făurar*, adică a faurilor de fer carii pregătesc ferele aratului").

Dată fiind constatarea că „*în luna lui faur crapă ouăle corbului de frig*" (şi tot acum s-a exprimat regretul că „iarna, n-o mănîncă lupul"), unele expresii subliniază frigul din februarie: *făurari cu gheţuri tari* (NALR. *Olt.*, II, p. 272). Pe de altă parte, pornind de la vînt, care „fluieră", s-a ajuns la numele *fluierar*: „aşteaptă să vină luna lui fluierar, care bagă omătul pe borta acului în casă" (HEM I, s.v. *ac*), sau „era prin luna lui fluierar, cînd se vîntură cenuşa din vatră şi dancii din şatră" (după DA).

Prin extensie, cele două verbe din expresia din titlu, în aceeaşi succesiune, au ajuns să descrie puterea (intrigilor), după o caracterizare a lui Matei I. Caragiale, din *Craii de Curtea-Veche*: „... fără noi nu se fereca şi nici desfereca nimic" (cap. *Cele trei hagialîcuri*).

Bibl. *Februarie - făurar, faur*; Cr., XX, nr. 7 (994), 15.II.1985, p. 8.

FIARĂ: **a lua ochi de fiară**
= a se sălbătici, a se înrăi

Expresia a fost înregistrată de C. Rădulescu-Codin (*Din trecutul nostru. Legende, tradiţii şi amintiri istorice*, 1923, p. 202), a cărui glosă este cel puţin neclară: „a pleca în lume fără a i se mai şti de urmă, ca şi cînd i s-ar fi făcut urît cu ochi de fiară", dar a fost raportată de V. Bogrea la formula juridico-consuetudinară (latinească) *caput lupinum gerere*, ce se referea la fugarul care, scos de sub protecţia legilor, se retrăgea în pădure şi era hăituit asemenea lupului, a fiarelor sălbatice („Dacoromania", III, 1923, p. 876).

Excluderea dintr-o comunitate ne permite să descifrăm statutul fiinţei umane aflate în situaţia respectivă pornind de la vechi cutume ale societăţilor primitive, în speţă de la ucigaşii „tabù", care erau izolaţi diferite

Scanned with OKEN Scanner

perioade de timp şi practicau ritualuri de purificare şi expiatorii. Tratamentul era aplicat războinicilor ce-şi omorîseră adversarii în luptă, dar şi celor ce uciseseră involuntar, izolarea explicîndu-se prin teama de răzbunare a celor morţi. Diferite interdicţii ce-i loveau pe proscrişi (printre aceştia şi pe văduvi ori pe cei ce atinseseră pe morţi, aducîndu-le ultimele îngrijiri), de exemplu aceea de a atinge cu mîinile mîncarea, pe care erau nevoiţi s-o apuce cu gura, ca animalele, interdicţia de a fi văzuţi de ceilalţi membri ai comunităţii – ceea ce-i obliga să se strecoare prin tufişuri, să vîneze şi să pescuiască numai noaptea etc., duceau la decăderea totală a persoanelor în cauză, transformîndu-le în adevărate sălbăticiuni (Frazer, *Creanga de aur*, II, 152-182).

Privirea a ocupat dintotdeauna un rol important ca reflectare a unor relaţii interumane diverse şi nuanţate, de la cele „neutre" şi „pozitive" (*a da cu ochii* de cineva, a se înţelege *din ochi* sau *din priviri*, a sta *cu ochii pe cineva, a sorbi din ochi*), pînă la cele opuse: a se uita *pe sub ochi*, a ţine *sub ochi* pe cineva, a privi *cu ochi răi*. Dar, cineva poate fi chiar *rău de ochi*, adică i se atribuie capacitatea de *a deochea*.

Acest fundal psiholingvistic explică remarca referitoare la privirea celui care a apucat-o *încotro l-au dus ochii*, a aceluia care *şi-a luat cîmpii*, ori şi-a luat *lumea (crîngul) în cap, luînd ochi de fiară*; întrucît, altfel, ochii a diferite vieţuitoare, chiar sălbatice, au servit ca punct de plecare pentru numirea unor plante (*ochii-şarpelui, ochiul-lupului*, nu doar *ochiul boului* sau *ochiul-mîţei*), iar simţurile şi organele de simţ ale animalelor constituie chiar termeni de comparaţie cu valoare superlativă: *a avea ochi de vulpe*, respectiv *a avea văz de lup şi miros de vulpe* (Zanne, P I).

În faze vechi ale limbii române, *fiară* (<lat. *fĕra*) a numit orice animal, chiar peştii („Şi făcu Dumnezeu... toate fierile" în *Palia* de la 1582, după DA II/I); după ce termenul a fost rezervat pentru carnivorele „crunte", „fioroase", ale pădurii, s-a ajuns ca şi privirea omului izolat de semenii săi, înrăit, să fie comparată cu aceea a unei fiare hăituite.

Dar, desigur, întruchiparea în om a fiarei nu a sugerat-o numai această situaţie (vezi şi „fugea la păduri ca cum ar hi fost neşte hiară", la Ioan Molnar, *Retorică*, 1798, după DLR VIII/1, s.v. *pădure*); mai importantă este firea cuiva, chiar atunci cînd înfăţişarea nu i-o trădează, cum îl caracterizează Miron Costin pe Timuş, ginerele lui Vasile Lupu: „singur faţa numai de om, iară toată hirea de hiară" (*Letopiseţ, capul al şeptesprăzece, zac.* 38).

Scanned with OKEN Scanner

FICAT: **a arde la ficaţi**
= a provoca suferinţe (psihice), consum nervos

Ficatul, asemenea inimii, este văzut ca organ ce se resimte de şocurile necazurilor, neîmplinirilor, dorului sau jignirilor. De aici şi bogata sinonimie pentru verbul (a) *arde* în expresii paralele: (a) *frige, roade, seca, tăia.* Vasile Bogrea (*Pagini*, 484) sublinia existenţa aceleiaşi forme mentale la romani: „quid referam, quanta siccum iecur ardeat ira" (Juvenal).

Formula ar putea fi, aşadar, transmisă direct din latină, dar dintr-o fază în care lui *jecur* îi luase de-acum locul *ficatum*, moştenit cu acest nou sens în toate limbile romanice (cf. it. *fegato,* sp. *higado*, port. *figado,* fr. *foie*).

În DA (II/I) şi la Scriban, D (ce trimite şi la *hepar ficatum)*, este descrisă originea culinară a acestei mutaţii lingvistice (de care s-a ocupat, mai tîrziu, şi Boris Cazacu): din sintagma *jecur ficatum* 'ficat de gîscă îngrăşată cu smochine' s-a reţinut şi s-a impus în uz, spre a denumi organul respectiv, adjectivul *ficatum* (substantivat), pentru care vezi lat. *ficus* 'smochin(ă)'.

FIER: **iarba - fiarelor**
= nume popular al unor plante, cărora li se atribuie puteri magice

În acest context, *fiare* este numai identic formal cu pluralul subst. *fiară* 'sălbăticiune, animal sălbatic'. Pluralul *fiare* (chiar cu forma veche, *fiară*), de la *fier*, are sensul general de 'obiecte (unelte) din fier' (sau 'părţi ale unor unelte'). Tot *fiare* se numesc însă şi cătuşele din fier cu care se legau robii, prizonierii sau cu care se (mai) leagă picioarele cailor lăsaţi noaptea la păscut, pe cîmp.

Există credinţa că planta numită *iarba fiarelor* (sau *iarba fierului*) are proprietatea de a descuia orice încuietoare de care este atinsă. Cu ajutorul acestei ierbi miraculoase (identificabile cu ajutorul ariciului sau al ciocănitoarei), în diverse balade, este relatată eliberarea din închisoare a unor haiduci.

În povestirile populare, hoţii introduc această iarbă sub pielea din palma mîinii drepte sau a unui deget, cu care ating fiarele cailor, pentru a-i fura, cum sînt prezentate lucrurile, nu fără o distanţare precaută, într-o relatare din Banat despre *iarba fierii*: „Am auzît că să dăşchide fierili dă ea, dacă o pui la fierili dî la picioarili cailor... Şî dacă or pus iarba fieri, s-or dăşchis fierili

Scanned with OKEN Scanner

ş-aşa or putut lotri să ducă caii" (Petrovici, *Texte*, 34; pentru acest subiect al lui Petrovici, planta „ar fi ca trifoiul, dar cu patru frunze").

În confruntarea cu realităţi ale lumii moderne, puterile miraculoase ale plantei se extind, cu efecte de respingere, asupra proiectilelor metalice: „... au început zvonuri că Manlache are iarba fiarelor şi nu-l atinge glonţul" (Victor Ion Popa, *Velerim şi veler Doamne*, „Facla", Timişoara, 1985, p. 120). Dar, în aceleaşi împrejurări, apare şi contestaţia, măcar în formule de supralicitare terminologică: „- Dar dacă hoţii au iarba fierului şi sparg cu ea zăvoarele? [este vorba de temerile popii Bolîndache, privind destinul iepei sale, închisă în clopotniţă] - Au pe dracu! se scăpă portarul. Să aibă şi pe *mama ierbii oţelului*, tot nu răzbesc" (V. Voiculescu, *Chef la mănăstire*).

FÎNTÎNĂ: **a căra apă la fîntînă**
= a face un lucru inutil, fără sens

În acest context, *fîntînă* păstrează sensul originar al lat. (aqua) *fontana*: 'apă de izvor'. În graiurile din sudul ţării s-a păstrat pînă astăzi distincţia dintre *fîntînă* ' izvor de suprafaţă, amenajat sumar' şi *puţ* 'excavaţie pentru procurarea apei potabile, aflată la adîncime', deşi, treptat, al doilea termen este pe cale de a ieşi din uz, din motive... eufonice!

Fîntînă 'izvor', prezent nu numai la marii cronicari moldoveni, ci şi la Eminescu („Apele curg clar izvorînd în fîntîne"), tinde să se generalizeze cu sensul 'excavaţie pentru procurarea apei potabile', o creaţie semantică dacoromânească (spre deosebire de sensul etimologic al lat. *fontana*, păstrat în fr. *fontaine*, it. *fontana*).

„Nu căra apă la fîntînă!" (Zanne, P I) ilustrează inutilitatea acţiunii prin eventuala ignorare a lucrului ce sare în ochi: la locul unde apa izvorăşte!

Bibl. *Sur le maintien de FÎNTÎNĂ (< lat. fontana) 'source, Quelle' dans les parlers roumains*; RRL, XXX, 1985, 6, p. 539 - 542.

FOC: **a pune mîna în foc** (pentru cineva sau pentru ceva)
= a garanta, a susţine cu tărie, cu toată convingerea

Un număr de expresii populare ne păstrează amintirea faptului că la români, ca la mai toate popoarele Europei, s-au practicat *ordaliile*, „probe" judiciare perpetuate pînă în Evul Mediu, constînd în supunerea la

Scanned with OKEN Scanner

diverse încercări: cea a focului, a apei (uneori fiartă) etc. Termenul, împrumutat de noi din franceză, este, în această limbă, de origine germanică: în franconă, *ordal* avea sensul de „judecată", de unde, în germana modernă, *Urteil*. Sintagma *das öffentliche Urteil* „opinia publică" înseamnă, cuvînt cu cuvînt, „judecata deschisă, în faţa comunităţii". O dovadă că, asemenea execuţiilor capitale, astfel de acte de justiţie constituiau şi veritabile spectacole.

A pune (băga) mîna în foc pentru cineva – a fi convins de dreptatea, de cinstea acestuia, a garanta pentru el (vezi şi Iordan, *Stilistica,* 286) reflectă, indirect, vechiul obicei de a pune la încercare vinovăţia/nevinovăţia cuiva pe baza efectelor produse de arsuri cînd acesta lua în mînă un fier înroşit în foc sau (în Occident) băga mîna într-o mănuşă de fier „înfocată" – vorba lui Creangă (după cît de repede şi dacă se vindecau rănile, de exemplu). După Artur Gorovei, proba focului era rezervată pentru „lumea mai de jos" (nobilii recurgeau la duel, cel căzut fiind considerat vinovat), iar ţăranii şi servii „făceau proba cu apă clocotită, cu ulei şi grăsime clocotită ori cu plumb topit" (*Descîntecele*, 66).

Avem de-a face cu un vechi obicei juridic indoeuropean, pe care-l vor fi cunoscut şi tracii, ca şi perşii, celţii, germanii ori slavii; osetinii „treceau prin foc" sau „mîncau foc" (Iorga, în „Revista istorică", 1942, p. 48-49), obiceiuri evocate şi de expresiile româneşti *a trece prin foc şi prin apă* (ilustrînd astăzi hotărîrea în învingerea dificultăţilor unui demers) sau *a lua foc cu gura* (vezi şi asocierea cu jurămîntul, la Vlahuţă: „se jura de lua foc cu gura... că el nu l-a văzut", după DA II/I).

Toate acestea pentru că ordalia a fost considerată o judecată urmată de o pedeapsă divină, executate prin intermediul oamenilor, cel nevinovat scăpînd ca „printr-o minune" (Vulcănescu, *Mitologie,* 282). Iată cum se producea aceasta în cazul trecerii iniţiale prin apă, după Cantemir: presupusa vrăjitoare era legată de mîini şi de picioare şi era aruncată în apă; „dacă se afundă, zic că e nevinovată, iar dacă rămîne deasupra, apoi atunci zic că e vinovată, şi, fără a mai face altă cercetare, o aruncă în foc şi o ard de vie" (ap. Gorovei, *op. cit.*, care evocă o tentativă de disculpare pe această cale din Maramureş, din 1874!).

Metodologia investigaţiilor de arheologie etnolingvistică ne permite să considerăm ca referindu-se originar la atare practici şi expresiile *a fi legat de mîini şi de picioare* (= a fi împiedicat să acţionezi) sau chiar *a scoate*

Scanned with OKEN Scanner

cărbunii din foc cu mîna altuia, în acest caz cu o bună doză de ironie, de vreme ce unii, în postura de garanţi, se declarau gata să pună mîna în foc sau să ia foc cu gura, asumîndu-şi consecinţele unei eventuale mărturii mincinoase.

FRANŢUZESC: **bubă franţuzească**
= din altă lume; exotică

Sintagma apare în formule din descîntece, în enumerări ce par să ambiţioneze exhaustivul şi, paralel, limitele extreme, din perspectiva localnicului, ale unui spaţiu geografic (dacă nu şi geopolitic!). Este vorba de exemplu, de descîntecele *de bubă*: „Bubă albă, neagră, roşie, albastră, cu dalac, cu izdat, bubă domoală, pripită, cu umflături, căiască, văcească, oiască, căprească, românească, ţigănească, rudărească, ursărească, căldărărească, boierească, sîrbească, unguréască, franţuzească, latinească, nemţească, din toată ziua, din toată noaptea, bubă de 99 de feluri de bubă, buba bubelor, sora ciumelor, ieşi..." (Gorovei, *Descîntecele*, 165).

După Rosetti, buba *sfranţuzească* (din altă variantă) ar numi chiar „sifilisul" (*Descîntece*, 69); vezi însă şi *dălac sfranţuzesc (ibidem)*, ceea ce pledează pentru interpretarea adjectivului ca pornind, pur şi simplu, de la numele poporului respectiv.

Termenul este, evident, nou: *franţuzesc* se explică din împrumutul rusesc *franţuzŭ* (<germ. *Franzose*), cu sufixul *-esc*, însă a putut fi acomodat, ca pronunţie, unor deprinderi fonetice regionale: pentru *sfranţuzesc*, vezi nu numai *sfrenţie* pentru *frenţie* 'sifilis', ci şi *sfulger, sfulgerătură, scaloian, scopcă, sclei* etc.

În variantele cele mai vechi ale acestui tip de descîntec, diversitatea bubelor era definită preponderent (dacă nu exclusiv) prin diferite culori (cf. Ov. Densusianu, în *Opere*, I, Bucureşti, 1968, p. 221). „Deschiderea" spre actualitate se manifestă, în cazul de faţă, în afară de mediul familiar, prin enumerarea specializării ţiganilor şi numirea unor popoare mai mult sau mai puţin vecine sau cunoscute, şi prin referirea la concepte apropriate prin ecumenismul bisericii: *latinească* poate însemna, aici, 'din altă lume' (cf. *a se duce în ţara latinească* „departe"; Zanne, P VI, 185), dar, poate, şi „de soi rău, spurcată" (vezi **latin**).

Scanned with OKEN Scanner

FRANŢUZOAICĂ: **„să-ţi trăiască franţuzoaica!"**
= formulă măgulitoare adresată „boierilor" însoţiţi de o femeie tînără

Spre deosebire de buna cunoaştere de către români a germanilor („nemţi" şi „nemţoaice"; vezi **nemţoaică**), francezii au fost mai demult cunoscuţi imprecis, numele acestor romanici constituind o etichetă pentru întreaga familie (vezi **frîncesc**).

Chiar după epoca în care tinerii români au făcut studii în Franţa, identificarea etniei respective a rămas îndoielnică, deşi cu o aură de prestigiu. Desigur, prietena (de fapt, amanta) cu care se întorceau (adesea în lipsa diplomei) unii din cei trimişi de părinţi la studii putea fi şi o „franţuzoaică", dar şi de o altă naţionalitate.

Ascendentul celor ce veneau, totuşi, din Franţa a făcut ca formula de omagiere din titlu să fie adresată nediferenţiat, chiar în împrejurări ce nu erau deloc „clare", sau rămîneau ambigue.

Formula este evocată într-un roman al lui Constantin Ciopraga: „În ce dilemă a fost o ţigancă, atunci cînd, «căutînd în palmă» Ioanei şi Rafaelei, nu ştia dacă vreuna îmi era soţie sau iubită!... S-a descurcat simplu: «Să-ţi trăiască franţuzoaicele, boierule! O să trăiţi fiecare o sută de ani!»" (*Nisipul*, 1988, p. 51).

FRĂSINEL: **a umbla (de) frunza frăsinelului**
= fără nici un rost (aparent), fără vreun scop, „în dorul lelii"

Faţă de una dintre expresiile tipice ale preţuirii, *ca iarba de leac* „de mare preţ" (căci *a umbla* după cineva *ca după iarba de leac* înseamnă „a-l căuta peste tot, cu interes deosebit"), ilustrare a importanţei tratamentului cu plante medicinale, *a umbla (de) frunza frăsinelului* are valoare depreciativă, fiind explicată prin „fără nici un scop, fără nici un rost, *în dorul lelii*" (DA II/I).

Constatarea acestei opoziţii poate duce la impresia că *frăsinelul* nu se bucură de nici o apreciere în mediul în care cele două expresii se folosesc antitetic. Dar lucrările ce se ocupă de medicina populară românească infirmă o atare supoziţie. În remarcabilul vocabular botanic al lui Zach. C.

Scanned with OKEN Scanner

Panţu, *Plantele cunoscute de poporul român* (1929), se consemnează utilizarea rădăcinii de *Dictamnus albus* pentru proprietăţile ei tonice, stimulative, sudorifice, vermifuge etc. Mai mult, s-a înregistrat o colorată descriere a utilizării efectului balsamic al florilor plantei, asociat, în tratament, cu diferite practici magice (p. 107).

O mărturie asupra cunoaşterii proprietăţilor ei curative din timpuri vechi este citată de I.-A. Candrea, după Pliniu cel Bătrîn, *Istoria naturală*: „Cerbii au arătat întrebuinţarea frăsinelului (*Dictamnus*) pentru extragerea săgeţilor; cînd sînt răniţi cu această armă, e de ajuns să mănînce frăsinel, pentru ca săgeata să pice afară" (*Folklorul*, 278).

Pe baza unor răspunsuri la ancheta etnolingvistică întreprinsă de Hasdeu, Ion Muşlea a adus în discuţie explicaţia semnificaţiei peiorative a expresiei prin scepticismul faţă de rezultatele tratamentului bolnavilor „luaţi din iele": practica pierzîndu-şi prestigiul, „numărul celor care mergeau la poienile cu frăsinel a scăzut simţitor, faptul acesta începînd a fi privit ca o pierdere de vreme. Bolnavii şi însoţitorii lor ajung, în cele din urmă, să fie luaţi în rîs, spunîndu-li-se că «umblă de frunza frăsinelului»" (*Tipologia*, 79).

Această motivaţie însă pare să se refere mai curînd la *funcţia* izolării în vorbire şi să reflecte aspectul ludic al utilizării mijloacelor limbii, prin selectarea potenţelor lor expresive, situaţie în care nu este de aşteptat să fie considerate, în mod diferenţiat, modalităţile şi implicaţiile practicii medicale empirice, cu atît mai mult cu cît valoarea diferitelor principii active ale frăsinelului nu a fost de nimic infirmată. Un *Vademecum fitoterapeutic* publicat de A. Radu şi Ecaterina Andronescu (Editura Medicală, 1984, p. 26-27) consemnează eficienţa (sau reputaţia) tratamentului cu *Dictamnus albus* chiar pentru virtuţile de antiepileptic sau antiisteric, iar Em. Grigorescu, I. Ciulei şi Ursula Stănescu, în *Indexul fitoterapeutic* tipărit la aceeaşi editură în 1986, sub *Dictamni albi radix* înscriu utilizarea preparatelor din *rădăcini* în insuficienţa circulatorie şi coronariană (p. 144).

Întrucît semantismul unei izolări reprezintă rezultatul unui proces lingvistic, se impune analiza semnificaţiei depreciative a expresiei în discuţie, ţinînd seama, în primul rînd, de constatările ce se pot face cu privire la vocabule şi unităţi frazeologice înrudite din vorbirea populară şi avînd aceeaşi accepţie în funcţie de criterii socio- şi psiholingvistice şi fără

Scanned with OKEN Scanner

a pierde din vedere realiile din domeniul practicilor medicale populare, direcţie care presupune considerarea mai multor componente, dintre care una importantă este ocultarea cu bună ştiinţă a elementelor de factură magică a tratamentului empiric.

Un context ilustrativ în care această expresie este utilizată cu sensul de „fără nici un rost, degeaba" se dovedeşte a fi mustrarea administrată fiilor săi de către fratele Împăratului Verde, care se întorceau acasă de frica ursului ce le ieşea în cale de sub un pod: „... degeaba mai stricaţi mîncarea, dragii mei... Să umblaţi numai aşa frunza frăsinelului toată viaţa voastră şi să vă lăudaţi că sînteţi feciori de crai, asta nu miroasă a nas de om" (Creangă, *Harap Alb*; pentru alt citat din Creangă, vezi **babalîc**).

Şi, totuşi, lucrările de fitoterapie, după cum am văzut, consemnează virtuţi biochimice ale frăsinelului, iar credinţe populare îi atribuie virtuţi magice. Cum se poate explica această contradicţie?

Frăsinelul (*Dictamnus albus*) este cunoscut şi ca plantă ornamentală şi se cultivă prin grădini (Panţu, *Plantele*, 107). Astfel, preocuparea pentru frunzele sale poate reflecta o selecţie între diferite registre ale relaţiei om-plantă.

De frunza frăsinelului s-a încadrat într-un grup format din „de frunza păltinelului", „de flori de cuc", „frunza lelii" (prin contaminare cu „a umbla *în dorul lelii*"), care nu contestă calităţi terapeutice, ci pot fi interpretate ca referindu-se măcar parţial la manifestări ale psihicului. Trecerea unor astfel de expresii spre polul opus, în comparaţie cu *a umbla ca după iarba de leac*, s-a produs şi ca efect al interferării unor planuri, al confruntării unor puncte de vedere (util-frumos, precis-indefinit), opoziţia parţială tinzînd să devină una totală.

Trebuie să luăm în consideraţie, pe de altă parte, şi reflectarea unei distincţii izvorîte nu numai din practica medicală empirică, ci şi din fitoterapia ştiinţifică. Dacă planta numită chiar *frunza frăsinelului*, pentru care avem doar o singură atestare şi o descriere aproximativă („seamănă cu cinci degete"; DA), ar ocupa alt loc în vocabularul botanic popular, am putea presupune că *a umbla de frunza frăsinelului* subliniază deosebirea dintre aceasta şi *frăsinelul* propriu-zis; ipoteza este atrăgătoare şi poate fi urmărită, căci lipsa de atestări nu înseamnă şi neimportant. Deocamdată, sîntem îndreptăţiţi să credem, însă, că *un alt contrast* trebuie avut în vedere. În terapeutica noastră populară se ţine seama de efectul *florilor* şi

Scanned with OKEN Scanner

de cel al *rădăcinii* de frăsinel (vezi şi Grigorescu şi colab.: „Dictamni albi *radix*"), dar nu se găsesc referiri la frunzele plantei. Nu putem face abstracţie, apoi, nici de faptul că vindecarea diferitelor boli a fost dintotdeauna, într-o măsură însemnată, apanajul unor persoane iniţiate, iar beneficiarii erau şi ei, desigur, în grade diferite, la curent cu unele aspecte ale tratamentului.

Existau însă şi categorii *neiniţiate* sau ţinute în afara esenţialului practicilor, despre care se putea spune că „umblă după *frunza* frăsinelului" (sau cred importantă tocmai această parte a plantei), accentul enunţului căzînd pe acest cuvînt, prin contrast cu *rădăcina* sau *floarea*, subînţelese (un demers lipsit de utilitate fiind astfel comparat cu interesul profanilor pentru *frunza* frăsinelului). Cunoaşterea, aplicarea şi înţelegerea efectelor terapeuticii (sau ale unor laturi ale acesteia, dat fiind că există finalităţi ocultate din pudoare sau din motive de magie populară) a asigurat pătrunderea expresiei în vocabularul comun, dar a avut, în acelaşi timp, ca urmare şi o „deraiere semantică", o „remotivare", ce se poate explica pe baza faptelor trecute în revistă (pentru schimbarea accentului enunţului, vezi şi „cît ai zice *peşte*").

Este în afara oricărei îndoieli faptul că dacă semnificaţia originară a expresiei poate fi recuperată în optica reconstituită de noi, argumentul suveran este cunoaşterea şi recunoaşterea valorii plantelor medicinale, despre care (după Zanne, P V, 272) ne-a lăsat mărturii, printre alţii, Cantemir: „Doftorul bun ştiinţa în cap, iar ierbile în cîmp le are". Ceea ce urmăresc astăzi tratamentele naturiste, foarte la modă!

Bibl. *Frunza frăsinelului*; Cr., XXI, nr. 9 (1048), 28.II.1986, p. 6.

FRÎNCESC: **haine frînceşti**
= europene, de modă apuseană

Substantivul *frînc* a avut, iniţial, în limba română, semnificaţia generică de 'occidental de rasă latină', astfel fiind numiţi francezii şi italienii, în special veneţienii, prezenţi în Orient şi ca negustori (vezi **venetic**). Pentru Miron Costin, „Gaspar-vodă era italian, adică frînc". Hainele importate din Occident erau numite *frînceşti*, iar anumite sorturi de încălţăminte şi pălării erau numite tot aşa deoarece, după cum observa Iorga, se fabricau „în ţara frîncească a Flandrei" (după DA II/I).

Scanned with OKEN Scanner

În afară de slavona bisericească, *frînc* a putut fi cunoscut de români şi ca împrumut din turcă sau neogreacă şi importanţa apelativului este pusă în lumină de onomastică: *Frîncu, Frangu, Frangolea, Frîngotă* etc. (ultimele de aspect fonetic neogrecesc). Dar, de la turci a putut fi împrumutat nu numai cuvîntul, ci şi semnificaţia specială a acestuia, după mărturia lui Alecsandri: „Turcii dau denumirea de frînci la toate popoarele îmbrăcate cu haine europene..." (notă la balada *Badiul*).

FRUNZĂ: **a lua frunză în buză**
= a fugi în lume, a lua calea codrului

Într-un document despre evenimentele din 1821, o scrisoare din luna februarie a unui negustor, ce descrie comportamentul oamenilor lui Tudor Vladimirescu, se arată că locuitorilor şi călătorilor nu li s-a făcut „nici cea mai mică supărare", dar că pe ispravnici şi zarafi îi caută „ca să-i spovedească" (!). Aceştia, însă, se refugiaseră: „luase frunză-n buză, aici la Sibiu, la sănătoasa"(aluzie la expresia *fuga e ruşinoasă, dar e sănătoasă*; cf. N. A. Constantinescu, *Revoluţia lui Tudor Vladimirescu*, Bucureşti, 1921, p. 54).

Expresia din titlu este consemnată şi de Zanne, tot din Muntenia (din Muscel; P IX, 473). Este vorba probabil, la origine, de fuga în codru, eventual chiar de haiducie, pădurea fiind locul în care, în mod obişnuit, se *cîntă din frunză*.

Frunze în buze, la întoarcerea din pădure, le promitea iezilor capra din cunoscuta poveste a lui Creangă, acest context fiind singurul care a reţinut pînă acum atenţia, în recitativul ce cuprinde şi alte imagini sau sugestii antropomorfice („Drob de sare/ În spinare./ Mălăieş în călcăieş"). Dar unele relaţii sînt problematice măcar, iar ansamblul se resimte de efectele fanteziei: la Creangă cuvintele se asociază din motive de rimă (şi la fel se poate explica şi selectarea exprimării predilecte a „fugii în codru"). Deci, sau expresia a avut o circulaţie mai largă, sau receptarea în Moldova a fost numai una evazivă şi motivaţia a fost refăcută (speriată, o capră rămîne pentru moment cu „frunza în buză").

a tăia frunză la cîini
= a face un lucru nepotrivit, lipsit de sens; a pierde vremea

Acţiunea de bază nu este, totuşi, numai de domeniul absurdului, aşa cum ar părea. În acest plan, imaginea a fost plasată prin asocierea cu „a

Scanned with OKEN Scanner

umbla frunza lelii", „~ de frunza păltinelului" (şi, fără pătrunderea lucrurilor, cu „a umbla de frunza frăsinelului"; vezi **frăsinel**). Expresia a putut lua naştere în mediul păstorilor, în primul rînd al celor transhumanţi, care *taie frunză*, în Bălţile Dunării, pentru capre şi oi, adică taie crengi, pentru ca animalele să se hrănească cu frunze; o explicaţie a verbului (a) *dărîma* este aceea că ar putea proveni din lat. **de-ramare* 'a da jos ramurile copacilor' (pentru hrana animalelor; cf. CADE, Scriban, D). Aceeaşi realitate pare să fie reflectată şi de o denumire din Pirineii Orientali pentru denumirile transhumanţei: *camis de ramaders* (Braudel, *Mediterana*, 178).

Dar, chiar în zone de creştere a animalelor amintite, s-a semnalat practica descrisă, pentru a suplini fînul; în satele din zona Zlatnei, pe valea Ampoiului, „le mai hrănesc cu frunză uscată de sălcii. Pentru aceasta... sădesc anume sălcii, ale căror ramuri le taie pe la sfîrşitul verei pentru ca frunza lor uscată să înlocuiască lipsa de fîn" (T. Papahagi, *Munţii Apuseni*, 24).

Chiar în Vrancea, în secolele trecute, „munţii" obştilor săteşti erau (în documente de întărire a proprietăţii) clasificaţi în „iarbă" şi „frunză", adică cei destinaţi păşunatului şi cei împăduriţi, rezervaţi hrănirii animalelor în timpul primăverii în special, cînd încă nu crescuse iarba (se făceau legături de „frunzare", ca nişte snopi mari, clădiţi în căpiţe sau puşi chiar în copaci; înregistrări din anchete proprii din zona Vrancei; realităţile din secolele trecute sînt consemnate în volumele de documente publicate de Aurel Sava, C.D. Constantinescu şi H.H. Stahl).

În zonele de munte sau în cele de ţintă ale transhumanţei s-a putut spune, ironic, că cineva taie frunză cîinilor dacă avea oi sau vite mai puţine (*Spiel und Scherz in der Sprache)* sau dacă... nu avea cu ce-şi hrăni cîinii. Nu este exclusă nici aprecierea *outsiderului* la vederea ciobanului, însoţit de cîine, în cursul unei asemenea ocupaţii ciudate. Va fi fost o împrejurare din cele care au dus la constatarea dispreţuitoare că „mulţi văd, puţini pricep".

Dar, „scăpată" în mediul necunoscătorilor, expresia a făcut o carieră strălucită, pornind de la diferite motive de proiecţie. Se pare că de la Pann, prin ansamblul de „pre-texte" luate din repertoriul „finului Pepelei", contextul, cu valoare figurată, a ajuns la Marin Preda. La primul, într-un ciclu „Despre lucrare", citim: „Sărăcia de el se ţine ca pulberea după cîine. Umblă pe drumuri tăind cîinilor frunză" (*Povestea vorbii*). Iar la Preda, în pornirea obsesivă de distanţare de tiparul comun (chiar şi prin aforistică),

Scanned with OKEN Scanner

expresia urmăreşte să taie cheful chestionării de dragul „conversaţiei": „ – Şi ce faci tu, Niculae, acolo la raion?!... – Ce să fac... tai şi eu frunză la cîini! – Ce vorbă ai şi tu, zise Stela lui Jugravu. Îi e drag omului să te asculte" (*Moromeţii* II, p. II, cap. XVIII).

Rezultatul este, evident, consimilitudinea cu *a duce cîinii la apă* (cf. Zanne, P IX, 574).

FUDUL: „... Paştele fudul"
= de Paşti, oamenii se îmbracă în haine noi

Este cea de a doua parte dintr-o zicătoare ce marchează un contrast de preocupări: „Crăciunul sătul şi Paştele fudul" (Zanne, P I, 56). O altă variantă explicitează caracterizarea specificului, a satisfacţiilor fiecărei sărbători: „Crăciunul al sătulului şi Paştele al fudulului". Zilele Crăciunului se petrec în casă, de regulă în jurul mesei cu bucate, printre care, la loc de cinste, se află cele gătite din carnea porcului tăiat în ziua de Ignat. Respectarea tradiţiei conferă chiar un statut social, aşa cum putem constata din „vestejirea" zgîrceniei, dintr-o formulare reţinută de către Delavrancea: „Nici că se ruşina să rămîie la Crăciun fără porc, la Paşti fără veşminte noi" (după DLR VIII/1).

Desigur, „fudulia" vestimentară de la Paşti poate fi numai una relativă, ca şi îndestularea sub raport alimentar: „Paştile săracului e cînd are pe masă ouă şi îmbracă cămaşă nouă" (deşi nici aspectul gastronomic, măcar diferenţiat, nu este trecut cu vederea: „La Crăciun joacă colacul, la Paşti joacă cozonacul"; vezi şi respingerea unor feluri de mîncare şi a unor băuturi... nepotrivite: *ca fasolea în ziua de Paşti*, respectiv *ca braga în ziua de Paşti*; Zanne, P III, 483). Căci, la urma urmelor, doar „nevoiaşul şi prostul şi în ziua de Paşti posteşte" (id., II, 650).

Sărbătoarea Învierii, dat fiind anotimpul, este una ce ocazionează manifestări publice ale comunităţii rurale (hora de exemplu), aşadar ţinuta vestimentară caracteristică primăverii este de rigoare, „abaterile" fiind chiar sancţionate paremiologic: „Cine umblă la Crăciun în cămaşă, la Paşti umblă cu cojoc" (Zanne, P III, 59; VI, 528).

Dar schimbarea, sub acest aspect, are şi o altă motivaţie şi manifestare, mai puţin festive: „tocmirea" ciobanilor prevedea, în plata stabilită, două rînduri de haine şi de opinci: unul de Paşti sau de Sfîntul Gheorghe şi altul de Sfîntul Dumitru.

Scanned with OKEN Scanner

FUGI (a): **nuntă fugită**
= căsătorie prin fuga de la casa părinţilor, prin „răpirea" (uneori rituală) a fetei

Astfel se marchează diferenţa dintre căsătoria devenită tipică în comunitatea rurală românească, cea „logodită", în vederea căreia părinţii celor doi tineri se înţeleg în ceea ce priveşte zestrea fetei, darurile pe care mirele le oferă părinţilor miresei, naşilor etc., şi o altfel de nuntă, reprezentînd un obicei mai vechi: „... chiar eu am avut nuntă *cu de-a binelea*; am avut nuntă logodită, nu am avut nuntă cum făcea unii de-a fugit. Noi n-am făcut *nuntă fugită*. Am logodit" (Ioana Cojocaru, 64 de ani în 1970; TD. Mt. II, 611).

Dacă numeroase exegeze ale folcloriştilor, pornind de la monografiile avînd ca temă nunta la români scrise de Elena Sevastos şi S. Fl. Marian, dar şi de la înregistrări proprii de teren (cu subiecţi consideraţi „autorităţi" în materie), consemnează „datina" din perspectiva normei sociale a alcătuirii familiei (conformă şi cu prescripţiile bisericii), naraţiunile tematice mai puţin „supravegheate", ca şi cele cu caracter autobiografic furnizate dialectologilor atestă conservarea obiceiului „răpirii" fetei, devenită mai ales „fuga" de acasă a acesteia cu tînărul pe care şi l-a ales singură. Intervine, frecvent, nesupunerea faţă de decizia părinţilor: „Eu am fugit; nu..., cum să spun, n-am făcut logodnă, pentru că socru-meu nu vrea să mă ia pe mine fiiu-său, că el era om bogat şi eu eram fată de om sărac...". Dar tînărul trebuie să-şi impună familiei propria-i aleasă, care a avut această pretenţie cînd s-au înţeles să „fugă" amîndoi de la bal: „... eu i-am spus «măi Vasile, dacă merg cu tine să nu mă duci la altă casă». Că la noi se mai duce şi la altă casă; ştii, pînă-i împacă părinţii. «Să mă duci direct acasă la tat-tu, să nu păţesc două ruşini; să păţesc şi acolo unde m-oi duce, şi să mai păţesc şi-alta, cînd m-oi duce iar la tat-tu. Să păţesc barem o ruşine»" (TD. Mt. II, 855-856)

Astfel de mărturii, relatînd diverse peripeţii, abundă în textele dialectale înregistrate în urmă cu două - trei decenii în diferite localităţi din Muntenia. Iată cîteva repere privind perioada pînă la facerea nunţii: „... şi am stat cu el vreo trei luni de zile... şi pe urmă am făcut nuntă" (*ibid.*, 387); „am plecat cu el; m-am cununat cu el la vreo trei ani" (*ibid.*, 761); „... am fugit şi eu cu unu. M-am măritat şi-am stat şi eu şase săptămîni de zile mireasă. Şi-a plecat ginerele în armată şi m-a lăsat. Şi-am făcut nunta tocma la Sfîntu Niculai" (TD. Mt. I, 433).

Scanned with OKEN Scanner

De fapt, felul cum urma să fie „luată" fata era discutat, uneori, chiar cu peţitorii: „Nu dau eu fata fără nuntă" (*ibid.*, 281); „Se ducea oamenii ăia şi-ntreba părinţii, să vază., o dă pe fată, n-o dă? Sau o dă aşa, fără nuntă, sau cu nuntă?" (*ibid.*, 297), pentru că, deşi există diferite inconveniente şi sancţiuni sociale, subiecţii invocă vechea tradiţie: „... şi mama a fugit cu tata...; a fugitără la nişte neamuri, la noi, la Păişeni... şi s-au dus acolo. A stat două zile, nu ştiu cît, că tata trebuia să plece-n război..." (TD. Mt. II, 33). În aceeaşi optică, o informatoare de-a noastră din Cudalbi - Galaţi (MI, 49 de ani în 1969), avînd în vedere căsătoria fiicei sale, profesoară de biologie, se referea la momentul „răpirii" înscenate (cînd flăcăii „húhură" pe ulițe), invocînd faptul că aşa s-au căsătorit şi ea, şi mama şi bunica ei, repetînd parcă cele consemate în 1889 de Elena Sevastos: „Sunt unele sate unde, chiar de ar plăcea (fata) părintelui flăcăului, el tot o fură...; de întrebi pe cineva de ce nu face nuntă ca lumea, îţi răspunde: «dacă aşa-i adetiul (datina); tata a furat pe mama, bunicul pe bunica şi tot aşa au apucat şi ei de la străbunii lor»... În Pufeşti (Vrancea) se fură fetele şi fără de voia lor, fără ca vreunul din oameni să sară s-o scoată" (*Nunta*, 27; vezi şi Dobrescu, *Originea,* 39, cu încadrarea corectă a obiceiului, ca derivînd din exogamie).

Prin urmare, se poate vorbi, în unele cazuri, de îndeplinirea unui adevărat ritual, chiar după logodnă: „Şi-am făcut trampa, ne-am logodit. Am logodit, am mai mers o săptămînă, am mai mers două şi-am ajuns şi-am furat mireasa şi-am adus-o acasă" (TD. Mt. II, 813).

Această practică era destul de răspîndită pentru ca să poată constitui, în anumite ocazii, un criteriu de categorisire şi de selecţie, de exemplu la vrăjile de Anul Nou: „Făcea cu oglinzile; puneau oglinzi de la fete care nu erau fugite, cînd erau căsătorite, dar nu fugite..." (*ibid.*, 621).

Dar practica nu reprezenta doar o soluţie de „mînă forte" sau de conformism ritual, pentru situaţii cum sînt cele citate anterior; după observaţiile sociologice ale lui H.H. Stahl, întemeierea „neoficială" a noilor familii era, în vremea plăţii birului pe bază de „cislă", şi un mijloc de sustragere de la obligaţiile fiscale. Iar răpirea simulată a fetei a primit o caracterizare clasică prin cunoscuta comparaţie a lui Neculce; *Mihălachi* spătarul, propus pentru a fi domnitor, „să făcè a nu-i plăcè să priimească domnia, ca şi fata ce zisă unui voinic: «fă-te tu a mă trage şi eu oi merge plîngînd»" (*Letopiseţ*, XIV).

Scanned with OKEN Scanner

FUNIE: **a se strînge funia la par**
= a se apropia un moment critic, deznodămîntul, moartea

Expresia provine din terminologia treieratului cu caii: aceştia, legaţi cîte doi, alături, erau mînaţi în cercuri concentrice, tot mai „strînse", pe aria pe care fuseseră înşiraţi snopii de grîu, dezlegaţi. Treptat, învîrtindu-se în jurul parului din centrul ariei, funia se înfăşura pe acesta, pînă caii erau imobilizaţi lîngă par. Atunci, se schimba direcţia mişcării, caii fiind mînaţi „la lături".

La Creangă: „Dragul meu tovarăş, la grea nevoie m-a băgat Spînul... Se vede că mi s-a apropiat funia de par. Cine ştie ce mi s-a mai întîmpla" (*Harap Alb*); „Şi după aceste [trei zile] facă Moartea ce va voi cu mine, căci văd bine că s-a strîns funia la par; încep a slăbi văzînd cu ochii" (*Ivan Turbincă*). La Sadoveanu: „Anul ista mă simţesc mai slab, după boala de astă vară. S-apropie funia de par" (*Pe Deleleu*).

Astăzi, cînd relatează vechea tehnică a treieratului cu caii, oamenii mai în vîrstă recunosc valoarea figurată a expresiei, iniţial o simplă fază, dar importantă, a operaţiei: „Năsădé grîu, dimprijur-împrijur de la par, părî cît... ţînea aria di mari. Ş-atunce pi-urmă băga caii. Băga caii, învîrté-mprijur, părî sî strîngé funia la par. Ca cum... vorba ţărănească la oameni: cînd moari, cicî «s-o strîns frunghia la par»/rîde/. Aşa sî strîngé şî la cai frunghia..." (anchetă din 1971, la Bereşti, jud. Galaţi; Dumistrăcel, *Lexic*, 188).

Prin contrast, pentru 'a sfîrşi o treabă, o afacere' se spune *a dezlega funia de la par* (Zanne, P V).

Scanned with OKEN Scanner

GAIE: **a se ţine** (de capul cuiva) **ca gaia-maţul**
= a se ţine strîns, ca „scaiul", de cineva

Recent, de la un bucureştean, am auzit această expresie într-un context inedit: „filme de astea ... ca gaia-maţul" - cu referire la „seriale", filme cu numeroase episoade, succesive, transmise de posturile de televiziune.

Motivaţia figurată a formulei a fost schiţată de Iordan: în cazul variantei *a se ţine gaie* ar fi vorba de imaginea stăruinţei cu care *gaia* (o specie de pasăre răpitoare) urmăreşte puii de găină, de raţă etc., iar, pe de altă parte, enunţul din titlu ar reflecta impresia pe care a produs-o faptul că „dacă o izgonesc oamenii tocmai cînd îşi devorează victima, gaia zboară cu măruntaiele acesteia în plisc" (*Stilistica*, 286).

Nimic nu se împotriveşte explicaţiei date pentru prima variantă, a cărei formă „exactă" Iordan o găseşte la Matei I. Caragiale: „o ţii aşa, ca gaia maţul" (*loc. cit.*), ce poate fi cu folos raportată la o construcţie expresivă din textul *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor* al lui Cantemir: *a apuca ca caia maţul* (HEM II, 1393; cf. Zanne, P I, 343). Imaginea este augmentată în acelaşi sens prin utilizarea verbului *a* (o) *întinde*, ca la Marin Preda de exemplu: „Toată lumea plăteşte loturile, numai dumneata o întinzi ca gaia-maţu de mai bine de cincisprezece ani" (*Moromeţii* I, p. I, cap. XXIII).

Dar nu poate fi contestată formularea din titlu („care... şchiopătează din punct de vedere sintactic", după cum consideră Iordan), rezultată dintr-o abreviere obişnuită în astfel de cazuri (din „aşa cum ţine gaia maţul"), înregistrată de Zanne după Ispirescu (P I, 465; II, 60) şi pentru care trebuie să ţinem seama însă, ca inductor, de elemente ale jocului de copii numit *de-a baba gaia* (sau *de-a puia gaia*). În rezumat, după o descriere a lui A. Lambrior, „gaia" şi „cloşca" sînt conducătorii jocului, fiecare avînd mai mulţi „pui" - copii ce formează „un şirag" şi se ţin strîns, unul după altul, de

Scanned with OKEN Scanner

cingătoarea celui din față. Este o întrecere de abilitate și de forță: „gaia" și „cloșca" încearcă să se deposedeze reciproc de „pui"; la sfîrșit, conducătorii se iau la trîntă, biruitorul adjudecîndu-și rolul de „cloșcă" la cel de al doilea rînd (după Zanne, P I, 465). Din strigătele ce însoțesc jocul a putut rezulta și abrevierea formulei.

Această realitate socială - un joc de copii - a putut induce ușor comparația „a se ține de capul cuiva ca gaia mațul", descriind insistența supărătoare. Avem în vedere și faptul că subst. *mat* a fost utilizat chiar cu sensul de „șirag" (DLR VI; în vorbirea familiară termenul, ca și *cîrnat*, se folosește pentru a numi, depreciativ, o înșiruire: „un mat de cifre", de exemplu).

Revenind la punctul de plecare, putem observa că moda „serialelor" artistice este mai veche. După J. Lucas-Dubreton, *Viața de fiecare zi la Florența pe vremea familiei Medici*, într-o piață dintr-un cartier popular, „cîntărețul de fabule", după ce, acompaniindu-se cu lăuta, oferea ascultătorilor un fragment dintr-o astfel de narațiune, „se oprește deodată anunțînd urmarea la o altă întîlnire: «Vă poruncesc să reveniți în cutare zi!» După care, cu pălăria în mînă, face cheta". Ba, mai mult, la fel ca producătorii de „seriale" care au fost uneori obligați să-și prelungească producția la insistențele telespectatorilor, primesc sugestii privind continuarea: „... peripețiile acestea îl interesează [pe spectator] în cel mai înalt grad, și îi vedem pe unii dînd bani cîntărețului pentru a face cumva ca Hector să nu moară în episodul următor" (trad. rom., București, 1976, p. 263).

Așadar, *nil novi sub sole!*

GĂGĂUȚĂ: „nătărău și găgăuță" (I.G. Gorjan)
= om prost, „tont"

Sensul depreciativ al acestui cuvînt este rezultatul manifestării alterității negative, provocată de faptul de a vorbi o limbă pe care românii nu o înțeleg (vezi și „a face pe niznaiul" 'a se preface că nu înțelege', după rusescul *ne znayu*!, dar și „a fi chinez" 'a nu înțelege', caz în care nu poate fi vorba de o experiență directă a vorbitorilor limbii române).

Găgăuții sau *găgăuzii* reprezintă o populație turcică, de religie creștină, din Bulgaria, cunoscută de români mai ales după stabilirea ei și în Dobrogea și Basarabia. Într-o traducere a *Halimalei* din prima jumătate a secolului al XIX-lea, a lui I. Gherasim Gorjan, cuvîntul apare într-o serie

Scanned with OKEN Scanner

de epitete semnificative: „... era la toate vlăduţă [nume propriu substantivat, considerat sinonim cu „simplu, prost"], nătărău şi găgăuţă" (după DA II/I).

Asupra formei etimologice, *gagauz* (cuvînt turcesc), atrăgea atenţia şi Eminescu, într-un articol din 1876: „*gagauzi* şi nu *găgăuţi*" (*Opere* IX, p. 286), cel care avea să asigure cea mai mare circulaţie a supranumelui depreciativ, prin cunoscutele versuri din *Scrisoarea III*: „Încît fonfii şi flecarii, găgăuţii şi guşaţii,/ Bîlbîiţi cu gura strîmbă sunt stăpînii astei naţii!".

GĂINĂ: **a se culca o dată cu găinile**
= devreme, pe înserate

Spre marea noastră surprindere, expresia din titlu a fost enumerată într-o lucrare de mare circulaţie în rîndul cadrelor didactice (*Sinteze*, 153) printre „frazeologismele explicabile prin franceză" (cu trimitere la „se coucher avec les poules"), alături de calcuri incontestabile (de referinţă livrescă): „a arunca cuiva mănuşa", „a-şi da aere", „a face onorurile casei", „a lupta contra morilor de vînt" etc.

Dacă este nevoie să dovedim prezenţa ei în vorbirea populară, atunci putem să ne adresăm lui Creangă: „Baba, care se culcase o dată cu găinile, se sculă cu noaptea-n cap" (*Soacra cu trei nurori;* pentru precizarea momentului, vezi, la începutul paragrafului respectiv: „Apoi, cînd înseră, baba se culcă pe pat"). Sau: „De-abia s-au culcat găinile şi voi aţi şi început?" (aprecierea momentului cînd ar trebui să se înceapă a umbla „cu uratul" îi aparţine popii Oşlobanu; *Amintiri* II; vezi şi „Cine se culcă o dată cu găinile nu dă semne de pricopseală", la Zanne, P IX, 619).

Deşi nu am găsit astfel de cazuri, dacă expresia apare şi la scriitorii români detaşaţi ca extracţie şi ca optică de mediul rural, la aceştia ar putea fi, eventual, un calc, dar nu la Creangă şi nici la numeroşii noştri subiecţi din anchetele dialectale din Moldova şi Bucovina (printre cei ce o foloseau fiind şi persoane în vîrstă, analfabete). Observaţia similară, privind momentul cînd se culcă găinile, o găsim şi în exprimarea figurată a altor popoare; vezi germ. *mit den Hühner zu Bett gehen*, rus. *ložitjsja s kurami* (pentru cea de a doua, vezi Bolocan - Voronţova, *Dicţionar*).

Iar românii au făcut şi alte observaţii (devenite metafore): *găina bătrînă face zeama bună, a trăi ca găina la moară* 'a nu duce lipsă de nimic'. A fost descris şi comportamentul acestor păsări pe înserate: „găina care cîntă

Scanned with OKEN Scanner

seara nu se ouă dimineaţa" (după DA II/I), „dacă găinile se culcă seara de cu vreme, dimineaţa se scoală tîrziu" (Pamfile, *Agricultura*, 9), o constatare cu valoare augurală, mai ales dacă o comparăm cu o alta, ce ne dă aproape „mură în gură" explicaţia: „Cînd găinile se culcă de timpuriu, atunci se zice că are să fie belşug, iar cînd umblă pînă în noapte, atunci are să fie lipsă" (Ionescu de la Brad, *Mehedinţi*, 64). Aşadar, lipsa într-un an a hranei pentru păsări (care ciugulesc ce se scurge printre degete în gospodărie), anunţă lipsa de seminţe şi sărăcia din anul viitor.

GĂLEATĂ: **a turna cu găleata**
= a ploua tare, torenţial

Formula ar putea fi socotită de tip hiperbolă, dar atrage atenţia faptul că, în general, referirea nu se face la vasele din gospodărie cu cea mai mare capacitate, butoiul, ciubărul, hîrdăul sau căldarea (numind iniţial un vas de mari dimensiuni, ca şi lat. *calidaria*, în care se încălzea, se fierbea apă), ci comparaţia apelează doar la *găleată*, la *ciutură*, sau *cofă*. Aşadar, imaginea nu este aceea a unei desfăşurări pe măsura unei puteri supranaturale, a cărei intervenţie ar fi, eventual, catastrofală, producînd un... potop.

Pe de altă parte, pe lîngă *plouă* ori *cade*, acţiunea este numită prin verbe ce descriu tot manifestări ale omului, *toarnă* ori *varsă*, iar vasele (se mai poate adăuga *doniţa*) sînt cele obişnuite pentru scoaterea şi aducerea apei de la fîntînă, pentru păstrarea lichidului în locuinţa rurală, sau pentru măsurarea boabelor de cereale. Aceste circumstanţe sugerează posibilitatea preluării imaginii dintr-un ritual de fertilitate, „paparudele".

În timpul cît dansează, bătînd din palme, actanţii (de obicei *actante*!) sînt udaţi cu apă, într-o manifestare de magie homeopatică, ale cărei efecte sînt invocate de textul cîntecelor rituale: „Paparudă, rudă, Ogoarele udă, Ploile să curgă, Fără de măsură; Cu găleata, leata, Peste toată gloata!" (Vulcănescu, *Mitologie*, 418). Sau, şi mai clar: „Paparudă, rudă, Vino de mă udă, Cu găleata, leata, Peste toată ceata; Cu găleata plină, Ploile să vină; Cu găleata rasă, Ploile să varsă!" (Fochi, *Datini*, 225). Incantaţia nu se poate sustrage total exagerării; astfel, incidental, deşi se cere o „ploiţă curată, făr-un pic de piatră", aceasta ar putea să fie „cu deja turnată, cît noi de înaltă!" (Petrovici, *Texte*, 142). Dar (pe lîngă faptul că, de regulă, *deja* desemnează, oarecum premonitoriu, vasul în care se scurge mustul cînd se

Scanned with OKEN Scanner

tescuiesc strugurii!), excesul este de înţeles, căci paparudele joacă prin sat nu numai la date fixe, la începutul verii, ci şi mai tîrziu, cînd bîntuie seceta, iar ţăranul ştie că după oricît de multă apă mai rămîne ceva, nu ca după foc...

Ciutura şi *cofa* trimit, în acelaşi timp, la obiceiul de a fi udate tinerele îmbrăcate doar cu frunze verzi, pe la fîntîni: „umblă din fîntînă în fîntînă, fie pentru a uda paparuda, ... fie pentru a se uda între ei" (Fochi, *op. cit.*, p. 223). Dar ritualul de fertilitate nu vizează doar cîmpul, ci şi rodul vacilor: se mai uda şi cu zăr sau cu lapte (vezi *a turna cu doniţa* „a ploua tare"; Zanne, P III), iar, uneori, celor ce joacă „li se cerne în cap făină prin sită, spre semn ca ploaia să pice deasă cum cade făina prin sită" (Muşlea - Bîrlea, *Tipologia*, 368).

Cu *cofa* se toarnă apă şi peste „cununa" rituală de spice de grîu (Petrovici, *op. cit.*, p. 95).

Udatul paparudelor era o „imitaţie" de ploaie, un act de provocare a acesteia şi, astfel, „(parcă) toarnă cu găleata"(ce se găseşte în texte diverse, de la Ispirescu la Sadoveanu) ne apare ca expresia satisfacţiei atingerii finalităţii jocului paparudelor, căci stropitul este însoţit de astfel de comentarii, ritualizate şi ele: „*aşa* să curgă ploaia la vară" (Fochi, *op. cit.*, p. 226; cf. şi Muşlea-Bîrlea, *loc. cit.*).

Găleata este însă şi unitate de măsură a boabelor de cereale, ce apare într-un cîntec, tot ritual, al „buzduganului" (de spice, adus de pe cîmp la încheierea seceratului): „Dumnezău-z va da,/ Şî îţ va lăsá/ Claia - găliatá/ Znopu - fierdălá/ Mănunchiu - cupá/ Spicu- lingurá" (Petrovici, *op. cit.*, p. 83).

Este, aşadar, comparaţia unor agricultori pragmatici care, la rigoare, mai constată cu satisfacţie că plouă *cu bulbuci* sau *cu băşici*; pentru germani sau francezi, pe lîngă formule comparabile, cînd plouă tare se mai spune că „varsă" sau „toarnă sub formă de torente sau puhoaie", iar ultimii au şi imagini decupate din alte medii şi îndeletniciri; scurgerea ploii este reprezentată sub înfăţişarea frînghiilor sau a halebardelor („il pleut des cordes, des hallebardes"), în cel de al doilea caz transmiţîndu-se comparaţia din viziunea unor soldaţi, în aşteptare, cînd ridică pînza ce protejează intrarea în cort.

Altfel, pentru „tîrgoveţ", ploaia fertilizatoare a putut induce imagini direct culinare, în special după mărturia unor scriitori munteni; la Caragiale de exemplu, în *Despre cometă*, găsim un asemenea „ideal" provocat de vechea motivaţie agricolă: „Zice taica: nu ies din plapumă pe gerul ăsta, să ştiu de

Scanned with OKEN Scanner

bine că plouă cu cîrnaţi". Iar pentru copii, sublimul se poate extrage din zona cofetăriei: „Părinţii lui erau cizmari, cîrpaci, nu ploua cu bomboane şi alviţă în casa lor" (Marin Preda, *Risipitorii*, p. III, cap. I).

GEANTĂ: **a rămîne (a fi) pe geantă**
= a se afla într-o încurcătură

Pronunţia *geantă*, din expresia titlu, folosită în vorbirea de toate zilele, este tot atît de îndreptăţită ca şi *libean* pentru *lighean*. Dar dacă ultima este invocată doar ca glumă ce etichetează fonetisme hipercorecte, nimeni nu obiectează cînd aude prima pronunţie; un automobilist spune că „a rămas pe geantă" cînd i s-a spart camera, „cauciucul" de la o roată, iar un argotizant, aflîndu-se într-o încurcătură, foloseşte aceeaşi expresie. S-a notat chiar „sînt (sau rămîn) pe geantă... de bani", ori „cu banii sînt pe geantă" (cf. *Dicţionar*[1], s.v.).

Corect, în limbajul tehnic, ar trebui să se spună (şi, uneori, se spune) *pe jantă*, întrucît este vorba de un împrumut francez, *jante*, iar termenul, pătruns în limba română o dată cu răspîndirea automobilului, numeşte partea metalică a unei roţi, pe care se fixează pneul; ar fi, aşadar, un fel de „obadă" a roţii.

Schimbarea fonetică în discuţie, aşa cum a observat Al. Graur (BL V, 62), reprezintă rezultatul unei false analize: întrucît în graiurile româneşti nordice un *gi* literar se articulează ca un fel de *j* înmuiat, pronunţia acestui sunet în *jantă*, un cuvînt nou, a fost interpretată ca una regională pentru *gi* (literar). Automat, s-a crezut că e o realizare transilvăneană – moldovenească a vechiului *geantă*, împrumutat anterior din turceşte (*cianta*). Astfel s-a ajuns ca dificultatea, încurcătura în care se află cineva să fie imaginată, prin această expresie, drept reflexul de neajutorare a celui descurajat, şezînd pe o servietă sau pe o „mapă" (desigur, goale!). Reprezentarea nu trebuie să ne mire, de vreme ce, cînd o face „boacănă", se spune că cineva „şi-a dat foc la valiză".

Pe baza unei false „corectări", asemănătoare, tot a unui presupus fonetism regional (pronunţarea moldovenească apropiată de *ş* a sunetului literar din *ce - ci*), soiul franţuzesc de struguri *chasselas* este numit frecvent *ceasla* (numai în tratatele de specialitate apare forma corectă *şasla*!). Theodor Hristea a documentat faptul că această varietate de struguri a fost mai întîi cunoscută în Moldova; la aducerea ei, de aici, în Muntenia, *şa-* a

Scanned with OKEN Scanner

fost interpretată ca o realizare a moldovenilor („cu limba lată") pentru *ceas*, şi, astfel, deşi se porneşte de la o pronunţie hipercorectă, *ceasla* tinde să devină o formă literară (*Etimologie*, 303-304).

Perspectivele nu sînt de neglijat, o dată ce, tot prin suspiciune de pronunţii regionale, etimologicele *părete* (lat. *parietes*) şi *rătund* (*retundus*) au fost înlocuite prin *perete* şi *rotund*, ultimul prin atracţia irezistibilă a *roţii*. Iar mulţi contemporani se jenează să pronunţe *chiftea* (din turcescul *kiuftè*), deşi *pifteaua* se află la nivelul intelectual al *libeanului!*

GHERILĂ: **gherile afgane** (ziarele)
= luptători afgani din trupe de comando

În timp ce în dicţionarele româneşti de neologisme *gherilă* (pînă acum zece-douăzeci de ani scris încă *guerilă*) este definit doar ca „război de hărţuială sau luptă de ambuscadă dusă de partizani sau de trupe de comando", pluralul *gherile*, întîlnit frecvent în *mass-media*, numeşte grupurile de luptători ce recurg la formele de război numite anterior: *gherile afgane, cecene, kurde* etc. (am întîlnit chiar consemnarea morţii, într-o ciocnire, „a unei gherile", adică a unui luptător). Termenul pare a fi „neutru"; cu părtinire, din cele două sensuri posibile, aceiaşi războinici sînt numiţi fie *separatişti*, fie *rebeli*!

Nu este o inovaţie a limbii române; după o perioadă de „tatonare", în care adoptase şi adaptase sp. *guerrillero*, limba franceză s-a mulţumit cu *guérilla*, împrumut direct din spaniolă (*guerrilla*, diminutiv de la *guerra*), spre a numi atît forma de luptă cît şi pe luptători, sub impresia copleşitoare a unor evenimente militare memorabile pentru galici: rezistenţa populară spaniolă împotriva lui Napoleon I şi războiul din Mexic (1861-1867).

De altfel, în ultimul secol, mai ales datorită frămîntatei istorii politico-militare a ţărilor Americii Latine, *guerrilla* a devenit unul dintre cuvintele spaniole cu statut de termeni internaţionali, alături de *armadă, canion, embargo, fiestă, haciendă, juntă, rodeo, siestă, sombrero* sau *vanilie*; un caz excepţional, acela ca o duzină de cuvinte să poată evoca, inconfundabil, peisaje exotice toropite de soare, o veche putere maritimă, manifestări militare de forţă ale unui temperament reflectat în cîntece prin cuvintele *sangre, fuego* şi *amor*. Ca să nu mai vorbim de terminologia tauromachiei.

Scanned with OKEN Scanner

Româna are însă o serie de cuvinte comune cu spaniola, ca arii laterale ale Romaniei, puse în evidenţă de Matteo Bartoli: *hermoso-frumos, hervir-a fierbe, mensa-masă, más-mai, entonces-atunci, dia-zi,* care nu se găsesc în limbile romanice „centrale", italiana şi franceza. Dar nu sugerăm, firește, vreo asociere de prestigiu, fiind blocaţi de aprecierile lingvistice ale celui ce a fost rege al Spaniei şi împărat al Sfîntului Imperiu Roman, de naţiune germană, Carol Quintul. Acestuia nu i se atribuie numai afirmaţia că în ţara sa soarele nu apunea niciodată, ci şi o ierarhizare electivă a limbilor pe care le vorbea, după frumuseţe: germana cu caii, engleza cu cîinii, la vînătoare (sau poate invers?), franceza cu nobilii, la curte, italiana cu sfinţii şi numai spaniola cu *la Madre de Dios...*

Desigur, aici ne interesează în primul rînd semnalarea existenţei unor construcţii şi formule expresive paralele (respectiv identice), ce pot fi însă proiectate într-un larg context de mentalităţi romanice. Iată numai cîteva cazuri, după Iordan, *Stilistica:* rom. *a nu lipsi ca martie din post* - span. *no puede más faltar que marzo de cuaresma* (vezi fr. *arriver come mars en carême*; p. 290); rom. *a se pune cu cineva* - span. *meterse con uno* (vezi şi formula siciliană *mettirsi cu unu*; p. 297); rom. *a beli vulpea* 'a vomita' - span. *desollar la zorra* (= a jupui vulpea) cu sensul ' a se trezi din beţie' (vezi fr. *piquer* sau *écorcher un renard*; p. 303).

GHINDĂ: **fecior de ghindă (fătat în tindă)**
= „necioplit", persoană de extracţie socială mai mult decît modestă

Printre alte numeroase „perle" ale expresivităţii populare, recomandînd şi calităţile de antolog ale scriitorului humuleştean, găsim şi formula „fecior de ghindă fătat în tindă", o caracterizare pe care Gerilă, cu apetitul pentru cuvinte cu tîlc conferit de Creangă personajelor ce-i sînt simpatice, o face tovarăşilor săi, nemulţumiţi de disconfortul „casei" oferite spre găzduire de Împăratul Roş. Aceştia vor fi dormit adesea „în stroh şi pe tîrnomată" (aşternutul obişnuit din adăposturile animalelor), prin urmare nu au de ce protesta, ca şi cum ar fi persoane de neam ales: „Oare nu cumva v-aţi face şi voi, nişte feciori de ghindă, fătaţi în tindă, că sînteţi obraze subţiri!".

În ansamblul ei, formula a fost explicată de A. Scriban, în *Dicţionarul* său: *„fecior de ghindă (fătat în tindă,* adică «purcel»)", în sensul de „cio-

Scanned with OKEN Scanner

fligar, sărac cu pretenţiuni de boier". După Zanne (P I, 188), care-l citează tot pe Creangă, DA (II/I) preia explicaţia „oameni de rînd, din proşti", completată prin „nu tocmai boier, fudul şi prost", pe baza înregistrării, tot în zona Neamţului, a unei variante a expresiei: „cuconaşi de ghindă, făcuţi în tindă".

Iată, aşadar, că termenul *fecior* nu este „obligatoriu". Accentul cade pe semnificaţia de „progenitură", deoarece, chiar dacă *fecior de ghindă* a putut porni de la numele unei „figuri" de la cărţile de joc (posibilitate consemnată în DDRF, unde se prezintă traducerea „valet de trèfle", ca şi de Şăineanu, în *Dicţionarul universal...*), numit şi *spatiu, fante,* sau *valet,* în vorbirea ţăranilor, această imagine, receptată incidental, nu a fost una ce ar fi putut ocupa un loc important, ca element de contrast. „Strohul" şi „tîrnomata", evocate în *Harap Alb* înaintea caracterizării citate, trimit la mediul şi, figurat, la „statutul" porcului, un animal al cărui nume îi mai serveşte de altfel lui Creangă ca epitet marcînd neobrăzarea: *nepurcel,* creat din *nepot* (*nepoţel*) şi *purcel* („He, he! bine-ai venit nepurcele!"; *Amintiri* II), o „contaminare" sau o „deraiere lexicală", după cum o consideră specialiştii (A. Philippide, Iordan, Graur), un joc de cuvinte comparabil cu „Dumnezeu să-l *iepure*" (= ierte) şi a *furlua*!

De fapt, pentru transferul motivaţional pe care-l avem în vedere, putem ţine seama şi de alte construcţii figurate desemnînd o filiaţie dispreţuită: *neam de traistă* înseamnă, ironic, „om necioplit". Mai aproape de *fecior* (*cucon*) *de ghindă* sînt însă *neam de ţăruş* (sau *de troacă*), pe care le-am auzit în vorbirea familiară, ca formule de desconsiderare la adresa persoanelor de extracţie socială modestă, respectiv cu purtări grosolane. *Ţăruş* ar fi fost, se pare, porecla unui cronicar moldovean „plebeu", reinterpretată (sau reinterpretabilă) cu referire la *a bate ţăruşul* - a întemeia o aşezare, a delimita o proprietate de pămînt.

Evident, astfel de imagini evocă ocupaţii şi aprecierile ţăranului, ale celui *de la coada vacii,* o expresie ce suscită un interes particular şi din punct de vedere istoric.

GÎNDAC: **a avea mersul gîndacului**
= a se „tîrîi" ca şarpele

În textul unui cunoscut cîntec al Mariei Tănase („Cine iubeşte şi lasă"), se cere, de la Dumnezeu, pentru cel care iubeşte „şi lasă", următoarea pe-

Scanned with OKEN Scanner

deapsă: „tîrîişul şarpelui/ şi mersul gîndacului". Nu este vorba de o acumulare din diferite perspective, ci, de fapt, de o repetiţie augmentativă, de tipul celor din descîntece, ce trebuie descifrată, credem, prin sinonimia (regională) *gîndac=şarpe*. Cu acest sens, termenul *gîndac* este folosit în graiurile din nordul ţării (DA II/I).

Pentru această interpretare pledează faptul că împrumutul slav *gîndac*, cu reflectări particulare desemnînd noţiunea de „a bîzîi", „bîzîitor", numeşte la noi diferite insecte care, de obicei, zboară. Apoi, pentru a figura într-un blestem, deplasarea ca *mers* al gîndacului-insectă nu are ceva frapant, sugerînd un chin, pentru a se face o asociere sau o apropiere de *tîrîişul* şarpelui (într-o variantă a versurilor citate iniţial, se vorbeşte de „tîrîişul şarpelui/ şi odihna cucului" sau „odihna vîntului").

Autenticitatea textului din cîntecul Mariei Tănase este indiscutabilă; este cunoscut faptul că, în constituirea repertoriului său, cîntăreaţa l-a avut drept consultant pe rafinatul folclorist H. Brauner.

Cît despre repetarea unuia şi aceluiaşi conţinut prin expresii lingvistice diferite (*Spiel und Scherz in der Spache*), colega folcloristă Lucia Cireş ne-a atras atenţia şi asupra altui caz, tot atît de „încifrat", din alt cîntec popular: „Eu atîtea gînduri am/ Cîte zile-s într-un an;/ Şi atîtea gînduri m-apasă/ Cîte cuie-s într-o casă" (Trifeşti, Iaşi). Pentru iniţiaţi, referirea este la acelaşi număr, deoarece, în vederea construirii scheletului acoperişului unei case de lemn, „durate", la care se foloseau numai cuie de lemn (vezi **cui**), iar acoperişul era de paie, meşterul trebuia să-şi pregătească exact 365 de cuie!

GÎSCĂ: **talpa (laba) gîştei**
= (despre scris) puţin citeţ, „lăbărţat", neîngrijit

Comparaţia directă este prezentă într-un text al lui N. Gane: „îşi zugrăvi iscălitura cu nişte litere ca talpa gîştii" (după CADE, s.v. *gîscă*). Astfel, sensul /a/ „semnătură (pe un act) prin punerea degetului" din DLR (XI/2), în orice caz unul derivat, nu se justifică cu privire la textul ilustrativ la care se trimite, de la Alecsandri, căci replica citată din vodevilul *Arvinte şi Pepelea* („Pune-ţi talpa gîştii pe zdelcă") se referă la o semnătură propriu-zisă; mai înainte, Pepelea, care ţinea deja condeiul în mînă, fusese îndemnat: „Iscăleşte!", iar după ce acesta se conformează, rezultatul este apreciat (ironic) prin cuvintele: „Ai o slovă mai citeaţă decît a dascălului Pricochi de la Podu Iloaie" (sc. IV).

Scanned with OKEN Scanner

Dar se poate aprecia că nu numai caligrafia este în discuţie, ci chiar scrisul cu chirilice; piesa lui Alecsandri *Kir Zuliaridi*, în care enunţul figurat apare de asemenea (sc. X), a fost reprezentată în 1852, cînd literele latineşti apăruseră deja în scrierea zisă „de tranziţie", iar, după aprecierea lui Şăineanu, „pentru ţăran... *a iscăli,* mai cu seamă cu slove, e tot *a pune talpa gîştii pe hîrtie*" (*Semasiologie*, 16). Într-adevăr, literele chirilice numite „jivete" (Ж), „şte" (Щ), „şa" (Ш), „ia" (Я) sau „ius" (Ѫ) pot fi raportate de un analfabet (sau de un om cu imaginaţie) la talpa palmipedei invocate şi, la drept vorbind, chiar la „iscălitura" acestuia, pata făcută cu degetul peste crucea trasă cu cerneală pe un act (după ce, iniţial, a putut fi ironizată chiar învăţarea scrisului pe nisip). Spre deosebire de literat, ce aflase în slove altfel de „încurcături", căci semănau „unele turnuri Д; altele caracatiţe sau scorpii Ж; altele ţesturi şi ciuperci Ѫ Ѣ" (I. H. Rădulescu, *Dispoziţiile şi încercările mele de poezie*, 1837).

Imagini pe care le provoacă şi observaţia (de pe la 1745) a unui „mehenghi" asupra unei însemnări de pe un *Apostol* de Bucureşti: „Acestor slove le trebuie tarniţă, căci sînt prea mari; ar putea aduce cu dînsele mălai de la ţară; dară nu-ţi iaste mai lesne să le faci mai mici, să nu mînjeşti cartea, că şeade rău" (Iorga, *Istoria* II).

GOGOAŞĂ: **a vinde (spune) gogoşi**
= a spune minciuni

Substantivul numeşte un fel de „prăjitură", făcută dintr-un „boţ" de aluat care, prăjindu-se în ulei încins, se umflă. Aşadar, înfăţişarea acestor prăjituri, înşelătoare, a provocat accepţia figurată de 'minciună' a termenului *gogoaşă*. Pe lîngă „a *vinde* gogoşi", după „a *spune* minciuni", s-a ajuns la *a spune gogoşi* (la Negruzzi, Alecsandri, Caragiale); există şi variante cu verbele (a) *vorbi*, (a) *croi* (*minciuni*; cf. DA II/I, s.v. *gogoaşă*, şi I/II, s.v. *croi*).

GRESIE: **şi-a găsit coasa gresia**
= se zice despre două persoane (asociate) care au aceleaşi cusururi

În aceşti termeni, constatarea o face Anton Pann, într-o serie în care apare şi *la aşa barbă aşa răsătură (Povestea vorbii*, II, 1853, p. 52), ceea ce ar însemna, cu alte cuvinte, *şi-a găsit sacul peticul,* sau *după sac şi petic.*

Scanned with OKEN Scanner

Expresia cuprinde termenul (inițial) regional *gresie* 'piatră de ascuțit obiecte tăioase din metal' (în speță: coasa). Cu același statut, *gresie* apare, tot la Pann, în expresia *dă și cu coasa și cu gresia* „nu judecă" (*op. cit.*, p. 12). Am semnalat contextele întrucît nu au fost înregistrate în DA (deși prima expresie a fost deja consemnată în volumul al doilea al dicționarului lui Alexandru Cihac, din 1879, și este prezentă și în alte dicționare). Vezi și „Ș-a nimerit coasa gresia", explicată astfel de Iordache Golescu: „adică s-a potrivit la năravuri, cum o muiere rea dă piste un bărbat mai rău", după Zanne, P V, 207). Și, tot așa, „dă și cu coasa și cu gresia" a primit următoarea explicație: „încearcă prin toate mijloacele și cam fără socoteală. Se zice mai ales pentru cei iuți, în supărarea lor" (*ibidem*, p. 206).

Recent, tot din aria sudică dacoromânească, a fost comunicată expresia *a avea (a fi cu) burta gresie* „a avea (a fi cu) burta umflată, țeapănă" (Udrescu, *Argeș*).

În dicționarele limbii române nu se face încă distincția dintre *gresie* 'piatră de ascuțit'; 'piesă de la car, plasată la dricul dinainte, pentru a proteja osia de roadere' și *gresie* 'rocă sedimentară detritică', 'material de construcție din această rocă', 'obiecte de olărie dură și opacă, avînd la bază o argilă plastică' (*gresie ceramică*).

Aceste sensuri neologice s-au suprapus peste vechiul cuvînt românesc *gresie* pornindu-se de la fr. *grès* (*cérame*), prin apropierea fonetică pe care au făcut-o geologi munteni, începînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (în faza de tranziție roca fiind numită *gres, grez, grezie*), după ce, inițial, s-au folosit calcuri.

Bibl. *O distincție necesară: sensuri neologice ale cuvîntului GRESIE*, în LR, XXXVII, 1988, 2, p. 107-117.

GRINDĂ: **a (în)cresta în grindă**
= a face o crestătură, pe grinda din interiorul casei, în amintirea unei zile, a unui eveniment

Gătindu-se, *La oglindă*, și admirîndu-se cu ochii flăcăilor care, eventual, ar privi-o, eroina monologului din poezia lui Coșbuc își manifestă intenția de a marca momentul cînd și-a dat seama că este frumoasă: „Azi am să-ncrestez în grindă...". După ce închisese ușa „cu zăvorul"!

Scanned with OKEN Scanner

GRINDĂ

Grinda casei ţărăneşti a servit ca un fel de **răboj** (vezi), dar, uneori, pe-o viaţă; în lipsa altor repere sau obiecte cu certitudine de durabilitate (ca să nu mai vorbim de un eventual catastif sau de o „condică" de evidenţă), pe această bîrnă cioplită (adesea cu sculpturi de motive geometrice sau florale), s-au făcut crestături sau diferite semne de aducere aminte; de exemplu, în grindă se puteau stinge lumînările de cununie, la sfîrşitul mesei (Sevastos, *Nunta* , 308). Dar, la fel, s-au marcat şi alte momente sau evenimente: o grindină, căsătoria (prin două linii sau crestături paralele), moartea unui membru al familiei (printr-o cruce). Un amănunt semnificativ: cînd o casă intra în posesia altei familii, grinda se geluia!

Pe grindă s-a însemnat adesea anul construcţiei sau numele constructorului; pe o grindă de la biserica din Cizer (Sălaj), este săpat numele celui ce a durat lăcaşul: „URSU H", care nu este altul decît unul dintre conducătorii răscoalei ţărăneşti din Transilvania din 1784 (construcţia datează din 1773; cf. Const. C. Giurescu, *Istoria pădurii...*, 1976, p. 221, cu o fotografie pe pagina următoare). Pentru consemnarea datei construcţiei, remarcabilă este inscripţia de pe o grindă longitudinală din „casa mare" a unei locuinţe secuieşti din Caşin-Imper (jud. Harghita): „M.T. ANNO 1678"; vezi Valer Butură, *Secţia în aer liber a Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei" pe anii 1962-1964 (Cluj, 1966, p. 55 şi fig. 38).

În ceea ce priveşte „semnul" de la grinda casei ţărăneşti cu valoarea de *remember*, pe lîngă formularea din titlu, la Zanne (P III, 176) mai apare înregistrată o variantă, din Banat, *samnă-n grindă*, a cărei semnificaţie este prezentată în termenii celui care a oferit informaţia: „pentru a-şi aminti întotdeauna oarece". Din această optică, s-a putut ajunge, uşor, la... ameninţarea, ironică, cu încrestatul în grindă, de exemplu atunci cînd gazda voia să sublinieze raritatea prezenţei unui vizitator dorit, exclamînd: „adu toporu' să crestez în grindă", „să tăiem grinda toată", „să tai pragul" etc. (Pietreanu, *Salutul*, 133; autoarea vorbeşte de „expresii-salut").

Un „răboj" *sui-generis* aflăm în lumea Moromeţilor: pe un salcîm de la poartă, stăpînul casei făcuse „mici cruci, semne ale morţii, ale copiilor pe care îi îngropase" (Preda, *Moromeţii* I, p. II, cap. IX; cf. şi p. I, cap. XXII, unde este vorba de cruci puse la stîlpul porţii, pe care era scris „cu plaivazul... numele micuţului băgat în pămînt").

Scanned with OKEN Scanner

După ce cartea s-a răspîndit, sub forma calendarelor şi a unor tipărituri religioase, pe marginea textului se fac tot felul de însemnări, asupra cărora a atras atenţia, printre alţii, Nicolae Iorga. Iată cîteva astfel de însemnări (unele din răvaşe): „... un preot din Maramureş se roagă aşa pentru păstrarea cărţii lui iubite: «Şi rog pe dumile voastre, cinstiţi preuţi şi cetitori, cari vi s-o tămpla a ceti pre această carte, vă rog, fraţiloru, ca să siliţi să nu o prepurtaţi rău şi grozav, ce vă rog binişor să nu o picaţi cu lumina, ce să siliţi frumuşel»". Frecvent, apar însemnări despre anomalii, despre capriciile vremii: „La 1740 un logofăt din Rîmnic, răsărit la Căpîlna, se miră de iarna grea, cu pieirea vitelor, ningînd pînă la «Sînjorz»"; sau „La 1838 plîngere pentru «piatra» de la Calbor, care distruge «holdele pe Dudet şi după deal, şi vearzile, şi în sat, şi cucuruzile pe Rîmături, cu Coasta dinpreună, şi viile pe supt deal, şi toate legumele; gînşte s-au prăpădit de potop, garduri s-au rupt de ghiaţă şi de ape multe»".

Nu lipsesc evenimente de adevărată senzaţie, cum ar fi încercarea tăriei gheţii cu ajutorul condamnaţilor la moarte (un soi de ordalie!), în anul 1799, consemnată de un maramureşean destul de la curent cu fapte ce s-au petrecut în vestul Europei: „au îndeţat apele într-atîta, cît înpărăţie noastră şi alte împărăţii au scos de prin temniţă robi care au fost de perit şi au cercat mările, şi nicăirea nu s-au aflat slobodă, fără toate au fost îndeţate, şi aşa robilor le-au dat graţie..." (*Istoria* III).

O probă concludentă privind progresul în domeniul transmiterii informaţiei pe care l-a reprezentat trecerea de la „încrestat" şi „scrijelat" la scrierea cu litere, pe hîrtie.

Dar, revenind la împrejurările în care îşi face însemnarea la grindă eroina lui Coşbuc, oare de ce aceasta se încuie în casă? Din feciorelnică sfială, după exegeţii poetului. Nu lipseşte, desigur, nici teama de sancţiunea socială pentru o atare cochetărie, ce ar reflecta cel puţin uşurătate, din optica gospodarului „aşezat": „Dimineaţa, cînd mă scol, cu ochii în oglindă şi cu dinţii în mămăligă" (din localitatea Cuca, jud. Galaţi, anchetă din martie 1970). Dincolo de acestea, există însă o impresionantă tradiţie europeană de proscriere a unui obiect primejdios, chiar diavolesc, ce captează sufletul, separîndu-l de persoană şi expunînd la pericolul distrugerii acestuia sau la moarte, atunci cînd se sparge. Din astfel de credinţe, prezenţa oglinzii în diverse practici magice, unele divinatorii.

Scanned with OKEN Scanner

Contemplarea în oglindă (agravată de marcarea momentului) semnifică şi asumarea subiacentă a destinului ce l-ar putea, eventual, înfăţişa această fereastră spre viitor, de bogată şi misterioasă reputaţie (cf. J. Chevalier, *Dictionnaire des Symboles*, Paris, 1982; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlin,1987).

GULERAT: **boieri guleraţi**
= care poartă guler mare (sau scrobit) la cămaşă

Schimbarea costumului orăşenesc în secolul al XIX-lea a provocat şi apariţia sensului citat mai sus al adjectivului *gulerat*, caracterizînd aspectul insolit al persoanelor îmbrăcate după moda nouă. Iată cîteva citate care reflectă optica ţăranului: „Bă, zău, ciocoi gulerat, / De trei zile n-am mîncat, / Nici boii n-am adăpat / Nici în casă n-am intrat" (I. - A. Candrea, *Poreclele la români*, 1895, p. 102; citat după colecţia G. Dem. Teodorescu); „...mai ales cînd mă gîndesc la boierii cei guleraţi care luau două piei de pe o oaie" (*Graiul* I, 324). În acest detaliu vestimentar caracterizînd altă clasă, ţăranul a proiectat nemulţumirile sociale; expresia „cu gulerul în proţap" este numai rodul unei observaţii ironice asupra aspectului neobişnuit al ţinutei cuiva (vezi Cazacu, *Porţ*, 111 - 113).

Pentru boierii de modă veche şi pentru orăşeni, *guleratul* este funcţionarul purtînd uniformă sau poliţistul (în piesele lui Alecsandri). Efecte ale alterităţii negative exprimate prin deprecierea unor termeni referitori la port (în special într-o epocă de schimbări) sînt şi *pantalonar, surtucar, jobenat*, din optică conservatoare, iar din optica inovatorilor, *işlicar, giubeliu* (de la *işlic* 'căciulă de sobol', de obicei de mari dimensiuni, în patru colţuri, sau sferică, a domnitorilor fanarioţi, purtată apoi şi de boieri, respectiv de la *giubea* 'haină largă, căptuşită uneori cu blană'; Cazacu, *op. cit.*, passim).

GUSTA (a): **luna lui gustar**
= nume popular al lunii august

Latinescul *Augustus* [mensis] a fost moştenit în dacoromână, după cum dovedesc variantele (pornind de la latina populară) *agust, agóst, ogust* şi,

Scanned with OKEN Scanner

prin etimologie populară, chiar *gust*. Aspectul fonetic al acestor variante a fost influențat de întîlnirea cu forme ale verbului (a) *gusta*.

Dezvoltări ulterioare, pe teren românesc, sînt *gustea* (S. Fl. Marian, *Sărbătorile la români*, I, 1898, p. 96), *gustar* (cu finala după *cărindar, brumar, făurar*) și chiar *gustător* (DA II/I), explicate prin faptul că „în luna lui august se gustă"; „zice că gustă din pîine" (Orza, *Lunile*, 290); „fiindcă din el [= începînd cu această lună] gustăm din toate" (NALR. *Olt.*, II, p. 273).

O „etimologie poporală analogică" cu explicația pe teren românesc a lui *gustar*, în legătură cu vinul, prezintă Hasdeu în franceză, citînd „locuțiunea proverbială « août donne gout»", ceea ce vrea să spună că temperatura acestei luni este hotărîtoare pentru gustul vinului. Pentru italieni, aceasta este luna grîului și a vinului: „agosto, ci matura grano e il mosto" (HEM, s.v. *august)*

Bibl. *August - gustar, măsălar*; Cr., XX, nr. 34 (1021), 23. VIII. 1985, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

HAC: **a-i veni** (cuiva) **de hac**
= a-l (răs)plăti pe cineva după cuviinţă; a-l da gata, a-l învinge; a pune „la punct"

Cuvînt de origine turcească (Şăineanu, *Influenţa* I, p. CIV), *hac* înseamnă 'plată', 'simbrie', dar, chiar după primele atestări din scrierile româneşti, apare şi cu sensul figurat de 'răsplată'. Astfel, în afară de „hacul prisăcarilor", al „cărucerilor" din diverse documente, în cronici se vorbeşte şi de „hacul sîngelui nostru şi a părinţilor noştri" (DA II/I).

Fiind expresiv fonetic, cuvîntul a ajuns să fie utilizat, figurat, cu accepţiunea de „răsplată" pentru o faptă rea, de „răfuială": „Să-i venim de hac ispravnicului" (Alecsandri); „Cu capra ţi-ai pus în cîrd? Capra ţi-a venit de hac!" (Creangă).

După Ghibănescu, naşterea expresiei *a veni de hac* poate fi nu numai datată, ci şi localizată. Ar fi vorba de „un răsunet" al unei legiuiri a lui Grigore Ghica din 1729, prin care tătarii situaţi pe un spaţiu de „32 ceasuri în lung şi 2 ceasuri în lat", din Buceag şi din Codrii Tigheciului, au fost obligaţi să plătească *adetiul* (=despăgubire) pentru pămîntul de păşune (*Vorbe* I, 64). Impunerea a putut fi pusă în practică deoarece domnitorul „colaborase" cu hanul din Crimeea şi cu paşa de la Hotin; în cronici, consemnîndu-se evenimentul, se constată: „Iar Hanul tare a doborît pe tatari, de le-a venit de hac". Ar fi vorba, aşadar, de realităţi specifice Ţării de Jos şi Basarabiei (*ibidem*, 76). Vezi şi **bir.**

De fapt, evenimentele citate de Ghibănescu ar putea fi considerate drept unele care au asigurat „lansarea" şi circulaţia enunţului; existent în limba turcă (*hakynden gelmek*), el este cunoscut şi de aromâni (*îl' vińŭ di hake*), ca şi de bulgari (*doide mu ot haka*; Papahagi, *Ausdrücke*, 145).

Evident, cel puţin pe teren românesc, s-a putut ajunge şi la sensul general de 'a rezolva o situaţie', cum apare la Matei I. Caragiale, în *Craii de*

Scanned with OKEN Scanner

Curtea-Veche; un sertar, prea plin, se înţepenise şi „a trebuit un ceas să-l smucesc şi să-l zgîlţîi ca să-i dau de hac şi atunci altă bucurie..." (cap. *Spovedanii*).

HAPCA: **a lua cu hapca**
=a lua cu forţa, cu de-a sila

Hapca este un termen tehnic din pescuit: substantivul numeşte un soi de cîrlig mare, cu care se prinde somnul, „tartorul peştilor din rîurile noastre" (Atila, *Peştii,* 265). Cu acest cîrlig, prins cu un ţăruş, la mal, peştele poate fi „agăţat" de orice parte a corpului.

În diferite zone ale ţării, cuvîntul este un împrumut de origine slavă, cu etimologie multiplă; DA (II/I) trimite la bulg. *hapca* 'îmbucătură', la rutenescul *chapkom* 'repede', *chapkij* 'hoţesc', termeni deosebit de expresivi; a fost semnalată şi o expresie paralelă în rusă: *bratj* (sau) *vzjatj v chapcu* „a apuca cu amîndouă mîinile, a lua în braţe" (Bolocan - Voronţova, *Dicţionar*, 234).

Oricum, răspîndirea expresiei se datorează apropierii de interjecţia *hap!* (ce sugerează mişcarea repede cu care cineva apucă sau înghite ceva) şi prin suprapunerea *hapcă - japcă*. Cel de al doilea termen, din domeniul vînătorii, înseamnă 'laţ', 'cursă', dar este cunoscută şi expresia *a lua cu japca*, avînd acelaşi înţeles.

HÎNCU: **neamul lui Hîncu**
= cei ce se opun legilor, protestatarii

Răzvrătirea boierilor lăpuşneni şi orheieni din neamul lui Hîncu, în timpul domniei Ducăi-vodă, al căror nume „au rămas de poveste", după cum au scris cronicarii, prin zicala „Vodă da şi Hîncu ba!", a fost pe larg descrisă de Ghibănescu (*Vorbe* I, 50 - 56). Un vornic de Cîmpulung (din Ţara Românească) prezintă şi el aceste „lucruri rele" ca o răscoală a Ţării de Jos, a „Giosănilor" (Iorga, *Istoria* I).

În conferinţa *Influenţa austriacă asupra românilor din Principate*, Eminescu recurge la citarea aluzivă a expresiei, orchestrînd textul: „Vodă, adică statul, putea să zică da, Hîncu zicea ba şi pe-a lui Hîncu rămînea...; cum, prin înmulţirea neamului lui Hîncu, influenţa economică a Austriei

Scanned with OKEN Scanner

vecine devine destructivă, şi cum sub ea abia Hîncul îşi deschide ochii, se sparie de cîte vede şi nu ştie de unde vin relele, nu ştie că vin din ba al lui..." (*Opere* IX, 167; vezi şi p. 172: „Vodă, adică statul era cu mîinile legate. Vodă zicea da şi Hîncu ba, şi neamul lui Hîncu creştea din ce în ce").

Pentru „modelul" construcţiei de la Eminescu, în care *neam* înseamnă 'urmaş', 'vlăstar', 'cel ce aparţine unui grup', s-a pornit de la tipul *neam de mazili, neam de răzeşi* şi, cu valoare depreciativă, *neam de traistă* 'necioplit', *neam de ţăruş* (vezi **ghindă**), care vor genera formule ocazionale: *neam de potlogar, neam de pezevenchi* (DLR VII/1), ca, de altfel, şi „/parcă ai fi din /neamul lui Iţic" (Creangă, *Moş Nichifor Coţcariul)*.

Bibl. *Contextul paremiologic în publicistica eminesciană*; „Limba română" (Chişinău), I, 1991, 2, p. 92-97.

HRAM: **a avea (purta) un hram**
= a avea ceva caracteristic; a avea o ocupaţie

Înregistrată abia în ultimul timp în dicţionare de expresii româneşti, din vorbire (dar şi din surse literare; cf. *Dicţionar*[2]), construcţia, cu sensul figurat indicat mai sus, are la bază uzanţa bisericii creştine de a fixa pentru un lăcaş de cult, încă de la sfinţirea locului, un anumit patron, care poate fi un sfînt sau o sărbătoare (cum ar fi „Adormirea Maicii Domnului", „Buna-vestire" etc.). Tot aşa, o căsătorie era pusă de către preotul paroh sub patronajul unui sfînt, propunîndu-li-se tinerilor căsătoriţi un hram al căsniciei.

Echivalentul acestor „hramuri", în privinţa unui individ, este sfîntul prăznuit în ziua naşterii (sau într-o zi apropiată acesteia), după care este botezat, în credinţa şi speranţa de a-l proteja. De aceea, *a nu mai fi de nici un sfînt* înseamnă 'a nu mai fi bun de nimic', iar despre cineva care *şi-a găsit naşul* (vezi **naş**) se mai spune că *şi-a găsit sfîntul*.

De aici, *hram* a ajuns să însemne, prin extensie, ceva care determină comportamentul, felul de a fi al cuiva, mult dincolo de concepţia creştină. La întrebarea „ce hram poartă X?" se poate răspunde, de exemplu, „este beţiv", „nu te poţi încrede în cuvîntul lui", dar şi „lucrează la pădure", „este negustor" etc.

Scanned with OKEN Scanner

IARNĂ: **Andrei cap de iarnă**
= nume popular al ultimei zile a lunii noiembrie

În calendarul creştin ortodox, sfîntul Apostol Andrei este serbat în ziua de 30 noiembrie, dar, mai înainte, şi pe 1 decembrie (Fochi, *Datini*, 15); de aici (dar şi pornind de la noaptea din ajun), unul dintre cele mai cunoscute nume populare ale ultimei luni a anului este *îndrea, undrea* (şi, apoi, *andrea*).

Nu este vorba, totuşi, de delimitări deosebit de riguroase, căci sărbătoarea Sfîntului Andrei marchează, în optica populară, începutul iernii. Formula *Andrei cap de iarnă* este consemnată de Tudor Pamfile, *Sărbătorile*, 125 (cf. şi HEM, s.v.), iar *Andrea, Andrei* s-a numit şi luna noiembrie (Săulescu, *Calendariul*, 15, şi apare şi la Ion Ionescu de la Brad, în *Calendar pentru bunul cultivator*, din 1861).

În *Lexiconul marsilian* (din secolul al XVII-lea) găsim corespondenţa *December - luna lui Andrei*, folosită şi de Dosoftei (1683): *„dechenvrie, luna lui Andriá"* (HEM), ceea ce atestă că legătura dintre numele de tipul *andrea* şi ultima lună a anului este o veche realitate românească (dar acelaşi sfînt, după cum arată Hasdeu, a dat numele lui decembrie şi în alte limbi şi culturi).

De la numele lat. *Andreas*, prin evoluţie fonetică normală, a rezultat *îndrea* (din care provin formele citate anterior); aşadar, cuvîntul aparţine grupului, numeros şi semnificativ pentru istoria vocabularului românesc, al termenilor referitori la cult moşteniţi din perioada creştinismului de factură romană, una dintre explicaţiile rezistenţei etniei în perioada marilor migraţii ale popoarelor, formulată în termeni demni de reţinut de către Radu Vulpe: „Dacă poporul nostru n-ar fi fost roman, ci ar fi fost orice altceva, ar fi devenit totuşi creştin, ca şi neamurile străine din vecinătatea sa; dar dacă n-ar fi fost creştin atunci, în acel mare moment de răscruce,

Scanned with OKEN Scanner

este îndoielnic că ar mai fi rămas roman" (*Romanitate şi creştinism...*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1979, p. 22).

Dat fiind faptul că noiembrie şi decembrie sînt considerate luni „lupeşti" şi la alte popoare (cf. HEM), este posibil ca *Sfîntul Andrei* (după forma nouă) să fi moştenit de la *Andreas* atributele de „mai mare peste turme, vite şi fiare", „rău de urs şi de lupi" (Fochi, *loc. cit.*). Sînt cunoscute practicile magice (precreştine) din această noapte (vezi **Andrei**); *Andrei cap de iarnă* este şi *ziua lupului* (HEM; cf. Pamfile, *op. cit.*, 135), iar pentru numele lunii, faţă de *îndrea*, tot în graiurile populare, găsim şi numele *luna lupilor* (materiale din *Atlasul lingvistic român II*; Orza, *Lunile*, harta 12).

ISPĂŞI (a): **ţap ispăşitor**
= persoană căreia îi sînt atribuite greşelile altora, pentru care este tras la răspundere

În DA (II/I), construcţia românească este considerată modernă şi se propune ca model germ. *Sündenbock* (vezi însă şi fr. *bouc émissaire*). Tradiţia evreiască este evocată de Scriban, D (s.v. *ţap*).

Dar practica a fost cunoscută şi în zone mai apropiate, din sudul Dunării; la macedoromânii stabiliţi în Dobrogea, Romulus Vulcănescu a înregistrat „ritul caprei ispăşitoare", respectiv al „ţapului ispăşitor", un rit expiator pentru „păcate" personale, familiale sau comunitare: animalul, spălat şi împodobit, era alungat din mijlocul satului pînă la marginea moşiei acestuia, fiind bătut cu pietre pînă pierea (*Etnologie*, 203).

Aşadar, sintagma nu este „modernă", în sensul adoptării exclusiv pe cale livrescă, şi, astfel, calcul nu este numaidecît obligatoriu.

Scanned with OKEN Scanner

ÎMPIETRA (a): „împietrează mortul" (text popular)
= a pune pietre în groapa sau în sicriul mortului presupus a fi strigoi sau „moroi"

Această semnificaţie a verbului, absentă în dicţionarele româneşti, a fost semnalată şi discutată pornind de la o înregistrare pentru *Arhiva fonogramică a limbii române,* din judeţul Olt. Ruxandra Pană, care a surprins gestul ritual într-o formă modernizată (bucăţele de marmură, mei şi piatră se „bagă" în *buzunarul* mortului: „să nu mai mănînce din neam, strigoiu, să mănînce ce i-am băgat eu în buzunar"; „dacă-l împietrează, nu mai ia pă nimeni"), semnalează pentru aceeaşi zonă o înregistrare anterioară, a lui Emil Petrovici: „[pe] care îl bănuiesc ei că e strigoi, îl împietrează: bagă pietre acolo unde stă el în tronu [=sicriul] lui, acolo" („Fonetică şi dialectologie", VII, 1971, p. 315-316).

Din judeţul Vîlcea, tot la Petrovici, găsim din nou asocierea pietrei cu meiul, ceea ce are drept efect şi apariţia sinonimului (a) *meia*: „Mortu care-i rău el peste socoteală să face moroi"; este dezgropat şi, la noua înhumare, „îl meiază: dă cu pietre şi cu mei în groapă" (*Texte*, 259; cf. şi Vulcănescu, *Mitologie*, 551). Pentru a completa tabloul, notăm faptul că, în Tismana - Gorj, nouă pietricele, fără să se mai cunoască semnificaţia actului, pot fi puse în perna mortului (H.H. Stahl, *Amintiri şi gînduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice"*; Bucureşti, 1981, p. 251).

Ceea ce atrage atenţia este o tulburătoare coincidenţă de ritual pentru acelaşi mare areal geografic: în urne cinerare de la Tîrgşor şi de la Gherăseni (secolele III - IV), au fost descoperite tot cîte nouă pietricele (opt mai mici, dispuse în jurul uneia mai mari), fapt semnalat de Gh. Diaconu în monografia sa din 1965 asupra necropolei de la Tîrgşor (din zona Ploieştilor).

Dacă folosirea tot a nouă pietre în descîntece şi în alte practici magice (Candrea, *Folklorul*, 373, 390) reprezintă o continuitate nedisimulată pe terenul originar, al formelor mentale primordiale, *împietrarea mortului* constituie încă una din „infiltrările" păgîne tacite din creştinismul oriental, din tradiţia necropolelor birituale.

Bibl. *Cuvîntul autohton GRESIE şi semnificaţia magico-cultuală a pietrei de ascuţit în perspectivă etnoarheologică*; „Arheologia Moldovei", XIII, 1990, p. 225 - 242.

ÎNGER: **slab de înger**
= fără energie morală, incapabil să reziste ispitelor

Caracterizarea, aparţinînd vorbirii familiare, a ajuns să însemne, paralel, şi „timid, emotiv, fricos". Explicaţia utilizării acestei îmbinări de cuvinte a fost dată de Vasile Bogrea, care a găsit un context similar în ruteneşte: *vin mnjakogo angilja* (*Pagini,* 484), însă corespondenţa nu presupune în mod obligatoriu (nici în cazul de faţă) o filiaţie, cu atît mai mult cu cît ne aflăm în prezenţa unei imagini de factură populară.

Evident, ca în legătură cu toate simbolurile creştinismului, nu trebuie să pierdem din vedere modelele culte. Pe un spaţiu lingvistic larg european există expresii ale reprezentării protecţiei asigurate pămîntenilor de către îngeri. Astfel, pentru rom. *înger păzitor* găsim în franceză *ange gardien*, în germană *Schutzengel* etc. Dar, dacă simbolul este de sorginte biblică, reprezentările autohtone pot fi transpuse prin imagini de zugrăveli de pe pereţii exteriori ai bisericilor bucovinene. Aşa cum este şi aceea înfăţişată de Gligore Jipescu, într-o enumerare de credinţe şi de „vorbe de clacă" ale ţăranului: „Rumânu îşi închipuie că fiecare om poartă pe umere un înger ş-un drac. Dracul, - departe fie de ăst loc - de pe umărul stîng, învaţă pe om de rău, ca să intre în iad pe lumea ailaltă; îngerul, de pe umărul drept, sfătuie pe rumân de bine, să intre la rai *cu mîinile-n şolduri*. Că dracu crapă de ciudă cînd faci bine. Că rumânu e slab de înger. Că e bine să fii stîngaci, ca să-mpuşti pe dracu" (*Opincaru*, 114-115; vezi şi Zanne, P VII, 21-22).

Există şi reprezentarea antitetică: *tare de înger*, însemnînd „care rezistă, care nu cedează, nu se lasă înduioşat sau intimidat" (DA II/I; vezi şi la N.D. Cocea, *Pînea albă*: „Dacă nu te-aş şti tare de înger, aş întîrzia să-ţi mărturisesc ... că de ieri dimineaţă sînt naţionalist"). Dar pentru ambele contexte găsim şi dubletele *slab*, respectiv *tare de fire*; aşadar „concurenţa" dintre

Scanned with OKEN Scanner

îngerul păzitor (şi sfătuitor de bine) şi diavol hotărăşte „firea" omului; în acelaşi sens, vezi *a-şi ţine îngerii* - „a-şi ţine firea", ce apare la Delavrancea: „Ţine-ţi îngerii .... şi ce-i vedea să nu te sperii" (după dicţionarul citat, în care găsim şi *tare de sfînt* „incoruptibil").

Fie din îndepărtare pur şi simplu neatentă de distincţia maniheistă din viziunea populară, fie ca simplu fapt de stil, la unii scriitori puterea divinităţii asupra omului se manifestă prin influenţa a ... mai multor îngeri: „Poate-oi fi eu prea slab de *îngeri*" citim la N.D. Cocea (*Vinul de viaţă lungă*), iar corespondenta antitetică de acelaşi tip o găsim la Matei I. Caragiale (în *Craii de Curtea-Veche*), care dă şi explicaţia expresiei: „Cînd i se întîmpla să dea peste vreunul mai tare de îngeri care să nu fugă speriat, dacă era om întreg..." (cap. *Asfinţitul crailor*).

Pentru Creangă, un bărbat *slab de înger* este „mai fricos decît o femeie" - din optica Sfintei Duminici, redusă şi la alte automatisme verbale ale unei humuleştence sau ale unei ieşence din Ţicău: „Vai de mine şi de mine, Harap Alb, zise Sfînta Duminică, parcă nu te-aş fi crezut aşa slab de înger, dar, după cît văd, eşti mai fricos decît o femeie. Hai, nu mai sta ca o găină plouată!".

ÎNSEMNA (a): **om însemnat**
= care are un defect fizic sau un semn moştenit sau dobîndit (de exemplu o cicatrice); important

La sensul de „om deosebit, important" s-a putut oare ajunge pornind de la acela de (individ) „care are o trăsătură aparte (un defect) din naştere sau dintr-o boală" sau „care a suferit o mutilare"? Gheorghe Ghibănescu (*Vorbe* II, 11-14) a dovedit faptul că în vorbirea populară *însemnat* a avut (şi mai are) sensul „*material:* om care are un semn", omul spîn, şchiop, chior, roşcat, cu negi pe nas sau pe faţă, al cărui aspect îi face pe cei din jur retractili sau suspicioşi, căci o parte dintre aceste semne pot fi considerate ca rezultat al unor practici magice ori trebuie puse în legătură cu împrejurări ieşite din comun. Dacă ţinem seama de credinţa că spînul, de exemplu, „a mîncat la nunta dracului" (Baronzi, *Limba*, 46), nu trebuie să ne mirăm de sfatul pe care l-a primit Harap Alb, eroul basmului lui Creangă, atunci cînd a plecat de acasă: „Tata mi-a dat în grijă... ca să mă feresc de omul roş, iară mai ales de cel spîn, cît oi putea".

Scanned with OKEN Scanner

Semnul „dobîndit", pe de altă parte, putea fi rezultatul mutilării hoţilor („însemnaţi" cu fierul roşu) sau a pretendenţilor la tron şi a „uneltitorilor", descoperiţi şi pedepsiţi, prin tăierea nasului (vezi **nas**).

După Ghibănescu, *însemnat* ar fi căpătat semnificaţia de „important, deosebit" pornind de la cea de a doua împrejurare: purtătorii unor atare semne puteau fi consideraţi ca aparţinînd unei condiţii, ca avînd un statut social ce ar explica aspiraţia la domnie. De fapt, lucrurile sînt mult mai simple: *însemnat* „distins, cunoscut" este un termen al limbii literare, nivel la care a apărut ca un calc al verbului franţuzesc *se signaler*, explicaţie pe care o găsim în DA (II/I).

În ceea ce priveşte recunoaşterea sensului originar al termenului, un pasaj dintr-o schiţă a lui N.D. Cocea, *Pînea albă*, este concludent: stîngăcia unui elev de a răspunde prin zicala *să te fereşti de omul însemnat* la cererea profesorului de română, ce era şchiop, de a-i da un exemplu de „superstiţie populară", s-a soldat, pentru autorul gafei, cu prezenţa „în genunchi" la orele respectivului profesor şi corijenţa la sfîrşitul anului.

Iată şi „puterea" unui *om însemnat* înfăţişată în descîntece: „Pă cale, / Pă cărare / La mijloc de cale, / Acolo m-am întîlnit c-un om şchiop, / Cu barba de-un cot. / Puterea mi-o luat/ Sîngele mi l-o vărsat / Jos pă pămînt m-o lăsat" (Petrovici, *Texte,* 119).

ÎNTÎI: **a umbla cu zi-ntîi**
= (despre preot) a umbla din casă în casă, la începutul fiecărei luni, pentru a stropi cu agheazmă; a „colinda", a face vizite insistente, nedorite

Practica, la Iaşi de exemplu, a fost în uz pînă în anii de după ultimul război mondial, mai ales în cartierele mărginaşe ale oraşului. O dublă funcţionalitate caracteriza aceste vizite: era vorba de sfinţirea, prin stropirea cu agheazmă, a casei şi a celor care o locuiau, dar şi de a anunţa începerea unei noi luni calendaristice, slujitorul bisericii fiind el însuşi, în mijlocul unei populaţii majoritar analfabete, un calendar *sui-generis*.

Pentru a determina epoca aproximativă a dispariţiei obiceiului, ne putem referi la informaţii înregistrate în cursul anchetei etnolingvistice a lui Emil Petrovici: în deceniile al treilea şi al patrulea ale secolului nostru, umblatul „cu zi-ntîi" se rărise; dar, după cum se consemnează în *Atlasul lingvistic*

Scanned with OKEN Scanner

român II, stropirea casei cu agheazmă mai era, în acel timp, practicată la anumite date sau după unele evenimente: „după mort", „în casă nouă", „în toată duminica *tînără*" (adică la întîia duminică după luna nouă - de pe cer) sau „la zile mari" (vol. I, p. 103).

În localităţi din sudul Moldovei, vizita preotului era obligatorie în ultima zi a lunii noiembrie, cînd se umbla „cu zi-ntîi de iarnă". O zi „mare", aceea a Sf. Andrei, protector al turmelor, ţinută cu străşnicie pentru a le feri de lupi (vezi **iarnă**). Iar menţinerea obiceiului în această zonă nu este întîmplătoare, căci sudul Moldovei constituie un areal demografic şi etnografic marcat de prezenţa ciobanilor transilvăneni transhumanţi. O altă zi mare era la începutul lunii martie, cînd, mai ales în sudul ţării, se sărbătoreşte *Dragobetele*, zis şi „cap de primăvară", şi cînd de asemenea se făcea în mod obligatoriu „sfeştanie", slujbă religioasă ce era considerată ca „o curăţenie în casă", ca „o dezlegare a casei" (după expresia subiecţilor înregistraţi de Petrovici).

Cum se desfăşura ritualul de *zi-ntîi*, putem afla şi din portretul unui slujitor al bisericii dintr-un sat pierdut în Bărăgan, caracterizat astfel de Panait Istrati: „Părintele Simion era popă doar cu numele... Şi la zi-ntîi, cînd pornea cu botezul din casă în casă, i se aruncau în agheazma din căldăruşă nasturi şi gologani" (*Ciulinii Bărăganului*, cap. VI). Scriitorul brăilean a vrut să-i atribuie acestui personaj al său şi calitatea de erou al anecdotei, foarte răspîndită, în care este descrisă încurcătura preotului (cu puţină ştiinţă de carte şi el) ce ţinea evidenţa scurgerii zilelor lunii după numărul de boabe de porumb puse în buzunarul sutanei, la începutul lunii, şi din care arunca, în fiecare zi, cîte una. Astfel că, dat fiind „adaosul" secret al unui şugubăţ, buzunarul Sfinţiei Sale rămînea plin, iar la întrebarea sătenilor cîte zile mai sînt pînă la Paşti, acesta a trebuit să răspundă tulburat: „Anul ăsta n-o să avem Paşti!".

Paralel cu ieşirea din uz a obiceiului, însăşi amintirea lui s-a deformat, dar, desigur, şi sub impresia unei obligaţii financiare ce luase oarecum caracterul unui impozit, chiar dacă derizoriu. În vorbirea familiară, se spune despre cineva că „parcă umblă cu zi-ntîi" atunci cînd vizitele frecvente ale persoanei respective nu-i fac gazdei nici o plăcere. A fost pus în discuţie şi statutul preotului: pentru Arghezi, expresia înseamnă „a cutreiera", caricatura fiind realizată şi prin însemne ale vechii practici; un fost director (din romanul *Lina*, 1965, p. 23), decăzut prin beţie, este descris astfel: „Ce i-a venit că s-a îmbrăcat a popă şi s-a dus să facă *zîntîiul* prin localurile de noapte, cu un mătăuz de iarbă".

Scanned with OKEN Scanner

JALBĂ: **a umbla cu jalba în proţap**
= a cere insistent şi ostentativ un drept sau o favoare

Prinderea jalbei (o cerere, o plîngere sau reclamaţie) într-o prăjină despicată la vîrf (sub formă de proţap) era un mijloc de a face să ajungă mesajul la anumiţi destinatari (domnitorul, un înalt demnitar), peste capetele mulţimii adunate, de obicei, în situaţiile apariţiei acestora în public, dar şi pentru a evita stoparea demersului de către cei care asigurau „ordinea".

O asemenea scenă este înfăţişată de către Nicolae Filimon în *Ciocoii vechi şi noi*; ţăranii din ţinutul Prahovei vin la curte spre a cere dreptate împotriva ispravnicului Dinu Păturică: „Unul dintr-înşii..., scoţînd jalba din sîn, o puse în vîrful unui proţap lung şi intră în curtea domnească. Zgomotul ce produse această procesiune, mărită foarte mult prin mulţimea norodului atras de curiozitatea lucrului, ajunse pînă la auzul domnitorului, carele ieşi în pridvorul palatului şi primi jalba din proţap chiar cu mîna sa" (cap. XXXI, intitulat chiar *Cu rogojina aprinsă-n cap şi cu jalba-n proţap*), pentru că, spre a atrage atenţia, pe cap se purta şi o rogojină aprinsă; vezi **pai**).

După mărturia lui Ion Creangă, practica s-a păstrat pînă tîrziu; povestind întîlnirea lui Cuza-vodă, în drum spre Bucureşti, cu locuitorii Adjudului, dorinţa insistentă de a ajunge la acesta, pentru a i se plînge, a unui fost coleg de deputăţie din Divanul *ad-hoc* este înfăţişată în aceşti termeni: „... iaca se zăreşte o hîrtie fîlfîind pe deasupra capetelor mulţimii, în vîrful unei prăjini". Domnitorul, „văzînd că hîrtia lui moş Roată cuprinde multă pologhie, zise cu blîndeţă: «-Spune, moş Ioane, din gură, ce ai de zis, că mai bine am să înţeleg»" (*Moş Ion Roată şi Vodă Cuza*).

Prin analogie, se spune că „umblă cu jalba în proţap" oricine insistă (ostentativ) asupra unei pretenţii sau face caz de rolul de purtător de cuvînt al unui grup, într-o dispută. Ironic, în aceiaşi termeni poate fi prezentată orice plîngere. Doi folclorişti, umblînd prin munţi după „basme şi vrăji", sînt

Scanned with OKEN Scanner

mîncați de pureci peste noapte, în camera țăranului ce-i găzduise: „a doua zi ne-am înfățișat gazdei cu jalba în proțap" (Voiculescu, *Iubire magică*).

Desigur, în legătură cu poziția proțapului „prăjină", s-au creat imaginile *a sta proțap, a se proțăpi, a sta proțăpit* „a sta drept, nemișcat, țeapăn ca o prăjină pentru a-și exprima ostentația, îngîmfarea, îndrăzneala etc." (DLR VIII/5).

JIDOV: **de cînd cu jidovii**
= din vechime, de cînd (după legende) oamenii erau uriași

Numeroase contexte din vorbirea populară atestă folosirea cuvîntului *jidov* cu sensul de 'uriaș', 'de proporții considerabile': *cotul jidovesc*, ca unitate de măsură, înseamnă „mare; de uriaș"; *muncă jidovească* este o muncă grea, ciclopică (Șăineanu, *Semasiologie*, 138). *A fi rupt din jidovi* s-a folosit cu accepțiunea de 'a fi voinic, corpolent' (Zanne, P VI, 180; cf. și V, 209, pentru *cot*).

În legende populare, *jidovii* sînt descriși ca niște adevărați titani și, ca și pe aceștia, în luptă cu zeii, Dumnezeu i-a înecat, prin potopul biblic. *De cînd cu jidovii* (*și cu tătarii*!) datează și ruinele de dimensiuni „urieșești" (Șăineanu, D). Imaginea pare a fi un reflex biblic al timpurilor imemoriale, dar reprezentările populare au o oarecare consistență: *jidovină* numește o movilă mare, un „curgan" și, pe lîngă „tăieturi" în sol naturale, anumite defileuri ce par a fi practicate, de demult, de uriași (DA II/II). O legendă pe această temă a fost povestită în 1972 de un locuitor din Stoenești-Ilfov: *Măgura* din împrejurimile satului „se zice că este de cînd cu jidovii; ... asta-i din trei poale de pămînt... puse acolo la un loc și s-a făcut o măgură" (TD. Mt. III, 637).

Jidov 'uriaș' și 'evreu' au la bază același termen, vsl. *židovinŭ*, iar sensul de 'uriaș' îl are și bulgărescul *žid*. Trebuie menționat faptul că în limba literară veche *jidov* nu avea conotațiile depreciative acumulate ulterior. „Petru ... rudă de jidovi ... era" (la Coresi), situație reflectată și de vorbirea populară („Domnul Hristos a fost tot jidov mare"), nivel la care termenul are și sensul de „om bogat, gros la pungă" (DA, *loc. cit.*).

Cu prudența de rigoare, se poate sonda chiar posibilitatea existenței unei forme originare **jidovean* (în relație cu *ungurean, moldovean,*

Scanned with OKEN Scanner

vrîncean), înlocuită prin *jidan*, în variante ale *Mioriței*, drept caracterizare a unuia dintre ciobani: „Iată, vine-n cale / Trei turme de oi, /Cu trei mîndri feciori. / Unu-i ungurean, / Unu-i moldovean / Și unu-i jidan" (Diaconu, *Vrancea*, I, p. 452; transcriere literarizată a unui text din Valea Sării). O distincție de alteritate negativă nu se face; mai întîi, toți sînt „mîndri feciori". Apoi, trebuie să ținem seama de sensurile lui „jidov" la care ne-am referit anterior.

Un fapt a cărui semnificație a fost (probabil) pierdută din vedere atunci cînd, în paragraful privitor la *Ciobani*, din capitolul *Descrierea formulelor de expresie*, al studiului monografic semnat de Adrian Fochi, *Miorița* (p. 226 - 301), termenul *jidan* nu a fost menționat. Chiar dacă interesul se îndrepta spre „originea regională" a actanților principali (exprimată și prin *bretcan, săcelean, milcovean, brașovean* etc., pînă la *armean* și *austrian!*), de vreme ce apare și *mocan*, ireductibil formal la un toponim sau la un nume politico-administrativ, *jidan* nu trebuia să lipsească (p. 232). Desigur, putem avea în vedere „pudoarea politică" ce caracteriza momentul redactării monografiei citate.

JIR: **a mîna porcii la jir**
= a sforăi (în somn), a scoate sunete asemănătoare celor pe care le produc porcii mîncînd jir

Măcar din prudență, unii dintre cei mai importanți autori de dicționare ale limbii române (H. Tiktin, I. -A. Candrea, August Scriban) înregistrează această expresie la cuvîntul *porc*, fiindcă, fără îndoială, nu au văzut nici o legătură între *a mîna* (porcii) și semnificația „a sforăi în somn", pentru care, ca de obicei, cea mai elocventă ilustrație o găsim la Creangă: cerbul, al cărui cap avea să-l taie Harap Alb, după ce „boncăluiește" și „mai rumegă el ce mai rumegă", „se așterne pe somn și unde nu începe a mîna porcii la jir" (la Ispirescu, un personaj din *Hoțu împărat* „îi da niște sforăieli de parcă mîna porcii", iar, pentru M. Lungianu, un ardelean care sforăie „mînă porcii... la Brașov"!).

Strigătul cu care se alungă porcii este, de regulă, „huideo!", iar în textele în care se vorbește de „conducerea" turmelor de porci în pădure, spre a se hrăni cu jir, acțiunea nu a fost numită numaidecît prin (a) *mîna*. Într-o scrisoare de la începutul secolului al XVII-lea, prin care „vlădica" Efrem, de

Scanned with OKEN Scanner

la Rădăuți, cere învoire de la „birăul" orașului Bistrița pentru hrănirea porcilor episcopiei pe terenuri de sub jurisdicția orașului respectiv, se folosește termenul (a) *trimite:* „Doar au dăruit Domnul Dumnezeu jir, fag sau ghende; ca să faceți dumneavoastră bine pentru voia noastră că să tremitem oarece porci ce avem, doar s-ar îngrășea" (Rosetti, *Lettres,* 81).

Deoarece, așa cum se consemnează chiar în *Dicționarul limbii române* al Academiei (VI, în care expresia apare, riscant, sub *a mîna*), verbul (a) *mînea* „a rămîne, a se opri, a poposi o vreme undeva; a se așeza" are și varianta (a) *mîna* („Într-o sară *o mînat* [în loc de *au mas*] la noi doi oameni"), considerăm că de la numirea acțiunii de „(a sforăi) ca și cum ar *mînea* porcii la jir" s-a putut ajunge la „a *mîna* porcii la jir", sforăitul cuiva din timpul somnului fiind comparat, inițial, cu „clefăitul" și sforăiturile de plăcere ale porcilor care *mîneau* sub un fag, mîncînd jir.

Tot așa, de la **a mînea pe tînjală* (echivalentă, semantic, cu *a se lăsa pe tînjală*; despre vite: a merge încet; figurat: a lenevi, a lucra alene), pe măsura ieșirii din uz, treptate, a verbului (a) *mînea*, s-a ajuns la *a mîna pe tînjală*, la Alecsandri de exemplu, care resemantizează *ad-hoc* expresia deformată: „a mîna încet" („Dacă-i drumețul ros pe la cot..../ Mîn pe tînjală numai de-un zlot"; *Surugiul*).

Ne aflăm în fața a încă uneia dintre surprizele pe care le provoacă (nu numai vorbitorilor obișnuiți, ci și analiștilor de profesie) apropierea, pînă la confuzie, a unor vocabule mai vechi, de cuvintele bine cunoscute: (a) *mînea* s-a „ascuns" după (a) *mîna*, care l-a „ecranat"!

Scanned with OKEN Scanner

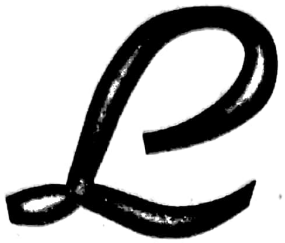

LAC: **a sări (a da, a cădea) din lac în puţ**
= a ajunge, dintr-o situaţie neplăcută, într-una într-adevăr dificilă

Cititorii au întîlnit această etichetare a unei suite de neplăceri în contexte ce cuprind verbele amintite: mai ales *a cădea,* apoi *a da,* dar şi *a sări* „din lac în puţ". În dicţionarele româneşti, variantele acestei expresii sînt explicate prin „a cădea dintr-o nevoie în alta mai mare" (Candrea), „a ajunge dintr-o stare rea într-una şi mai rea" (Scriban), „a da din rău în mai rău", „a da de un rău mai mare fugind de alt rău" (*Dicţionar*[1]).

Fiind vorba de o expresie de tipul „copie a realităţii", întrebarea care se pune, în mod natural, este aceea care ar fi fost împrejurarea în care cineva ar putea *cădea, sări* sau *da* dintr-un *lac* într-un *puţ* (cuvînt muntenesc pentru ceea ce moldovenii şi transilvănenii numesc *fîntînă*), dacă ne reprezentăm *lacul* ca fiind „cea mai întinsă suprafaţă de apă stătătoare", de obicei adîncă; după geologi, lacurile pot fi „tectonice", „carstice", „glaciare", „vulcanice" etc. Şi, mai ales, cum s-ar explica prezenţa pe malul unor asemenea *lacuri* a unei excavaţii practicate pentru scoaterea apei potabile?

Deoarece *puţ* (< lat. *puteus*) este un termen cu circulaţie în sudul ţării, tot graiurilor din această zonă trebuie să ne adresăm şi pentru explicaţia pe care, în mod firesc, trebuie s-o căutăm. Într-adevăr, înainte de a fi fost adoptat de limba literară ca nume al realităţilor descrise anterior (dintr-o viziune a zonei montane), dar şi paralel cu acest uz, în Muntenia şi în Oltenia prin *lac* era şi mai este numită o simplă băltoacă sau chiar o „băltiţă", cum sînt cele ce se formează pe sol după ce plouă. Un proverb din această zonă sună astfel: „*Lacul de ploaie* nu ţine mult" (Zanne, P IX, 482), adică „averea uşor cîştigată se pierde uşor". Asemenea „lacuri" se formează şi pe lîngă puţuri, de exemplu atunci cînd se toarnă apă în uluce pentru adăparea vitelor.

Scanned with OKEN Scanner

De altfel, sub forma originară, expresia „a *sări* din lac în puţ" apare la scriitori munteni, de la Iordache Golescu şi Anton Pann, pînă la Ispirescu şi Zaharia Stancu, şi textul consemnează „accidentul" ce s-a putut produce cînd cineva, urmărind să evite *băltoaca de apă* de lîngă puţ, a putut cădea în *groapa fîntînii*, a amenajării practicate pentru scoaterea apei de la adîncime. Nimic nu se împotriveşte să postulăm descrierea unei succesiuni: „a sărit din lac (aşadar dintr-un asemenea *lac*) şi a căzut în puţ".

Aceeaşi idee, de contrast, este pusă în evidenţă de expresii de tipul: „ca să scapi de fum, de multe ori te arunci în foc", „fuge de cîini şi dă peste lupi", „fuge de ploaie şi dă de noroaie" şi, figurat, „a scăpa de dracu şi a da de tat-su" (la Iordache Golescu, după Zanne, P I).

Deşi, prin prisma reprezentării pe care ne-a inculcat-o limba literară, am putea avea în vedere augmentări de tip hiperbolic, atunci cînd se spune că cineva este „lac de apă" sau „lac de sudoare", o asemenea proiecţie este exclusă dacă munteanul Delavrancea scrie: „un lac de sînge închegase pe cioburile viorii" (după Candrea). Iar descrierea ambianţei din mediul natural ce a provocat apariţia expresiei „*a sări* (dar şi *a da*) din lac în puţ" o găsim la N. Filimon, într-un tablou din *Ciocoii vechi şi noi* (cap. XXVIII): „În unul din colţurile curţii era un puţ cu roată, lîngă care se formase un lac cu apă, ce servea de scăldătoare cîtorva raţe româneşti şi leşeşti".

Atragerea în *remodelarea* expresiei a verbului *(a) cădea* se explică prin referirea (de obicei puţin condescendentă) la „nenorocirile" *unora* ajunşi (prea) sus!

Bibl. *Rolul variabilei geografice: „lacul" de lîngă puţ*; ALIL, XXIX, 1983-1984, A. Lingvistică, p. 139-174.

LÁTIN: **latină jidovească**
= eretic; de altă religie decît creştinul

La întrebarea „Ce cuvînt de ocară aveţi pentru unul care nu e botezat?", un locuitor din Căuşanii Vechi (fostul judeţ Tighina; anchetă din august 1934) a dat răspunsul „fariseu, latină jidovească" (*Atlasul lingvistic român II*, sub titlul *Liftă păgînă*, p. 103). În fond, aceeaşi receptare a termenului o găsim şi la colaboratorul lui Emil Petrovici din Bîrsana (Maramureş), pentru care *latină*, ca epitet (agresiv) depreciativ pentru cel nebotezat, „se zice evreilor" (*ibidem*).

Scanned with OKEN Scanner

Dacă substantivul (şi adjectivul) *latín* 'locuitor al Laţiului' (*limba latină, literatura* ~) este un neologism, cuvîntul a fost cunoscut şi întrebuinţat în limba literară veche sub forma *lătin, létin* 'catolic', răspîndirea lui fiind urmarea ecumenismului bisericii creştine răsăritene, ce a anatemizat pe creştinii catolici (divizare a creştinităţii oficializată după Marea Schismă, din 1054). În aceste împrejurări, prin exclusivismul militant al clericilor ortodocşi, *latin*, adaptat fonetic şi încadrat morfologic, a pătruns în vorbirea populară sub forma *látină* şi *létină*, cu sensurile depreciative ale altor cuvinte din aceeaşi familie, de exemplu ale lui **liftă** (vezi): „om rău", „naţie străină, spurcată"; vezi şi contextul „ce mai latină de om!" (DA II/III).

Formula din titlu, ce alătură cuvinte antagonice, este echivalentă cu altele ce transmit aceeaşi optică: *latină rea, ~ spurcată (ibidem).* Desemantizarea termenului este evidentă: vorbitorii ignoră semnificaţia originară, *latină* ajungînd o simplă insultă propriu-zisă; s-a înregistrat folosirea cuvîntului şi ca un „eufemism" pentru noţiunea „femeie stricată": „latină, că asta n-are saţ" (*Atlasul lingvistic român II, Suplement*, p. 8).

Bibl. *Termeni româneşti pentru diferite confesiuni: între competenţă lingvistică şi alteritate negativă*; RLŞL, nr. 6 (156), 1994, p. 36-48.

LIFTĂ: **liftă rea**
= păgîn, om de altă religie decît cea creştină (ortodoxă)

Utilizată pentru a exprima dispreţul faţă de cei de altă religie, iniţial faţă de „necreştini", „păgîni", sintagma cuprinde substantivul *liftă*, rezultat al unei succesiuni de acomodări fonetice pe teren românesc al numelui slav al Lituaniei - *Litva (litvă - litfă - liftă).* Sensul depreciativ de „păgîn" a fost conferit termenului de activitatea ecumenică a bisericii creştine răsăritene: lituanienii au rămas idolatri pînă prin secolul al XIV-lea.

În vorbirea populară, semnificaţia „etnie" (prezentă încă la Alecsandri: „săriţi cu toţii pe liftele trufaşe") s-a estompat; la Creangă termenul apare într-o enumerare pitorească de elemente mai mult sau mai puţin identificabile („cazaci, căpcîni şi alte lifte"), ajungîndu-se pînă la o reprezentare de mitologie populară: „balaur" (cf. *Dicţionarul* Academiei, II/III). Biserica a răspîndit formulele de anatemizare cunoscute în graiuri: *liftă păgînă, - spurcată, - nebotezată (Atlasul lingvistic român*, II/1), iar şcoala a întărit eticheta alterităţii negative; balada *Constantin Brâncо-*

Scanned with OKEN Scanner

vanul, prezentă decenii de-a rîndul în manuale, cuprinde cunoscutele versuri „Cîini turbaţi, turci, liftă rea, De-aţi mînca şi carnea mea, Să ştiţi c-a murit creştin, Brâncovanul Constantin!".

Dacă amintirea lăsată de *Litva* este un rezultat al disputelor ideologice, trebuie să constatăm că numele altor ţări devenite substantive comune fac mărturia avantajelor... îndepărtării geografice şi ale comerţului: *anglie* se numea o stofă fabricată în Albion (vezi la Creangă: „Şi cu nădragi de anglie, Petece pe ei o mie"; *Povestea lui Stan Păţitul)*, după cum *olandă* înseamnă „pînză fină, de in sau de cînepă, din care se confecţionau batiste sau lenjerie". Tot în domeniul textilelor s-a făcut cunoscută şi America, dînd nume unei pînze de bumbac de calitate inferioară, neînălbită. Dar, la noi, ar fi un împrumut *second hand*, căci, după Şăineanu, D, *americă* se explică de la numele unei localităţi de lîngă Lipsca, unde se fabrica această ţesătură. Mai înainte, Hasdeu susţinuse că denumirea s-ar datora reclamei exagerate a vînzătorilor ambulanţi, care se lăudau că marfa pe care o oferă este adusă de la mari depărtări (HEM I, 1050).

LIMBĂ: **a-i scurta (cuiva) limba**
= a-l face să nu mai aibă îndrăzneala de a vorbi

Ca şi „a pune frîu limbii", „a lega limba (sau *a închide gura*) cuiva", expresia din titlu înfăţişează, metaforic, situaţia în care este pus cineva de a nu mai avea curajul să vorbească (vezi Zanne, P II, 225, 228). Dar ca şi în cazul expresiei *a tăia nasul cuiva* 'a-l umili' (vezi **însemnat**), ne putem referi la faptul că, în societăţile primitive şi tradiţionale, existau practici de mutilare. În *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), de exemplu, se prevedea pedeapsa tăierii limbii pentru „jurămîntul strîmb" şi în cazuri de abateri de la învoielile dintre ciobani (Vulcănescu, *Etnologie*, 104).

toată pasărea pe limba ei piere
= manifestările, ceea ce-i este specific cuiva poate să-i aducă o primejdie (chiar pieirea); a se da de gol

Dată fiind explicaţia formulată de Zanne, „omul vorbăreţ şi limbut îşi face singur de cap" (în limba veche, *a-ţi face de cap* însemna „a face ceva care poate să-ţi primejduiască viaţa"; vezi **cap**), dar şi variantele expresiei

Scanned with OKEN Scanner

din titlu („toată pasărea după *cîntecul / glasul* / ei piere"; P I, 583), putem avea în vedere o constatare a vînătorului: pasărea este descoperită datorită „cîntecului" ei.

Un context de explicitare la Creangă, în *Capra cu trei iezi*; datorită urării „Să-ţi fie de bine, nănaşule!", iedul cel mijlociu, de sub *chersîn*, este descoperit de lup, care-l „flocăieşte şi-l jumuleşte şi pe acela de-i merg peticele! Vorba ceea: toată pasărea pe limba ei piere".

Iar G. Giuglea, indicînd o paralelă din spaniolă, *el mal pajarillo la lengua tiene por cuchillo* (= limba îi ţine loc de cuţit), citează explicaţia firească a proverbului, dată de Gonzalo Correas; în traducere: „pentru că ciripeşte, cîntă şi îşi descopere cuibul sau locul unde stă şi dă peste ea vînătorul sau pasărea de pradă" („Dacoromania", X/1, 1941, p. 65).

LIPI (a): **sărac lipit pămîntului**
= foarte sărac

Este un reflex al legiferărilor, din diverse epoci (de exemplu, „aşezămîntul" sau „legătura lui Mihai Voievod" de la 1595, „Regulamentul Organic" pus în aplicare în Ţara Românească la 1831, iar în Moldova în anul următor), ce „legau" pe ţărani de moşiile pe care se aflau la un moment dat, pentru reglementări fiscale (cf. Bojan, *Expresii*, 264; Dumistrăcel, *Sate*, 62-63). Există şi varianta cu sinonimul *calic* (vezi DA I/II).

Alte superlative ale sărăciei: *sărac pilug, pistol* (Zanne, P V, 570). *Sărac ca şoarecele bisericii* (*ibid.*, p. 569) pare să fie un calc după fr. *pauvre comme un rat d'église* (traducerea unor frazeologisme din alte limbi este destul de veche; de exemplu, la Iordache Golescu / după Zanne, P III, 429 / găsim „vatra mea, palatul meu", ce pare să transpună engl. *My house is my castle*).

„Apropierea" forţată de pămînt numeşte nimicirea, distrugerea, dificultăţile financiare: *a fi la pămînt*. Pentru alte imagini ale sărăciei, vezi **cămaşă**.

Scanned with OKEN Scanner

MAI: **a face maiul**
= a sărbători „Armidenul", a petrece la iarbă verde prima zi a lunii mai

În limba vorbită pe întreg teritoriul dacoromânesc, există opoziția semantică dintre două omonime *mai*: numele lunii a cincea din calendar (moștenit din latină, *maius*) și cel al uneltei de lemn, în formă de ciocan, cu care se bat țărușii sau penele de lemn, respectiv în formă de lopățică, folosită tot pentru bătut, atunci cînd sînt spălate la rîu, pînza și torturile de cînepă (lat. *malleus*). Pornind de la primul nume, este cunoscută expresia *a face maiul,* cu sensul „a sărbători Armindenul, a petrece la iarbă verde prima zi a lunii mai".

În descrierea obiceiului, se preciza, frecvent, că oamenii mîncau la cîmp, ori în pădure, miel fript și beau vin roșu cu pelin, „să li se înnoiască sîngele" (Fochi, *Datini*, 22). S-a făcut și o altă observație de medicină empirică: „pentru că se înnoiește *maiul*" (Zanne, P I, 47). În acest context, sîntem confruntați cu un al treilea cuvînt *mai*, un împrumut din maghiară (*máj*), însemnînd „ficat", cu circulație în graiurile din Transilvania și din Moldova. În aria nordică dacoromânească, prin *mai* (și *mai negru*) este numit atît organul respectiv al omului („Maiul cel negru i-au fost sănătos" - la N. Costin), dar și al animalelor („Gălbeaza ... e un fel de vierme lat, care se vîră în maiul și în inima vitei", o descriere populară a bolii înregistrată în DLR VI, s.v. *mai*[3]).

Întrucît în vorbirea populară pentru cea de a cincea lună a anului se utilizau denumirile *frunzar* sau *florar*, termenul *mai*, nemotivat, a fost analizat ca fiind în legătură cu *maiul* „ficat"; raportat la acest sens, datina era privită ca o adevărată cură de patru săptămîni: „Vin roșu se bea toată luna mai cu credința că se preînnoiește maiul (ficatul)", după cum aflăm

Scanned with OKEN Scanner

dintr-o *Istorie naturală medicală a poporului român*, publicată de dr. N. Leon (1903).

Re-motivarea numelui lunii s-a petrecut şi în confruntarea cu omonimul *mai* „ciocan sau lopăţică de lemn"; comentînd acest cuvînt, un subiect înregistrat în anchete dialectale ce au avut loc între anii 1962 şi 1964, îl explică astfel: „bat cu maiele, ca să iasă /din pămînt / căldurile" (NALR. *Olt.*, II, p. 272).

Aşadar, un contemporan de-al nostru aduce mărturia conservării, cel puţin în memoria limbii, a unui vechi ritual de la începutul primăverii, combătut în 1675 ca obicei „păgîn" în *Aşezămînturile* Vlădicăi Sava Brancovici (mitropolit al românilor transilvăneni între 1656-1679): „Pruncii să nu toace pre Păresimi. *Cu lopata la Paşti* să nu să bată. În lunea de Paşti în apă să nu să tragă" (cf. Dumistrăcel, *Lexic*, 145). Interdicţia avea diverse motivaţii din optica vechilor credinţe, „acomodate" la precepte ale bisericii creştine: „Să nu batem cu maiu în săptămîna luminată după Paşti şi-n Vinerea Seacă, ca să nu bată piatra" (Petrovici, *Texte,* 213).

Sesizată, omonimia a fost însă chiar subliniată, cu umor; astfel, pentru un corespondent la ancheta etnolingvistică a lui N. Densuşianu din 1894 (vezi Fochi, *op, cit.*, p. 20), *a face maiul* „a petrece la iarbă verde" a devenit *a face ... coada maiului*, cu referire, de data aceasta, la coada uneltei în formă de ciocan!

A bate (sau a nu bate) cu *maiul* în luna *mai,* a face *maiul* pentru că se înnoieşte *maiul* reprezintă procese spontane de logicizare *sui-generis* a numelor, guvernate de legea minimului efort. Efectele pot fi raportate la „scuturarea" de osteneli intelectuale impuse cîndva de distincţii grafice pedante, cum sînt cele evocate de Costache Negruzzi în povestirea *Cum am învăţat româneşte*, privitoare la trei grafii deosebite ale lui *vie* (adjectiv, formă verbală, substantiv): „Maică-ta de-i vue / Bine-ar fi să vŋe / Pîn-la noi la vie".

Bibl. *Mai - florar, frunzar*; Cr., XX, nr. 22 (1009), 31.V.1985, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

MAMĂ: **Mama Pădurii (a Codrului)**
= zînă protectoare a pădurii şi a oamenilor pădurii; monstru care provoacă boli, ucide şi mănîncă oameni

Descripţia acestui personaj mitologic, după un descîntec din Mehedinţi, ar fi de natură să descurajeze orice încercare de „reabilitare": „Cu mîinile cît rîşchitoarele, cu picioarele cît prăjinile, cu ochii cît sitele, cu dinţii cît teslele, cu unghiile cît secerile...". Şi, totuşi, sîntem confruntaţi cu portretul unei creaţii a fanteziei oamenilor acestor locuri ce s-a învrednicit cîndva de imaginea unei zîne protectoare a pădurii şi a celor ce trăiau sub ocrotirea ei; pentru ca, mai aproape de epoca noastră, să eşueze într-un monstru terifiant, care provoacă boli, ucide şi mănîncă fiinţe omeneşti...

Numele este format din două substantive care, luate fiecare în parte, nu au şi nu au putut avea conotaţii depreciative (*mamă* şi *pădure*), nejustificînd, aprioric, o atare reputaţie, pe care, de asemenea, nu o presupune nici îmbinarea lor (ca în cazurile *mama zmeului* sau *mama dracului!)*. Urme, destul de şterse, ale unei alte imagini, ale altui personaj, apar în cîteva basme din Transilvania şi din Banat: o fiinţă supranaturală care supraveghează pădurile, îi ajută pe cei ce „cu sfială şi evlavie intră în pădure"; „bunătatea ei, în necazurile oamenilor, e foarte mare"; „zînă binevoitoare, care-i ajută pe copiii rătăciţi în pădure şi le arată calea" (Candrea, *Folklorul*, 166, cu trimitere şi la Şăineanu, *Basmele românilor*; Mama Pădurii joacă uneori numai rolul mamei eroului al cărui prototip este Făt-Frumos).

Deşi Candrea, oarecum contrariat, mărturiseşte că „aceste credinţe despre Mama Pădurii nu le-am mai întîlnit nicăieri", caracterizări comparabile apar şi în răspunsurile la ancheta etnolingvistică a lui Hasdeu: „nu face rău; cînd se arată oamenilor «e mută şi nu zice nimic»"; unele femei o invocă „să le ajute la necazuri" (Muşlea - Bîrlea, *Tipologia*, 199, 200). Numeroase plante, unele medicinale, poartă şi numele de *mama pădurii*, de exemplu *buricul pămîntului, vinariţa*; iată şi o descriere destul de liniştitoare din Muntenia: „Muma-pădurii, aia-i o buruiană, e bună şi dă vaci şi e bună şi dă copii care plînge noaptea" (DLR VI).

Sinteza apoteotică a trăsăturilor pozitive se inspiră, de asemenea, din imagini ale spaţiului geografico-mitic al Transilvaniei, într-o viziune a lui Lucian Blaga, din piesa *Avram Iancu*: „- Mă Ioane, tu ştii cine-i Muma românilor? - Muma-Pădurii, Măria ta! - Muma-Pădurii, Ioane! Sfînta cu

Scanned with OKEN Scanner

zbîrcituri şi cu noduri ca salcia bătrînă. Să nu mai înjuri niciodată de Muma-Pădurii, că-i iei numele în deşert... Că de la Muma-Pădurii, paznica lemnului, sfînta ciuberelor, norocul morţilor, de la ea avem noi tot ce avem: eu fluierul, voi cetina şi frunza verde, iar noi împreună - toate biruinţele" (Faza a doua, tabl. III, sc. II; vezi şi *Prologul*, cu aceeaşi reprezentare, proiectată în zona creaţiei primordiale, cînd Necuratul îi spunea lui Dumnezeu *fîrtate*; apare şi ariciul ca sfetnic al lui Dumnezeu).

Dar Blaga, poetul, ca şi filosoful ce teoretizase „permanenţa preistoriei" (1943), revenind la concepte ancestrale („Om de pădure sînt şi-mi place frunza"), se face exponentul unei comuniuni ce caracterizează poezia populară românească („Pădure, dragă pădure, Face-s-ar un drum prin tine Şi-o cărare pentru mine..."), din a cărei optică o mamă a pădurii „monstru" este o aberaţie.

Cum s-a ajuns, totuşi, la o atare imagine vom încerca să descoperim în continuare, ca o obligaţie ce ne-o impune dubiul furişat de autorii *Lexiconului Budan* (1825): „se *bîrfeşte* a fi o arătare sau ivenie groaznică de pădure". Dar, în special, distincţia consemnată de I.C. Massim şi A.T. Laurian în primul dicţionar academic al limbii române (1876), pentru care Mama Pădurii este: (a) „zînă de pădure" (lat. *dryas*) şi (b) „mai vîrtos fiinţă monstruoasă, urîtă şi spăimîntătoare" (*monstrum silvestre*), sugestie pierdută în dicţionarele ulterioare, opera lui Massim şi Laurian fiind mai mult hulită decît consultată!

Imaginea recuperatoare sintetizată de Blaga se regăseşte în cercetări de antropologie culturală; de exemplu, după Herseni, ea poate fi considerată o formă de manifestare a cultului matern în ipostaza originară a „muntelui mamă, adică a mamei codrului", aparţinînd unor comunităţi de culegători - vînători, cult înlocuit, cu timpul, de cel „al grîului şi al unei mame tot de tip arhaic, care nu poate fi decît al pămîntului-mamă", prevalînd credinţele segmentului agricol al populaţiei (*Forme străvechi*, 305 - 306, 335). Opoziţia a fost accentuată, apoi, de creştinism, religie ce a proiectat pe prim plan o altă mamă, *Maica Domnului*. Factorul decisiv al remodelării psiholingvistice a conceptului de *Mama Pădurii*, devenită monstru, este schimbarea religiilor.

Divinitatea feminină primordială a tracilor, *Artemis-Bendis*, s-a întrupat, după Pârvan (*Getica*, 1926, p. 163), în *Diana Regina* din lumea daco-romană, iar acesteia i-a luat locul Maica Domnului (Herseni), o

Scanned with OKEN Scanner

succesoare de formă mentală a „zînei primitive" şi după Şăineanu (*Basmele române*), ce fusese Muma Codrului sau Muma Pădurii, ajunsă cumva un anacronism: „Cînd religia creştină a început să se suprapună păgînismului, era firesc ca, în primul rînd, să fie alungate din credinţa noilor adepţi ai lui Hristos toate divinităţile mai mari sau mai mici la care se rugau şi se închinau păgînii, [zei] transformaţi într-o legiune nenumărată de draci sau diavoli" (Candrea, *Folklorul*, 112; pentru o abordare monografică, vezi Dumistrăcel, *Lexic*, 83-90).

Urme ale disputei dintre aceste categorii de divinităţi s-au mai păstrat; într-un descîntec prin care era combătută vechea „mamă", plasată într-o numeroasă familie malefică, care s-a „înfocat" şi s-a „tulburat" în „creierii capului" unui copil, remediul este reclamat de la „Maica Mărie": „Fugi, Muma Codrului, cu Paza Codrului, Cu Moşu Codrului, Cu Copiii Codrului Şi cu Fetele Codrului...; Cu *lumină* v-am ars. V-am dat piepten, v-am dat unt; La nouă seri oi veni Şi praf şi pulbere v-oi face. Leac, Maică Mărie, Lu băiatu ăsta să fie!" (Petrovici, *Texte*, 24-26).

Persistă, însă, încă planuri ale asemănării între divinităţile mai vechi şi cele creştine, provocată de unda de nelinişte şi de teamă caracteristică contactelor (chiar magice) cu reprezentările de dincolo de lumea materială. Un corespondent la ancheta etnolingvistică a lui N. Densuşianu (1894), pentru care Mama Pădurii era „duh necurat", observa că oamenilor le e frică de ea doar „mai mult decît de sfinţii religiunii" (Fochi, *Datini*, 121).

De fapt, s-au produs şi obişnuitele contaminări; dacă Mama Pădurii este imaginată şi sub forma celui mai gros copac din pădure ori ca o plantă cu trunchiul sau rădăcina în formă de trup omenesc (Muşlea - Bîrlea, *Tipologia*, 198), trebuie să ne aducem aminte de venerarea acestei divinităţi în legătură cu cultul copacilor sacri, identificată cu aceştia, cărora (după Dem. I. Dobrescu, *Originea*, 35) li se aduceau ofrande „în *iconiţe* îngropate în coaja lor" (vezi **codru, pămînt**).

MANTA: **a-şi găsi mantaua** (cu cineva)
= a o păţi (cu cineva), a da „de dracul"

Curent, cu acelaşi sens, se mai spune „a-şi găsi *beleaua*" (cu cineva), substantivul însemnînd 'întîmplare care pricinuieşte neplăceri' (figurat:

Scanned with OKEN Scanner

'fiinţă ce provoacă neplăceri'). În acelaşi context, la Creangă apare *manta*: „nu mă faceţi din cal măgar, că vă veţi găsi mantaua cu mine" (DLR VI).

După Al. Graur, *manta* a înlocuit cuvîntul *alagea*, un turcism prezent în limba română în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, care însemna (este citat Şăineanu), în acelaşi timp, şi „stofă vărgată, ţesută cu fire de in şi de mătase" şi „păţanie, încurcătură" (*Etimologii*, 113).

O serie *belea - alagea - manta*, cu elementele comutabile, este posibilă, date fiind contextele în care apărea *alagea*: „a-şi căpăta alageaua cu cineva", „a păţi vreo alagea" („a păţi una nepăţită, a se păcăli"); cf. DA I/I. Pentru sinonimie, vezi **Bacău, naş**.

MARE: **a făgădui marea cu sarea**
= a face promisiuni greu (sau imposibil) de realizat, a se referi la lucruri himerice

Împotriva unei explicaţii „istorico-etnologice" a lui Puşcariu (datînd din 1922), după care contextul ar ilustra o problematică existenţială şi o formă mentală a românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, pentru care sarea, extrasă din apa Mării Adriatice, reprezintă o valoare comparabilă cu aurul (cf. şi *Privire*, 253), s-a pronunţat Leo Spitzer, la a cărui părere aderă Iordan (vezi *Stilistica*, 91).

Dar, explicaţia asocierii celor două cuvinte prin „rimă" (*mare - sare*) fusese dată încă de Hasdeu; acesta invocase, de asemenea, ca un argument, „armonia" fonetică din completarea enunţului: *şi Oltul cu totul* (HEM II, 1266-1267). Este însă surprinzător faptul că Puşcariu nu şi-a pus problema prezenţei, în expresia discutată, a unui cuvînt de origine maghiară, (a) *făgădui* (< magh. *fogadni*), ce poate contrazice aserţiunea privind crearea imaginii la românii din sudul Dunării, o zonă în care împrumuturile maghiare sînt nesemnificative (ba chiar l i p s e s c, dacă este vorba de dialectele istroromân, aromân şi meglenoromân; vezi, de altfel, chiar *Privire*, 309).

Este drept, se spune şi (a) *cere* sau (a) *căuta marea cu sarea*; oricum, însă, în cele mai multe construcţii frazeologice româneşti „marea" este o noţiune fabuloasă, dintr-o serie ce cuprinde elemente cosmologice: cerul, pămîntul etc.; vezi şi *peste nouă mări şi nouă ţări*, respectiv *a făgădui cerul şi pămîntul* (DA I/II), sau *a făgădui munţi de aur* (Zanne, P VI, 241),

Scanned with OKEN Scanner

în consonanţă (dacă nu este chiar o traducere pătrunsă printre cărturari de la sate) cu fr. *promettre des montagnes d'or*, sp. *prometer montes de oro* etc.

MARŢ: **a face marţ** (pe cineva)
= a bate la jocul de „table" pe cineva, obţinînd un punctaj dublu; a întrece în mod categoric, a reduce la tăcere

În favoarea explicării cuvîntului de la baza expresiei ca un împrumut din turcă (*mars*, acomodat apoi fonetic sub influenţa românescului *marţi*), Th. Hristea aduce ca argument faptul că în terminologia „tehnică" a jocului de table există şi alte cuvinte şi formule de aceeaşi origine (de exemplu, *ep-ec, dubara, şeş-şeş*, indicînd numărul de puncte pe care le arată zarurile). De origine turcească este şi numele pieselor care se mută pe table la jocul respectiv, *pul*(uri), însemnînd 'monedă de aramă' (*Etimologie*, 260).

Din această sferă a întrebuinţării, unde „a face marţ" (pe cineva) înseamnă „a cîştiga asupra acestuia un avantaj de «două linii» dintr-odată", expresia a pătruns şi în scrieri literare cu sensul de 'a depăşi', 'a întrece'. Faptul că turcescul *mars* a fost modificat fonetic sub influenţa numelui românesc pentru cea de a doua zi a săptămînii este dovedit şi de grafia *marţi* (*a rămîne marţi, a face marţi)* ce apare la Ispirescu, Negruzzi sau Delavrancea. Dar nu în textul unei epigrame, citată de Hristea, unde rimează cu *şvarţ* (ce evocă atmosfera cafenelei; *loc. cit.*, p. 262) şi nici în versul final din *Romanţa automobilului*, a lui Topîrceanu, o replică de răzbunare a victimei impetuozităţii acestui mijloc de transport, ce ilustrează exemplar valoarea de 'a surclasa' a expresiei: „De geaba! Te face marţ Aeroplanul!".

MAŞINĂ: **maşină de pîine**
= brutărie

Începînd de la mijlocul secolului trecut, neologismul *maşină* a fost întrebuinţat cu sensul de 'fabrică'; în „Albina românească", nr. 73, din 14 septembrie 1841 (p. 296), citim: „Înştiinţare. La casa dsale şatr. Mihalachi Miserliu, în mahalaua Tătăraşii, lîngă biserica Sf. Dimitrie, s-au deschis o maşină unde să face fedé, macaroane, steluţe şi grîuşor, cîte 2 lei oca, iar grisa 1 leu 30 parale oca".

Scanned with OKEN Scanner

Evident, „deschiderea", punerea în funcţiune, ne indică faptul că nu e vorba doar de un „sistem tehnic", format din diferite „organe", din piese cu anumite mişcări, ci de o întreprindere, de oarecare proporţii în acea epocă, cu instalaţii pentru mai multe sorturi de paste făinoase. Cît despre *grîuşor* - sensul din contextul citat nu este înregistrat în dicţionare. Sortimentul respectiv trebuie să se fi prezentat, desigur, sub formă de bobiţe, dar diminutivul constituie, probabil, traducerea în româneşte a unei metafore corespunzătoare dintr-o limbă străină, aceea a fabricantului ce livrase instalaţiile, însă nu am putut încă descoperi modelul direct.

Maşină, din vorbirea populară, pentru ceea ce astăzi numim *fabrică* (acest neologism apare la noi în scris de la începutul secolului al XIX-lea), este prezent şi în compusul „maşină de carne murată" („cum o numeau moldovenii"), o întreprindere a unui Goldner, ce producea, între 1860-1862, conserve de carne de vită, după cum atestă documente din Arhivele Statului Iaşi (L. Boicu, în *Dezvoltarea economiei Moldovei* ..., 1963, p. 224-226). Dar acest procedeu denominativ nu a fost specific Moldovei: pentru sfîrşitul aceluiaşi secol, printre începuturile de industrie ale Capitalei sînt enumerate „metalurgiile Wolf", mai multe mori cu aburi şi *„maşina de pîine* (manutanţa) din mahalaua făinarilor" (G. Costescu, *Bucureştii Vechiului Regat*, 1944, p. 153). Glosa din paranteză nu este numai destul de „tehnică", dar pare a fi şi restrictivă, căci *manutanţă* („molotanţa" de la Bacalbaşa) înseamnă „brutărie în care se face pîine pentru armată"; dar *maşină de pîine* a fost numită, se pare, orice „fabrică" de pîine, orice brutărie. În Bucureşti (în sectorul 2), există o stradă ce poartă şi acum numele *Maşina de pîine.*

În limbile din care româna a împrumutat, simultan, acest neologism, *maşină* nu are sensul de „fabrică"; credem că procesul semantic s-a produs pe teren românesc, după modele mai vechi de tip sinecdocă. Astfel, atunci cînd cineva zice că se duce cu prunele la *cazan* (în sudul ţării) sau la *căldare* (prin Transilvania şi Moldova), termenii respectivi desemnează „casa în care se află instalaţia cu ajutorul căreia se face ţuica" (sau rachiul), şi nu recipientul, ce constituie numai o parte a ansamblului. La începuturile industriei în ţările româneşti, pentru omul de rînd, frapantă a fost noutatea prezenţei maşinilor în diferite întreprinderi; dar folosirea cuvîntului străin a impus şi precizarea de rigoare: „de carne murată", „de pîine" etc.

Bibl.: *Din istoricul folosirii cuvîntului MAŞINĂ în limba română*; LR, XIII, 1964, 5, p. 453 - 462.

Scanned with OKEN Scanner

MĂLAI: **a-ţi fi mîncat mălaiul**
= a-ţi fi trecut zilele, a ţi se fi apropiat sfîrşitul vieţii

Enunţul dezvoltat, „ţi-ai trăit traiul, ţi-ai mîncat mălaiul", este o construcţie bimembră tipică, prima parte reprezentînd un adaos ce nu este exclus să reprezinte o explicitare contextuală ulterioară (chiar de dragul... enunţului versificat). Glosa din *Dicţionarul* Academiei (t. VI) este una care plasează lucrurile sub semnul, liniştitor, al generalităţii: „se spune despre *cineva* sau *ceva* care a îmbătrînit, s-a învechit, s-a uzat", dar o minimă perspectivă antropologică ne obligă să considerăm în această formulă reflectarea unei sentinţe sociale, de factură pragmatică. Societăţile „primitive" se caracterizau prin „lipsa bătrînilor" (şi absenţa *gerontocraţiei*); condiţiile grele de viaţă, mai ales de dinaintea „revoluţiei agrare" din neolitic, explică moravuri „dure", ca infanticidul (pentru gurile de prisos), sinuciderea bătrînilor „care deveneau o povară pentru adulţi"; de fapt, aceştia, ca şi infirmii şi bolnavii, erau abandonaţi (Herseni, *Sociologie*, 254, 379, 433).

Uciderea bătrînilor, subiect de ale cărui reflexe s-a ocupat cîndva Vasile Bogrea, nu este o practică atestată istoric şi literar numai la greci şi la romani, ci a lăsat urme şi în legendele populare româneşti (*Pagini*, 494).

Din raţiuni de racordare socio-culturală, trebuie să observăm că expresia din titlu este greşit plasată în dicţionarul citat ca ilustrînd semnificaţia „turtă de mei, de porumb sau de alte cereale"; este vorba, fără îndoială, de sensul „făină de mei" al cuvîntului *mălai* - o graminee de veche tradiţie locală numită prin lat. *milium*. Una dintre dovezi o constituie, mai întîi, existenţa expresiei *a (se) apropia mălaiul de traistă*, ce desemnează situaţia „cînd cineva şi-a cheltuit aproape întreaga avere" (*ibidem*, sub sensul „făină de mei"). Aşa-numita „prăjitură făcută din făină de porumb" ar putea fi evocată, eventual, de formula familiară cu verbul (a) *păpa*, de la Alecsandri: bătrînii „şi-au trăit traiul" conchide un personaj din opereta *Crai nou*, completat de un altul: „şi şi-au păpat mălaiul", ecuaţia fiind explicitată fără urme de echivoc; „vorba ceea: pomul dacă-mbătrîneşte, pune-i paie şi-l pîrleşte" (sc. II).

Că aşa stau lucrurile din punct de vedere tehnic, ne-o dovedeşte, apoi, un substituent lexical (eventual de adaptare la text) din proza lui Marin Preda: „Ei, hai, bătrînule, că ţi-ai mîncat *tărîţa*... Hai, mă, să paşti iarbă

Scanned with OKEN Scanner

verde" (animalul urma să fie ucis; *Calul*, în vol. *Întîlnirea din Pămînturi*, 1948, p. 131), ca şi varianta antonpannescă a expresiei de mai sus, *a-i trece* (cuiva) *făina prin traistă* „a se apropia de mormînt" (*Povestea vorbii*; vezi şi C. Rădulescu-Codin, *Îngerul românului*, 1913, p. 264, 370).

În inimaginabila aprioric monografie cu repere de antropologie şi sociologie generală pe care o constituie volumele de poeme *La Lilieci*, Marin Sorescu a înfăţişat şi tema ce ne preocupă aici: pe o bătrînă ajunsă la 96 de ani şi care umblase desculţă şi iarna (unul dintre atavismele biologice evocate de scriitor), atunci cînd „începuse s-o ajungă frigul", familia „o ţinea iarna fără foc. Şi băgase stupii la ea-n cameră. Vreo doi-trei. Şi nu putea să-i facă nimeni focul, că ieşeau albinele". Nu este vorba de o neglijenţă sau de lipsa combustibilului; Dina Tălpăşanca este lăsată să moară: „Ei, păi ce? Să mai moară, să mai moară" (*Uitarea*, III), un act considerat ca o obligaţie: „Ce, fa, n-ai mai murit? Că ziceai că mori. De ce n-ai mai murit? Că eu d-aia plecasem, Să te găsesc moartă" îi comunică o noră soacrei sale (*Pe gard*, III). Unele dintre aceste persoane devenite inoportune se gîndesc la sinucidere, gest de la a cărui punere în practică le împiedică atît neputinţa, cît şi interdicţia creştină (*Ioana lui Mărăcine*, III).

Să nu ne grăbim la circumscrierea unui areal demografic: legenda *Cînd se tăiau oamenii cei bătrîni,* citată de Bogrea, a fost înregistrată în zona Sucevei, iar tratamentul aplicat soacrei de cele trei nurori din povestirea lui Creangă nu este străin de optica „descotorosirii" de cei din generaţia care „şi-a mîncat mălaiul", simpatia naratorului faţă de vrednica noră mai tînără fiind nedisimulată.

Desigur, din tabloul complex de reconstituire schiţat de Marin Sorescu nu putea lipsi nici zugrăvirea aspectelor „dure" ale satului oltenesc, cu atît mai mult cu cît poemele sale reprezintă piese de o importanţă nebănuită pentru a înţelege ceea ce Blaga numise cîndva „permanenţa preistoriei" în colectivităţile rurale româneşti („Saeculum", I, 1943), prin numeroase repere ce fac obiectul de studiu al sociologiei generale: cultul păgîn al morţilor, ritualuri de fertilitate (de tipul celor decodate de Frazer în *Creanga de aur*), idolatrie cosmică şi dendrolatrie, interdicţii de vocabular, magie homeopatică (Dumistrăcel, *Sate*, 141-151).

Scanned with OKEN Scanner

MĂMĂLIGĂ: **a (o) pune de mămăligă**
= a se afla într-o încurcătură; a da greş; a se descuraja

Faţă de diverse mărturii de preţuire, de către omul sărac, a acestui aliment tradiţional, exprimată la modul grav („Unde nu-i bărbat în casă / Nici mămăligă pe masă"; Zanne, P X, 3) sau ironizînd lăcomia („Mămăligă, măi Ioane, / Fie crudă, numai mare"), sensurile depreciative pe care le-a contractat numele acţiunii ce oferă speranţa dobîndirii mămăligii („dezmierdată" frecvent *mămăliguţă*) pot părea măcar suspecte (vezi şi *Dicţionar*[1]: „a da greş; a încurca lucrurile; a o păţi; a ajunge într-o situaţie grea").

Ca şi în alte cazuri de abreviere a unei construcţii iniţial bimembre (vezi **orz, peşte**), ne aflăm în prezenţa unei „remodelări" mentale, a unei mutaţii în plan semantic: „încurcătura", „dificultatea" pe care ar numi-o acţiunea în discuţie ne sînt deslușite de enunţul întreg al zicătorii.

Contextul citat frecvent în dicţionare este din Creangă: „D-apoi ştii că şi boierul, cîtu-i de boier, a pus-o de mămăligă" (*Povestea lui Stan Păţitul*; este drept, scriitorul humuleştean gustă şi asocierea incidentală dintre cele două substantive!). Dar la acelaşi scriitor apărea, în fond, şi explicaţia „deturnării" căutate cu insistenţă (şi, uneori, cu un plus de fantezie) de către lingvişti şi amatori (vezi Iordan, *Stilistica*, 290-291), căci tot la Creangă (în *Amintiri* I) găsim: „... am pus-o de mămăligă *fără apă*" (sînt descrise necazurile din timpul fugii de la Broşteni spre Pipirig, după ce, pe zăpadă şi zloată, eroii „prăpădiseră" drumul şi o „luaseră de-a chioara").

Iar alte pricini de nereuşită, în încercarea de a face o mămăligă găsim în varianta înregistrată de Zanne: „am pus-o de mămăligă cu lemne verzi" (P III, 613) sau pot fi intuite, spontan, de exemplu de o vorbitoare cu simţul limbii (pe care o citează Iordan): „...fără mălai" (= făină de porumb).

Unor asemenea evidenţe şi informaţii (ultimele trecute cu vederea în mod surprinzător) li s-au substituit tălmăciri năstruşnice sau de-a dreptul hilariante; sensul „a da greş" s-ar raporta la faptul că românul pune de mămăligă cînd n-are ceva mai bun de făcut sau, după o revistă de „explicarea limbii" din anii '50, ce poate fi citită astăzi drept o sinistră literatură umoristică, „a pune de mămăligă" exprima dispreţul claselor avute faţă de ţărănimea săracă şi exploatată!

Scanned with OKEN Scanner

Precizarea împrejurărilor ce puteau condiționa nereușita acțiunii s-a aflat, așadar, în partea a doua a variantelor enunțului, la început subînțeleasă în mediul în care s-a făcut trecerea de la denotația (incidentală) la conotație: un eșec conjunctural s-a transformat, astfel, pentru neinițiați, într-un eșec pur și simplu. Dar nu și în mediul țărănesc, unde s-a făcut haz de necaz chiar pe această temă, în maniera încurcăturilor lui Păcală: „Cînd scăpam de-o belea, ne înhăța alta. Eram ca rumânu scăpătat: cînd are sare și crăcane, n-are mălai și tuci; cînd are mălai, n-are găteje și sare. Cînd e sare și mălai, n-are legumă și foame" (Jipescu, *Opincaru*, 89).

Pentru a pune de mămăligă *fără apă*, o soluție, *à la* Maria Antoaneta privind surmontarea lipsei de pîine (prin ... cozonac), o găsim într-o evocare despre „timpurile de belșug" de odinioară a unui vrîncean mai mult decît centenar în 1926: „Vinul curgea ca apa și ziceam: «Măi, de ce să bem apă?». Eu am făcut o dată măligă cu vin, că nu era apa ca vinul" (Diaconu, *Vrancea* I, p. 402).

MĂR: **a umbla de florile mărului**
= a estima și a cumpăra recolta de mere după promisiunea mărului în floare; a pierde vremea

O poetică apreciere a valorii figurate a acestei expresii, ce definește o anumită inutilitate, din optica omului de gust, o găsim la Sextil Pușcariu: punînd într-un vas cu apă o crenguță de măr înflorit, deși știi că te lipsești de cîteva mere la toamnă, „nu te înduri să nu duci primăvara și în casă. Cînd românul zice că cineva a venit «de florile mărului», adică fără vreun scop precis, el face aluzie la această plăcere lipsită de orice interes practic" (*Rostirea*, 388).

Asocierea prozaică a enunțului (și: *de flori de măr*) cu ideea de „zădărnicie", de acțiune gratuită, s-a făcut, desigur, într-o anumită familie de reprezentări mai mult sau mai puțin justificate (*a umbla de flori de cuc, după frunze verzi, de frunza frăsinelului*), ca efect al desprinderii omului de practicarea și de semnificația vechilor ritualuri de primăvară, destinate, odinioară, să „stimuleze" renașterea vegetației, conform convingerii că lumea poate fi modelată după vrere. Diverse practici curente la sfîrșitul secolului trecut la indigenii din Australia au mari asemănări cu obiceiuri ale țăranilor din unele zone ale Europei (printre care și culesul florilor de

Scanned with OKEN Scanner

ciuboţica-cucului; Frazer, *Creanga de aur* III, 62 - 65). În „florile dalbe de măr", invocate de Crăciun, românul vede şi promisiunea unor fructe, care, păstrîndu-se peste iarnă, au valoarea de simbol al nemuririi, la fel ca bradul sau iedera (Herseni, *Forme străvechi*, 198).

Dar, după îndepărtarea de ritualuri ancestrale, legătura dintre flori şi proiecţia lor în util s-a păstrat sub un aspect mai puţin cunoscut astăzi, acela al estimării şi comercializării recoltei pomilor din faza cînd aceştia erau în floare. Diferite mărturii în acest sens găsim în documente de epocă, la etnografi şi sociologi, referirea făcîndu-se la mai multe regiuni ale ţării. Într-o prezentare (din 1820) a veniturilor locuitorilor din Stremţ (Alba de Jos), era vorba de vînzarea anuală a... pomilor, concretizată în livrarea poamelor („... pe lîngă aceea, la cine vindem pomii noştri, de chilin ne alcăzîm şi le ducem lor cu carăle noastre, iar pentru bani gata"; Meteş, *Viaţa agrară*, 162).

Mai precis, situaţia este înfăţişată de către Teofil Frâncu şi G. Candrea, într-o descriere etnolingvistică din 1888 pentru Munţii Apuseni: „Posesorul vinde roada anului sau primăvara, cînd *mărul e înflorit*, şi asta se numeşte pe *o tunsoare*, sau toamna" (*Moţii*, 14). La fel se petreceau lucrurile şi în zona Braşovului, unde şcheienii „cumpărau grădinile cu pomi de cînd erau în floare. Toamna şi le culegeau singuri..." (N. Dunăre, în *Ţara Bîrsei* I, 1972, p. 229) şi în fostul judeţ Dîmboviţa. Este vorba de o localitate de negustori de fructe (Bogaţii); aceştia plăteau, uneori, prin satele învecinate, viitoarele fructe „din flori sau cu ghiotura", cumpărătorul oferind un preţ global pentru un pom sau chiar pentru o grădină de pomi (*60 de sate cercetate de echipele studenţeşti*, V, 1942, p. 201).

Practica trebuie să fi fost destul de răspîndită, de vreme ce H.H. Stahl, în studiile sale privind satele devălmaşe româneşti, califica „cumpărarea unei producţii neculese (pe preţ scăzut)" drept „o formă de exploatare cămătărească". De fapt, plata în avans s-a practicat din timpuri vechi în cadrul unor circuite economice importante, cum a fost, de exemplu, cel al transhumanţei: în secolul al XVI-lea, oameni de afaceri genovezi şi florentini cumpără anticipat lîna turmelor din Castilia, pe care o vînd în Flandra (Braudel, *Mediterana*, 176; pentru comerţul Principatelor cu turcii, vezi **miere**).

Desigur, în cazul de care ne ocupăm, riscul unor asemenea achiziţii, „la noroc", era acoperit prin preţurile modice oferite celor nevoiţi să vîndă merii în floare primăvara, din lipsă de bani. Dar pagubele suferite, uneori,

Scanned with OKEN Scanner

din cauza timpului nefavorabil, au putut duce la caracterizarea cumpărătorilor temerari drept oameni care umblă şi ei doar „*de florile* mărului", fără să mai vadă şi fructele.

MĂXINA: **mai măxina!**
= exclamaţie prin care cineva ripostează cînd interlocutorul i se adresează cu *mă!*, în locul unei formule politicoase, potrivită cu statutul revendicat

Contextul în care, la Marin Preda, apare un „termen" asemănător, *cecsina!*, permite confirmarea explicaţiei privind formarea cuvîntului respectiv şi a altora cîteva, din aceeaşi „familie": „ - *Ce*, bă, *ce? Ce, ce? Ce* vrei, *ce? - Cecsina* blodogări Paraschiv fără să se sinchisească" (*Moromeţii* I, p. II, cap. IV).

Aşadar, după cum opinase cîndva Al. Graur, *ce-xina* respinge întrebarea *ce*?, iar *măxina* formula de adresare *mă*!, explicaţie contestată parţial de Iordan; acesta vede în *măxina* „un corespondent obscen" (vezi *mă-ta* sau *mă-sa*) din limbajul argotic, pentru *zexina* (o formă „amplificată" de la *zexe*!, ce are sensul general de „n-ai dreptate, du-te dracului!"; *Stilistica*, 338).

De fapt, şi Iordan (*op. cit.*) îi dă dreptate lui Graur în ceea ce priveşte plasarea cuvîntului în contextul „*măxina*!, că nu sînt *mă*! cu tine!" - „aşa răspunde cel care nu vrea să i se adreseze cineva cu *mă*", dar „mai *măxîna*" şi „mai *tuxîna*" (cu referire la respingerea formulei de adresare cu *tu*!) au fost explicate, ca avînd motivaţia găsită de Graur, încă de către Tudor Pamfile. Acesta le-a inclus într-o listă de „jocuri de cuvinte, spirite, formule de păcăleli" (*Jocuri de copii*, I, 1905 - 1906, p. 375).

La acest inventar mai pot fi adăugate, apoi, *hăxina*! (din fişierul *Dicţionarului* Academiei) şi *brexina*, pe care o cunosc personal din limbajul elevilor de liceu din Suceava de prin anii '50.

Aşadar, *măxina* (accentul după DLR VI), *túxina* (neînregistrat în DLR XI/3) şi *brexiná* (accentuat pe ultima vocală) constituie un anumit tip de formule de interdicţie privind tonul de familiaritate pe care îl presupune adresarea cu *mă*!, *tu*!, *bre*!, iar *cexina*! (şi probabil *hăxina*!) resping o întrebare *ce*? (*hă*?) socotită neconvenabilă sau provocatoare.

O valoare marcată, în toate cazurile, de adăugarea particulei *-xina*, care nu a fost încă explicată. Dat fiind faptul că aceste construcţii aparţin limbajului argotic, eventual mediului orăşenesc (*măxina* şi *tuxina* sînt după

Scanned with OKEN Scanner

Pamfile, *loc. cit.*, „influenţe tîrgoveţe"), putem avea în vedere un element lexical străin; acesta ar putea fi pus în relaţie cu formantul grecesc ξενα -, prezent în cuvinte ce se referă la statutul şi tratamentul străinilor.

MIERE: **a da bani pe miere**
= a înjosi pe cineva, a-l batjocori de faţă cu lumea

Expresia, consemnată şi explicată de Hasdeu, evocă împrejurări din relaţiile comerciale cu turcii: cînd „balgiii" veneau să adune mierea pentru care se plătise arvuna şi nu o găseau strînsă, schingiuiau pe cei care nu se puteau achita de obligaţie (HEM; cf. DA I/I). Deci, construcţia, abreviată, reprezintă termenul unei comparaţii: te porţi cu cineva ca şi cum i-ai fi dat în avans bani pe miere şi acesta nu şi-a ţinut cuvîntul (vezi şi Iordan, *Stilistica*, 291).

Chiriţa, care a învăţat „toute seulette le français" (aşadar „singurică"), în conversaţiile sale cu „monsiu Şarlă", îi serveşte acestuia şi traducerea „franco-moldavă" a expresiei; cînd elevul său se va lenevi, îi permite „de lui donner de l'argent pour de miel" (Alecsandri, *Chiriţa în provincie*, a.I, sc. III; iată şi alte încercări antologice din acel „baragouin" exemplar, al isprăvnicesei: „vous m'avez frotté le coeur avec du miel", „il perde son temps pour des fleurs de coucou", „il parlera comme l'eau", pe lîngă cunoscuta „il deviendra un tambour d'instruction").

MOARĂ: **moară de tabac (de lut)**
= nume pentru un atelier de prelucrare a foilor de tutun (respectiv, de fabricare a cărămizilor)

În prima jumătate a secolului trecut, sintagma din titlu a fost pasager folosită pentru a numi o manufactură de prelucrare (pentru fumat!) a frunzelor plantei *Nicotiana tabacum*, după cum atestă un text din volumul *Documente privitoare la economia Ţării Româneşti* (II, 1958, p. 934).

Pe baza dicţionarelor limbii române, se poate constata că termenul *moară* nu a fost întrebuinţat mult timp ca nume al altor instalaţii decît al aceleia pentru măcinatul boabelor de cereale. Începuturile industriei au revigorat semantic acest cuvînt, mai ales într-o serie de compuse, cap de serie fiind *moară de hîrtie*, ce apare încă de pe timpul domniei lui Matei

Scanned with OKEN Scanner

Basarab şi traduce germ. *Papiermühle*; din (sau prin) Transilvania au fost importate mai întîi hîrtia, apoi instalaţiile pentru fabricarea ei (Iorga, *Istoria comerţului românesc*, 1925, p. 94).

Un început terminologic continuat prin alte traduceri sau creaţii analogice, căci, rînd pe rînd, apar, alături de *moara de tabac, moara de oloi (ibidem*, p. 135*), moara de lut*, „o maşină sau moară de lut pentru pregătirea cărămizilor" (*Studii privind Unirea Principatelor*, 1960, p. 109), iar în zona Braşov - Bran, în care saşii aveau privilegii în domeniul exploatării pădurilor, *mori de scînduri* sînt atestate încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (*Ţara Bîrsei*, I, 1972, p. 248).

Desigur, oricît de veridică şi ademenitoare este explicaţia pe teren autohton, pe calea analogiei, factorul determinant a fost modelul germanei, limbă în care prin *Mühle* au fost numite nu numai maşinile puse în mişcare cu ajutorul apei sau vîntului, ci şi manufacturile ce utilizau aparate mecanice. Alături de numeroşi alţi termeni de origine latină, germ. *Mühle* este o mărturie a forţei civilizatoare a Imperiului Roman, care a transmis, prin moara de apă, forma primordială a oricărei maşini. Să ne amintim că în engleză *mill* înseamnă şi „moară", dar, pînă astăzi, şi „fabrică".

Hotărît însă că vorbitorii dacoromânei au cunoscut nu numai fascinaţia instalaţiei ce a surclasat şi a înlocuit piua neolitică şi rîşniţele (păstrate, pentru orice eventualitate, şi azi, în mediul rural), ci au reacţionat pozitiv şi la potenţele cuvîntului numind o asemenea maşinărie: la introducerea batozelor (într-o epocă în care se manifestau încă rezerve faţă de împrumuturile neologice), aceasta a fost numită şi *moară* (în graiurile populare), sau *moară de treierat* („Monitorul oficial", martie 1871, p. 326). Iar instalaţia ce „macină" diferite roci sau materiale de construcţii poartă şi astăzi numele de *moară de pămînt, de var,* sau *de ciment* (DLR VI).

Cuiva care ar crede că am supraestimat procesele mentale legate de „miracolul" instalaţiei şi atracţia „magică" a numelui acesteia, îi amintim ghicitoarea al cărei răspuns este evident: „Pe poduri ferecate, Trec mii nenumărate; Şi le taie capetele Şi le schimbă numele". O schimbare benefică, ce asigură hrana; dar, obişnuindu-se cu binele, ţăranul a identificat şi *moara... stricată*, ce numeşte gura flecarului, iar publiciştii *moara de vorbe*, o etichetă pentru parlament (preluată la noi însă, din franceză).

Bibl. *Cuvinte vechi utilizate în graiuri ca nume ale maşinilor agricole*; LR, XV, 1966, 1, p. 73-81.

Scanned with OKEN Scanner

MOARE: **a mînca (gusta, şti) moarea cuiva**
= a fi obişnuit cu manifestările cuiva; a-i cunoaşte firea, năravul, obiceiurile

Aprecierea aproape generală că expresia din titlu (cu variantele semnalate) porneşte (măcar ca o etapă decisivă) de la termenul *moare* (< lat. *muria*), sinonimul dacoromânesc nordic pentru *zeamă de varză* (denumire caracteristică graiurilor din Oltenia, Muntenia şi Dobrogea: cf. Puşcariu, *Privire*, harta 32), pare să fie confirmată de apariţia contextelor figurate respective doar la scriitori moldoveni şi de faptul că diverse alte atestări trimit tot la spaţiul lingvistic nordic (DLR VI). Sugestivă este situaţia primelor atestări.

La Alecsandri, în *Harţă Răzăşul*, piesă scrisă în 1865, găsim expresia cu verbul (a) *gusta*: „Poftească, dacă vrea *să guste moarea* lui Harţă Răzăşul!" (în primele două ediţii; din 1875, termenul este înlocuit cu *moară*, probabil cu sensul figurat de „bătaie"; vezi V. Alecsandri, *Opere* V, Bucureşti, 1977, p. 903). La Creangă, apar două variante: „... nu ştii cine-i mămuca, *n-ai mîncat* niciodată *din moarea* ei " (*Soacra cu trei nurori*, 1875) şi „pare-mi-se că *ştii* tu *moarea* mea..." (*Amintiri* IV; după 1881). Alte diverse atestări se împart între (a) *mînca* şi (a) *şti*.

Pentru V. Arvinte, expresia *a şti moarea cuiva* constituie *o rămăşiţă din „teoria umorilor"* (LR XV, nr. 2, p. 223-228). Postulînd primatul variantei cu verbul (a) *şti*, această *moare* ar fi rezultatul unei etimologii populare, pornind de la termenul neologic *medical umoare* (utilizat curent în limba română literară după 1850), ce s-ar fi produs în medii „mai puţin cultivate de la oraşe şi, apoi, de la ţară" (p. 227): de la *a şti moarea* (adică *umoarea*) s-a ajuns, prin analogie cu alte formulări, la *a mînca moarea*. Dar, pînă la 1860 măcar, pentru *umoare* 'temperament, fire' nu există atestări în limba română, iar cele ulterioare se menţin la nivel livresc; lat. *humor* este reflectat de *umor* 'fire' la Negruzzi (probabil după fr. *humeur*) şi de *umoare* la Caragiale şi Călinescu (la ultimul, desigur, după it. *umore*). Astfel, legătura propusă este puţin credibilă, chiar ca accident.

Cheia problemei pare să se găsească într-o distincţie pe care a făcut-o I.-A. Candrea: pentru acesta, în expresiile ce fac obiectul discuţiei, ne aflăm în prezenţa unui alt cuvînt *moare* („fire rea, năravcare inspiră teamă; arţag; efectul răutăţii, supărării, necazului"), un descendent al lat. (*mos*) *morem*

Scanned with OKEN Scanner

'obicei, fel de a fi' (CADE, s.v. *moare*[2]), un punct de vedere acceptat şi de A. Cioranescu, în *Diccionario Etimológico Rumano* (La Laguna, 1958 - 1966, s.v.), care invocă şi reflexe macedoromâne ale cuvîntului latinesc.

Existenţa, în vorbire, cîndva, a cuvîntului propus de Candrea ar putea fi dovedită de o atestare din zona Năsăudului: „*moare*: în zicătoarea «lasă-l în pace, că aşa îi este moarea» (adică năravul, obiceiul)" după o comunicare înregistrată în „Revista critică-literară", II, 1898, nr. 2, p. 96 (cf. şi DLR VI, care distinge aici doar o nuanţă de sens pornind de la *moare* din expresiile citate mai sus).

Aşadar, putem accepta ipoteza existenţei, în limba română veche, a două cuvinte *moare*, unul (< lat. *morem*) numind „firea, caracterul", iar celălalt (< lat. *muria*) avînd accepţiunea „zeamă în care se murează varza" (dar şi castraveţii, după *Lexiconul Budan* şi după Massim şi Laurian), cuvinte a căror „întîlnire" a dus la ieşirea din circulaţie a primului, nu fără a fi lăsat urme asupra semnificaţiei celui de al doilea, păstrat, şi acesta, numai în graiurile nordice (ca şi *curechi, cute, sudoare* şi altele). Pe această nouă bază, s-a putut produce o „remotivare" semantică a cuvîntului *moare*; pornind de la gustul lichidului în care se conservă varza, al cărui dozaj în ceea ce priveşte sarea, ca şi plantele şi rădăcinoasele ce se pun în vas (ţelină, hrean, morcovi) hotărăşte şi gustul verzei murate (mai acră sau mai puţin acră etc.), sensul „fire" a evoluat spre „fire rea, arţag". Există şi alte diverse expresii ce se referă, tot figurat, la starea (calitatea) lichidelor ce „înconjoară" o persoană; se spune *a fi* (sau *a nu fi*) *în apele lui* „a (nu) se simţi bine", *a-l lăsa* (pe cineva) *să se scalde în apele lui* „a-l lăsa în voia lui" etc. (vezi şi **apă**).

Aşadar, doar cine a trăit în vecinătatea cuiva, cine i-a mîncat *moarea*, cine s-a obişnuit cu manifestările, cu „toanele" acestuia, îi cunoaşte firea, *îi ştie moarea*. Dacă *moarea* adversarei celor trei nurori avea gustul din cîntecul cunoscut, conferit de statutul în cadrul familiei („Soacră, soacră, poamă acră"), aceleaşi trăsături pot fi dobîndite chiar la naştere, căci *a fi botezat cu zeamă de varză* înseamnă „rău din fire" (Zanne, P VI, 497), prin urmare trebuie să presupunem un *parcă* (ar fi botezat în ...).

Nu există nici o piedică în a folosi verbul (a) *mînca* (moarea cuiva) cu sensul de 'a fi obişnuit cu manifestările cuiva', deoarece moarea poate fi considerată ... un fel de mîncare.

Scanned with OKEN Scanner

Ca băutură, aceasta se folosea drept purgativ ori pentru a potoli durerile de cap după vreun „chef"; în mediul țărănesc, iarna, în post (dar nu numai), „saramura" în care se conservă sau se prepară diferite alimente ori zarzavaturi ținea adesea locul unor bucate; iată o mai veche descriere a „meniului" oierilor sălișteni (citățm după DLR VI): „Mîncarea principală era zama de fasole, «moarea» - zama de varză - și mămăliga cu ceapă sau coaptă în jar".

MOARTE: **(a fi) bun de trimis după moarte**
= se spune despre cineva încet sau leneș la treabă, care umblă alene; care întîrzie

Apare la Zanne (P II), după comunicări din diferite zone ale Moldovei (Bîrlad, Covurlui, Vaslui; vezi și în Banatul Jugoslav, după Roșu, *Proverbe*, 57: *îi bun de dus după moarte*). Sub formă de exclamație, am auzit-o utilizată frecvent („te-ai întors de parcă te-aș fi trimis după moarte!"), mai ales la adresa persoanelor pe post de curier la o instituție. Din județul Mehedinți, Zanne înregistrează formula și drept caracterizare pentru o femeie bătrînă, urîtă (la vederea căreia chiar moartea ar fugi) și consemnează prezența unor expresii similare în franceză („il est bon aller chercher la mort"), italiană („e buon da mandar per la morte") și germană („es ist gut nach dem Tode zu schicken").

Într-un fel, să umble după ea (dar pentru a-i lua zilele, nu pentru a-și amîna întoarcerea) este răzbunarea Morții pentru necazurile pe care i le-a provocat Ivan, punînd-o *la pastramă* în *turbincă* și obligînd-o să mănînce, ani în șir, copaci de diferite vîrste („... de-acum înainte ai să fii bucuros să mori și ai să te tîrîi în brînci după mine, rugîndu-mă să-ți ieu sufletul...").

O replică *sui-generis* a humulești eanului la „a fi bun de trimis după moarte" nu este exclusă!

a (se) îmbrăca (cu) cămașa morții
= a-și asuma sacrificiul suprem

Pentru lumea cealaltă, în cazul în care nu și-o păstrase pe aceea de la nuntă (vezi **ort**), omului i se cosea o *cămașă de moarte* (numită și *cămașa*

Scanned with OKEN Scanner

mortului); se credea că dacă aceasta a fost croită greşit - prea lungă -, va mai muri cineva din aceeaşi casă.

Piesa de îmbrăcăminte respectivă, mai aproape de corp ca altele, a fost legată, de altfel, de statutul anumitor persoane în împrejurări solemne (există şi *cămaşă de mire* sau *de ginere*, *cămaşă de soacră*; cf. DA I/II). Vezi şi **cămaşă**.

După mărturia unui adjutant al acestuia, Mihai Cioranu, în ajunul sfîrşitului său de martir, Tudor Vladimirescu şi-ar fi manifestat dispreţul faţă de călăii săi prin cuvintele: „Eu am înfruntat moartea în mai multe rînduri. Mai înainte de a ridica steagul spre a cere drepturile patriei mele, m-am îmbrăcat cu cămaşa morţii" (M. Cioranu, *Revoluţia lui Tudor Vladimirescu*, Bucureşti, 1859, p. 89).

Este vorba de o simbolică tipică stilului „mesianic" şi „biblic" al proclamaţiilor şi scrisorilor „Domnului Tudor" (G. Călinescu): cămaşa pentru lumea cealaltă este nimbul, semnul sacrificiului, sub care a stat conducătorul revoluţiei de la 1821.

Un model al formulării, în stilul „înalt", găsim în expresia *a se îmbrăca întru fără de moarte*, din texte religioase aparţinînd secolului al XVI-lea (DLR VI), ce are semnificaţia de „a fi hărăzit veşniciei".

MORT: **a face pe mortul în păpuşoi**
= a ascunde un fapt; a te face că nu ştii nimic;
a lăsa o treabă (sau o discuţie) încurcată

După Ghibănescu, expresia evocă, indirect şi distorsionat, un fapt din obiceiul pămîntului: dacă pe moşia cuiva se găsea un om mort, proprietarul îşi putea pierde bunul său, atunci cînd nu era în stare să plătească o dare specifică, *deşegubina* (termen care, etimologic, se referă la omor; cf. sl. *duše gubici* „pierzător de suflete", „criminal"; cf. Scriban, D).

În faţa unui astfel de pericol, nu numai că mortul descoperit de cineva pe ogorul său putea fi transportat, pe furiş, pe ogorul altcuiva (şi ascuns, de preferinţă într-o cultură care permitea aşa ceva), dar, pentru a pune mîna pe pămînturi şi pe amenzi considerabile, *deşegubinarii* (sau duşmanii cuiva) regizau uciderі: „punea la cale pe vreun om pierdut să se ducă în ogorul cuiva şi să se prefacă că-i mort, că ei numai or trece pe acolo şi văzîndu-l mort or apuca pe stăpîn să plătească deşegubină" (*Vorbe* I, 87-88).

Scanned with OKEN Scanner

Pornind de la *deşegubină* se explică substantivul *şugubăţ*, iniţial însemnînd 'criminal', dar şi 'cel ce înscena uciderі false', iar, apoi, 'poznaş', 'cel care provoacă surprize neplăcute'. Date fiind numeroasele sensuri figurate ale substantivului (şi adjectivului) *mort*, în diferite construcţii, s-a imaginat adoptarea, de către cineva, a atitudinii celui folosit pentru înscenarea unei anchete de omucidere: „Atunci voi să vă faceţi moarte-n păpuşoi, să nu spuneţi nici laie nici bălaie" (Creangă, *Soacra cu trei nurori*).

Pentru 'a renunţa la ceva' se spune „a o lăsa moartă", iar, prin eventuală contaminare cu imaginea precedentă, *a o lăsa moartă în păpuşoi*: „S-a trece ea şi asta; obraz de scoarţă şi las-o moartă-n păpuşoi" (id., *Amintiri* II, în încheierea fragmentului narînd furtul cireşelor).

MOŞ: **a spune (a înşira) moşi pe groşi**
= a spune poveşti, a vorbi despre lucruri care nu există; a fabula

După explicaţia propusă de Al. Graur (în SCL VII, 1956, p. 273), *moşi pe groşi* a rezultat dintr-o falsă analiză pentru *moşi păroşi*, un context ce apare şi la Pann: „Tot înşiră la gogoşi, / Spunînd despre moşi păroşi" (DLR VI, s.v. *moş*). Naraţiunile despre aceste fiinţe bizare ar constitui, aşadar, o glosă a expresiei *a înşira la gogoşi*. De la *păroşi*, un termen „suspect", la *pe groşi* s-a putut ajunge (după autorul citat) prin pronunţia regională (muntenească) *pă groşi*, căci expresiile discutate sînt uzuale în Muntenia: în DLR, pentru *moşi pe groşi* sînt date exemple din Baronzi (cu formularea *a promite moşi pe groşi*, vezi *Limba*, 46), din Caragiale, Macedonski etc.

Ne aflăm, însă, în alt impas, căci nu ştim ce înseamnă, de fapt, *moşii păroşi* de la Anton Pann, despre care putem bănui însă că nu sînt doar nişte bătrîni... invadaţi de păr! Apariţia enunţului *moşi pe groşi* în formula de încheiere a unui basm publicat de Ispirescu („Încălecai pe un cocoş, să vă spui la moşi pe groşi") ne îndreptăţeşte să presupunem că *moşii* ajunşi *păroşi*, de la început, vor fi fost fiinţe imaginare din familia personajelor mitice a căror înfăţişare ne este descrisă prin culori: *de cînd cu moşii ăi verzi*, sau *roşii* (după DLR), suspect de apropiaţi de *Verde* sau *Roş Împărat*, mai bine reprezentaţi în basme (nu lipsesc nici Împăratul *Negru, Alb* sau cel *Galben*, definiţi de G. Călinescu drept „hieroglife ale universului,

Scanned with OKEN Scanner

împărţit pe stihii"; un loc aparte ocupă însă Împăratul Roşu şi Împăratul Verde, la care „factorul cromatic există asociat însă cu cel fiziologic"; *Estetica basmului*, cap. *Împăratul*).

În această optică, „originea" *moşilor păroşi* ar putea s-o constituie *moşii ăi roşi*, a căror culoare, în recitative, este pasibilă de „amplificări", dacă ţinem seama de formule uzuale în descîntece; de exemplu: „Pîn-la lacul *roş, Roş, poroş*"; „Ho! vacă *roşă, Poroşă*"; „A venit omul *roş, Poroş*" (vezi DLR VIII/4). De la acest lexem ininteligibil în afara incantaţiei basmului, s-a putut ajunge (prin aglutinare) la *păroşi* (de la Pann), pentru care, de fapt, „pe groşi" reprezintă doar un fapt paralel.

După Maria Bojan, cuvîntul *moşi* ar evoca *Tîrgul Moşilor* din Bucureşti, unde, „ca-n orice tîrg, se spuneau multe lucruri neadevărate sau exagerate" (*Expresii*, 261); *a spune* (*înşira*) *moşi pe groşi* ar însemna a vorbi în stilul reclamelor deşănţate ale negustorilor de la Moşi.

MUC: **muc şi sfîrc**
= de cea mai bună calitate, fin, ales

Este o construcţie tautologică muntenească, neînregistrată în dicţionarele limbii române; cu ani în urmă, ne-a fost comunicată de către distinsul istoric M. Gramatopol, care ne-a şi tradus-o, cu ... reticenţă lingvistică, prin locuţiunea franţuzească „la fine fleur"! Săptămînalul bucureştean „Academia Caţavencu" i-a asigurat o nesperată circulaţie, folosind-o, pînă nu demult, prin antifrază, ca titlu al unei rubrici ce cuprindea relatări asupra unor fapte cu „moţ" tipice tranziţiei din România; căci *muc şi sfîrc* înseamnă, de fapt, „de cea mai bună calitate, ales".

Semnificaţia de „vîrf", din planul material, a cuvîntului *sfîrc* este una curentă, iar translaţia spre „culme", în planul reprezentărilor abstracte, nu ridică obstacole. Şi, atunci, de unde provine asocierea cu *muc*, fără ca semnificaţia figurată să aibă de suferit? Iată un prim reper: în *Vocabularul româno-german* publicat de G.A. Polizu la Braşov, în 1857, găsim locuţiunea substantivală *de muc*, tradusă prin „ausgezeichnet, vortreflich" (=excelent, distins, ales).

Să pornim de la „cunoscut". Termenul *sfîrc* numeşte o extremitate, o proeminenţă, de obicei moale (cartilaginoasă), a unor organe şi părţi ale acestora; de exemplu, vîrful mamelei. Cuvînt cu origine nesigură, el a

Scanned with OKEN Scanner

„tradus", în formula din titlu, un cuvînt sinonim, ce se află de mult timp pe cale de dispariţie, care sună MUC (recurgem la această distincţie grafică) şi este numai un omonim al lui *muc* 'secreţie nazală' (lat. *muccus*). Această a doua vocabulă MUC (sau primă, din perspectivă cronologică, dat fiind faptul că noi îl considerăm un element autohton din vocabularul limbii române) are, la rîndul său, tot semnificaţia generală de 'capătul, vîrful unor plante sau părţi din corpul vieţuitoarelor; capătul unor obiecte', ce nu poate fi subsumată (prin analogie sau extensie) sensului general de 'secreţie nazală' al descendentului dacoromânesc al lat. *muccus*.

Iată cîteva situaţii ilustrative concludente: *mucul cînepei* (sau *zglăvoc*, din vsl. *glava* 'cap'; vezi şi *moacă* = *zglăvoacă* „numele unui peşte cu capul mare" - *Cottus gobio*); *mucul papurii, mucul curcanului* (un adevărat „sfîrc"). Tot prin MUC sînt numite, în graiuri din diferite zone ale ţării, conul bradului, sfîrcul sînului, vîrful cartilaginos al cozii calului, dar şi vîrful sfredelului, prîsnelul fusului, sau şfichiul biciului. Trebuie să remarcăm faptul că în DLR (t. VI, 1965-1968), care are în lista de cuvinte doar o singură unitate lexicală *muc* (spre deosebire de dicţionare mai vechi, printre care şi cel al lui Polizu sau DDRF), cîteva dintre aceste sintagme şi sensuri sînt încadrate, cu o remarcabilă abilitate de tehnică lexicografică, în diferite secţiuni ale articolului dedicat termenului *muc* (lat. *muccus*).

Multe din semnificaţiile citate mai sus se regăsesc şi la cuvîntul *mugure*, care este întrebuinţat pentru a numi (şi el) „floarea de papură", „inflorescenţa cînepei", „sfîrcul sînului", „vîrful cartilaginos de la capătul sternului" (la măcelării se vinde *mugure de viţel*), „capătul coarnelor, abia ieşite, la miel", „vîrful sfredelului" etc. (după *Dicţionarul* citat), termen utilizat şi el pentru a marca o calitate în gradul superlativ, ca şi *muc*, în diferite construcţii sau contexte „transparente".

Datorită „coliziunii" cu *muc* 'secreţie nazală', cuvîntul autohton MUC a fost „explicat" tautologic, în construcţia *muc şi sfîrc* 'de cea mai bună calitate, excepţional'.

frumos de muc
= foarte frumos

Printre „diferitele ziceri culese din cărţi vechi precum şi din gura poporului", George Baronzi, în *Limba română şi tradiţiunile ei*, înregistra

Scanned with OKEN Scanner

şi el locuţiunea substantivală *de muc* (ce se găseşte şi într-un dicţionar român - german al lui G.A. Polizu, din 1857), explicată prin *de frunte*, cu exemplificarea „*frumos de muc* = frumos de frunte" (p. 126; vezi şi Bogrea, *Pagini*, 482, după Zanne, P II, 567).

Am văzut că acest cuvînt MUC, ca şi *mugure*, numeşte o serie de „vîrfuri" sau extremităţi ale unor plante, ori „capete" ale unor organe sau obiecte, o similitudine uşor de înţeles dacă ţinem seama de faptul că, fără ca prin aceasta comparaţia cu albanezul *mugull* să aibă de suferit, rom. *mugure* poate fi explicat şi pornind de la pluralul lui MUC, *mucuri* (de la care a fost refăcut un singular paralel *mucure*).

Corespondenţa MUC - *mugure* este, apoi, evidenţiată şi de apariţia, în limba veche, a locuţiunii *de mugure*, pentru a exprima tot o calitate excepţională: în versetul 4.13. al *Cîntării cîntărilor* din traducerea *Vechiului Testament* cuprinsă în manuscrisul 45 din Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, apare calcul „(grădini cu rodii) cu roadă *de muguri*", o caracterizare pentru care, în diferite limbi moderne, găsim „edle Früchte" (germană), „pleasant fruits" (engleză), „fruits exquis" (franceză), după gr. (ῥοῶ μετὰ) καρποῦ ἀκροδρύων, iar în traducerea lui Ioan Alexandru „fructe minunate" (Bucureşti, 1977).

Analiza semantică a corespondenţelor dintre MUC şi *mugure* ne îndreptăţeşte să admitem că, în limba română, există două cuvinte *muc*: continuatorul lat. *muccus*, avînd semnificaţia de „secreţie nazală", şi un alt MUC, element din fondul autohton, care, din punct de vedere semantic, nu are nici o legătură cu primul, însemnînd „proeminenţă, vîrf", ca şi *mugure*, ambele servind, de altfel, pentru exprimarea superlativului. *Mugurelul făinii* numeşte „partea cea mai curată, cea mai aleasă a făinii, *lamura*" (DA VI), într-un descîntec de „plămădirea inimilor": „se iau mugurelele de la nouă făini...; frămîntînd cele nouă mugurele în albie / mama/ răspunde..." („Şezătoarea", XI, 1910, p. 40-41; este descris un obicei din Giuleşti - Vîlcea). Iar *mucul grîului*, după o atestare din *Glosarul regional Argeş* al lui D. Udrescu, este „partea cea mai de frunte a grîului, lamura, grîu ca de colivă"; pentru *fruntea făinii*, respectiv pentru semnificaţia substantivului *lamură*, în *lamura mierii*, ~ *florilor*, la Eminescu şi Sadoveanu, vezi şi Tohăneanu, *Imagini*, 103, 105. Aceste contexte, referitore la ritualuri, exclud posibilitatea unei utilizări a cuvîntului prin antifrază ca şi a legăturii eventuale cu *muc* „secreţie nazală".

Scanned with OKEN Scanner

Aşadar, putem constata că omonimul latinesc l-a „acoperit", l-a ecranat pe MUC autohton, care, „ciocnindu-se" şi cu *frunte* (utilizat şi acesta pentru exprimarea superlativului: *fruntea făinii, fruntea grîului*) sau cu împrumutul slav *vîrf*, s-a retras la periferia vocabularului (nu trebuie să scape însă şi atenţiei lexicografilor), unde îl mai întîlnim ca nume al unor protuberanţe de natură vegetală şi animală sau al unor „capete" ale obiectelor. Una dintre poziţiile ce asigură conservarea unor asemenea cuvinte, adesea complet ieşite din uzul curent, o reprezintă expresiile închegate („figées"); aşa, de exemplu, *brîncă* nu se mai foloseşte decît strict regional pentru a numi „mîna", dar îl putem cu toţii recunoaşte în expresiile „a cădea în brînci" sau „a merge în (pe) brînci" - cînd copilul mic se deplasează folosindu-se de mîini şi de picioare.

Aşa a rezistat şi MUC în *frumos de muc* „foarte frumos"; vezi şi Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*: şi în Moldova se zicea cîndva *frumoasă de muc* „très belle".

Elementul autohton de la baza cuvîntului românesc MUC ar putea fi recunoscut ca formant (cu semnificaţia generală de vîrf; cap, căpetenie) într-o serie de nume pantracice de tipul *Mocas, Mocazia Iucunda, Mucacentus, Mucaporis, Mucatralis, Mucazenus* etc.

Bibl. *Numele traco-dacice de tipul MUCA (μουκα), MOCA- (μοκα-) raportate la cuvintele româneşti de substrat* **muc[1] - mugure**; An X, XXV/1, 1988, p. 391-408; XXVI/1, 1989, p. 421-430.

MUT: **a pune mutul la uşă**
= a pune un obiect în faţa uşii închise, pentru a arăta că nu este nimeni acasă

Iorgu Iordan semnalează folosirea exclamaţiei *mutul la uşă!* însemnînd „intrarea oprită" (*Stilistica*, 292). În anchete etnologice din localităţi situate în zona muntoasă a Moldovei, s-a constatat că ceea ce se numea *mutul de la uşă* (vezi şi DLR VI) era un băţ, care „notifica" absenţa stăpînilor casei. Cel care încălca acest consemn, pătrunzînd în locuinţă, era pasibil de pedepse. Astfel de situaţii au provocat chiar un „învăţ": „lasă băţul şi vezi-ţi de drum, dacă vrei să fii liniştit" (Vulcănescu, *Etnologie*, 56-57).

Pornind de la aceste informaţii, putem interpreta ca avînd aceeaşi semnificaţie simbolică „nuiaua" din poarta, găsită închisă, de la casa

Scanned with OKEN Scanner

miresei, unul dintre elementele din scenariul peţitului. Iată un fragment din „colăcăria" *starostelui drumeţ*: „Noi vedem poarta legată, / Nuia mare ridicată; / Poarta-i legată cu paie, / Lumea stă-n cap să ne saie" (Ion Apostol Popescu, *Oraţii de nuntă*, 1979, p. 38-39; text din Sucutard, jud. Cluj).

Un semn de interdicţie comparabil este „priponirea" *ciuturii* de la fîntînă: „Cum te cutezi tu să iai apă fără de ştirea mea? Nu vezi că, spre semn de opreală, apa este închisă şi ciutura priponită?" (de la I.G. Sbiera, după DA I/I, s.v. *ciutură*).

Astfel de semne de avertizare pot fi grupate alături de cele descrise şi de H.H. Stahl: crengi de sînger, numite în Vrancea „şufii" ori „lemne de pocire", înfipte în capătul unui teren pentru a marca proprietatea sau luarea în posesie (uneori abuzivă), ce reprezintă vechi „procedee de magie juridică" devenite simple „semne convenţionale". Ca şi parii în vîrful cărora se împletesc cîteva spice, pentru a-i face mai vizibili, o „formă analfabetă corespunzînd modernei «trecerea oprită»" (*Eseuri*, 198-199).

Forme... analfabete, dar în spiritul sistemului de informare strict semiotică de cea mai modernă factură, a căror eficienţă o anticipa, în felul său, o constatare din paremiologia românească: „Mutul ştie toate limbile" (Roşu, *Proverbe*, 77).

Scanned with OKEN Scanner

NAS: **a tăia** (cuiva) **nasul**
= a pedepsi pe cei „vicleni"; a umili, a-l pune „la punct" pe cineva

La origine, contextul descria o operație propriu-zisă, ce constituia o pedeapsă mai ... blîndă (față de tăierea capului), administrată uzurpatorilor domniei sau boierilor „vicleni"; învinși și prinși, acestora li se tăia, de obicei, zgîrciul dintre nări.

Disputa pentru tron dintre Alexandru Lăpușneanu și Joldea este astfel descrisă de Grigore Ureche: „L-au împresurat oastea leșească pe Joldea-vodă și l-au prins viu; pre carele, mai apoi, dacă au sosit Alexandru-vodă, l-au [în]semnat la nas și l-au dat la călugărie" (*Letopisețul*, cap. *Domniia lui Joldea-vodă, carile au domnit 3 zile...*).

„Clemența" se explică, uneori, prin raporturile dintre judecător și pedepsit: „Gheorghie Ștefan-vodă după ce au luat ... pre Ștefăniță-vodă, pre fiul său, l-au însămnat la nas puțintel" (Neculce, *O samă de cuvinte*, XXXII).

Ca rezultat al acestui supliciu, din cauza unor „cărți viclene", învățatul Nicolae Milescu avea să fie apoi poreclit *Cîrnul*: „Deci Ștefăniță-vodă cum au văzut ... cărțile s-au prè mîniet și l-au adus pre acel Nicolai Milescu înaintea lui... și au pus pre călău de i-au tăiat nasul" (în semn de prețuire, operația s-a făcut cu „hamgeriul" domnitorului; *ibidem*, XLI).

Dar practica era mai larg răspîndită: la fel erau însemnați și prizonierii de război și tot așa erau pedepsiți și hoții. Utilizarea figurată a contextului păstrează, chiar dacă numai vag, amintirea umilinței infamatoare, cu toate că formularea s-a schimbat: *a da peste nas, a scoate* (cuiva) *pe nas* (o faptă, un act). Vezi și **însemnat; limbă**.

Scanned with OKEN Scanner

NAŞ: **a-şi găsi naşul**
= a-şi găsi iniţiatorul, persoana capabilă să îndrume, să sfătuiască; a-şi găsi stăpîn (un om energic, capabil să pună „la punct", să „cumînţească" pe cineva)

Utilizarea expresiei în situaţii foarte variate porneşte, de fapt, de la autoritatea naşului (de botez şi de cununie) asupra finilor săi. Ironia ce însoţeşte aplicarea acestei etichete în numeroase cazuri pare să provină însă şi de la obiceiuri mai vechi, care au dispărut; de exemplu, de la serviciile conjugale pe care le făcea mirelui impotent (de obicei în secret faţă de mireasă şi de oamenii din sat) un flăcău dotat sub acest aspect, care avea să devină naşul copilului (copiilor) familiei respective. Dacă, în mod figurat, astfel îşi găsea imediat „naşul" tînărul căsătorit, în ceea ce o priveşte pe mireasă, expresia *înaintea ginerelui trece naşul* evocă exercitarea, de către bărbatul ce cununa, ca iniţiator sexual, a dreptului primei nopţi (vezi şi „naşul vede întîi p.... finei", sau „o dată vede naşul ...."; Vulcănescu, *Etnologie*, 58).

Pentru asemenea explicaţie a semnificaţiei unor astfel de expresii, au fost citate versurile dintr-o baladă, în care *Drăganu din Periş* îi reproşează naşului, lui Radu-vodă, că, în timpul nunţii, „Cînd fusese despre ziuă,/ Despre dalba veselie,/ Pe fina ta ţi-ai luat,/ În grădină te-ai băgat,/ Făcuşi voia trupului, /Lăcomia ochilor" (N. Constantinescu, *Rudenie*, 166). Vezi şi (a) **cuteza**.

Ion Codru Drăguşanu, descriind, la 1840, statutul „ţiganilor sclavi" din Ţara Românească, nota că asupra acestor servitori „în casă şi în curte" boierii îşi mai exercitau „toate drepturile feudale cu nume şi fără nume, precum «juius primae noctis» sau «droit de cuissage»" (*Peregrinul transilvan*, cap. XIII; *cuissage* s-a format de la *cuisse* < lat. *coxa*, al cărui descendent românesc este *coapsă*). Cît despre obiceiul francez, acesta este prezentat astfel: „Droit qu'avait le seigneur de mettre la jambe dans le lit de la nouvelle mariée la première nuit des noces, et aussi, dans quelques localités, droit de coucher avec la nouvelle mariée la première nuit; droits qui d'ordinaire étaient rachetés à prix d'argent" (Robert, *Dictionnaire*). Să ne amintim, însă, situaţia evocată şi de Beaumarchais, ce declanşează conflictul din *Nunta lui Figaro*!

Scanned with OKEN Scanner

NĂPÎRCĂ: „România e țara biciului și a năpîrcei" (G. Jipescu)
= a samavolniciei și a constrîngerii

Această definiție *ad-hoc* apare într-un text în care autorul citat descrie, la sfîrșitul secolului trecut, *Suferințele țărănimii* (București, 1888, p. 160). *Năpîrcă* numește, în acest context, parțial tautologic, „biciușca", „cravașa", împletită, care „șerpuiește" cînd este folosită, o metaforă prezentă și în utilizarea cuvintelor *șarpe* și *viperă* (cu referire la „limbile" acestora, comparate cu șfichiul biciului).

Deși astăzi *năpîrcă* mai apare doar ca un sinonim al termenului *viperă*, termenul autohton de la baza cuvîntului românesc (comparat cu alb. *neperke, nepertke*) a desemnat, mai mult ca sigur, chiar noțiunea de „șarpe". O dovadă o constituie apariția cuvîntului *năpîrcă* ca nume al unui anumit tip de luntre, mică și îngustă, mînată cu „ghionderul", specifică zonei bălților Dunării, ce se „strecoară" ușor printre tufele de plante acvatice (DLR VII/I). Or, se știe că năpîrca nu trăiește în apă (mediu de viață al altor șerpi), ci preferă locurile însorite, călduroase.

După „confruntarea" cu *șarpe* și *viperă*, elemente ale stratului latinesc al dacoromânei, a putut interveni o specializare semantică, pentru a numi o anumită specie de viperă. Din acest moment, valorile conotative și contextele - etice - ale utilizării cuvîntului se înscriu în sfera semantică a numelor celorlalți ofidieni: „Pui de năpîrci, cine vă arată voao să fugiț de mînia ce va să vie?" (*Noul Testament* de la Alba-Iulia, 1648); „Viperă, pui de năpîrcă, cum crede că-l va lăsa Dumnezeu ce vede toate veninul său a vărsa" (N. Beldiman; citate după DLR).

NEAMȚ: **neamț, neamț, cotofleanț**
= cultivator sau „consumator" de cartofi

Germanul a fost unul dintre cei mai importanți agenți ai civilizației occidentale în Țările Românești; pentru țăranul român, el a reprezentat, pe diverse planuri, un adevărat element exotic, printre altele și din cauza prestigiului de profesionalism, manifestat în domeniul tehnic. Asociat, în secolul trecut, cu mașinile de tot felul, o dată cu care a venit aici, priceperea sa este însă suspectă: nemții, ce „fac trenurile, telegrafurile și cîte mașinării

Scanned with OKEN Scanner

toate", au învăţat, desigur, meşteşugurile de la Satana, care îi ajută; „Dracu mişcă maşinile, dracu duce vorba pe sîrmă" (Zanne, P VI, 227).

O asemenea legătură i-a oferit omului simplu nu numai o explicaţie consolatoare pentru orgoliul propriei naţii, ci şi un motiv de a se defula, neamţul fiind observat în cele mai variate manifestări, pentru a se constata, cu uşurare, că în fond, este şi el un om ca toţi ceilalţi. Întrucît, după cum vom putea observa, nici unul dintre defectele pe care i le-a găsit acestui străin nu-i lipsesc nici românului pus pe glume (cel mult felul de a vorbi: *a fi cald nemţesc* surprinde asemănarea, întîmplătoare, dintre rom. *cald* şi germ. *kalt* - care înseamnă însă ...„rece"!).

Una dintre formele de manifestare a alterităţii negative vizîndu-i pe germani se referă la obiceiurile lor alimentare; ca şi în legătură cu talentul într-ale tehnicii, neînţelegerea poate ajunge la dispreţ. Pentru a se hrăni, germanul cultivă cartofi; de aici, porecla (rimată) din Banat: „neamţ, neamţ, cotofleanţ", formulă urmată, eventual, de surprinderea unei stîngăcii inventate *ad-hoc*, de dragul rimei („dă cu c... în şanţ"). Apelativul *cotofleanţ* a fost interpretat ca o deformare a germ. *Kartoffelpflanze* sau *Kartoffelpflanzer* (DA I/II). Pentru Erich Lammert, formula, ca şi altele, „supranume" pornind de la plantele cultivate, este o poreclă a şvabilor bănăţeni (în vol. *Schwäbisches Volksut. Beiträge zur Volkskunde der banater Deutschen*, Timişoara, 1984, p. 167).

Bibl. *Germanul în mentalul rural românesc*, în *Identitate / alteritate în spaţiul cultural românesc*, culegere de studii editată de Al. Zub; Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1996, p. 221-239 (şi pentru alte enunţuri pornind de la cuvîntul *neamţ*).

a se face neamţ
= a se face că nu înţelege

În materie de competenţă idiomatică, alteritatea negativă poate duce cel puţin la bănuiala de impostură; probabil că străinul (măcar uneori) se „preface" că nu înţelege (Zanne, P VI). La limită, se manifestă desconsiderarea faţă de intelectul celui ce nu înţelege limba comunităţii majoritare (vezi şi **găgăuţă**).

Scanned with OKEN Scanner

a lua luleaua neamțului
= a se îmbăta

Sensul, consemnat în dicționare, este unul derivat, întrucît expresia are la bază o anecdotă ce-l înfățișează pe german ca nedespărțit de această „sculă": fiind băut și aflîndu-se pe un pod, firește, cu luleaua în gură, a uitat amănuntul în discuție și, obligat să vorbească, luleaua i-a căzut în apă (Scriban, D). Așadar, numai în împrejurarea narată, accidentală, neamțul s-a despărțit de lulea! De altfel fumatul, la început obicei al altor popoare, a produs o impresie puternică asupra românului, care a făcut o comparație de proiecție misterioasă: *a fuma ca un șarpe* (vezi **șarpe**).

De fapt, la 1852, pentru personajele lui Alecsandri, fumatul este modă nemțească: „Mă mir ce gust poți găsi să pufuiești din gură ca un neamț" (*Chirița în provincie*, a. I, sc. III).

Alături de „a furat (apucat) luleaua neamțului și stă-n fundul șanțului", alte observații ale românilor privindu-i pe germani ca „un popor ce nu se poate împotrivi alcoolului" au fost discutate de Klaus Heitmann: „neamțul crede-n băutură și unguru-n înjurătură"; „neamțul a venit cu pușca și-a băut vinul cu dușca"; de aici, „a vorbi nemțește" cu sensul 'a fi beat', ba chiar verbul (a se) *nemți* 'a se îmbăta' (*Imaginea,* 174-175).

a merge drept ca neamțul
= a face efortul de a păstra aparențe decente; a se clătina

În dicționare se consemnează doar sensul „a fi beat și a merge clătinîndu-se", ceea ce reprezintă numai nereușita pe terenul încercării de păstrare a echilibrului (autohtonii nu au avut ocazia de a vedea un om beat și felul cum merge acesta doar *după* contactul cu germanii).

În realitate, germanul a fost considerat și un model al autocontrolului; s-a observat că el încearcă să-și păstreze mersul drept (chiar dacă lucrul nu i-a reușit uneori), atunci cînd, după ce a băut, cei din jur s-au așteptat să-l vadă clătinîndu-se (Zanne, P VI, 229; Scriban, D).

Scanned with OKEN Scanner

a spune drept, ca neamțul
= a spune adevărul; a fi direct (într-o discuție), fără „ocolișuri"

Un reflex al comparării mentalităților autohtone, modelate, la nivelul contactelor cu străinii, și de disimularea și „tîrguiala" de factură orientală, este expresia din titlu, - chiar în detrimentul propriilor interese. Anecdota *Neamțul la tîrg* este elocventă; românul vrea să cumpere vaca pe care un neamț voia s-o vîndă și o examinează în amănunt, ridicînd obiecții față de prețul cerut, pe care vînzătorul i le respinge candid, în numele logicii. La obiecția că vaca e mică, i se răspunde: „Da, el este mic, numai *patrin*" (să se observe reproducerea inadvertențelor gramaticale și a pronunțiilor specifice; în propoziția precedentă, *patrin* = *bătrîn*). Și, mai departe: „Ș-apoi, vezi, nici nu-i mîncătoare! - Apoi, dacă n-are *tinți*, el nu poți *munca!* - Hm! și vezi bine, măi neamțule, că-i și tare slabă vaca! - No, apoi tu *chind* fu *piteag* (= beteag) nu fi slab? răspunde neamțul liniștit" (după Zanne, P VI, 229).

Să nu ne grăbim; calitățile nu au fost ignorate: *a spune drept ca neamțul*, în Banat, se zice „spre lauda neamțului", iar în Mehedinți, cînd copiii erau trimiși cu vitele la păscut, li se spunea „să le păzească ca neamțul", adică bine, întrucît „se știe că neamțul este foarte conștiincios și ascultător" (*ibidem*, p. 230, 231).

NEMȚESC: **cald nemțesc**
= frig

Este una dintre cele mai cunoscute observații lingvistice - populare - asupra limbii germane. Autohtonii au surprins faptul că, vorbind limba română, printre altele, germanii pronunță ca pe niște „surde" consoanele românești „sonore" (*t* pentru *d*, *p* pentru *b;* vezi *tinți* pentru *dinți*, *patrin* pentru *bătrîn*, *piteag* pentru *beteag*, în textul citat la „a spune drept, ca *neamțul*"). Pe acest fundal sonor, *calt* ar putea fi, la rigoare, doar o „deformare" de acest tip pentru *cald* (accidental, germ. *kalt* înseamnă 'rece'; vezi și *mir ist kalt* 'mi-e frig').

Un joc de cuvinte *sui-generis* pătruns în literatură; în „cînticelul comic" *Surugiul*, al lui Alecsandri, eroul principal face haz de urmările acestei greșite interpretări. „Cînd cu nemții", transportînd, iarna, pe „un biet

Scanned with OKEN Scanner

căprar", ce era îmbrăcat numai cu „mundirașul lui cel alb" și tremura „ca de năbădăici", surugiul îl tot întreabă „Frigu-ți-e domnule?". La răspunsul acestuia, „No, *calt, calt, saperment*", surugiul își vede de drum, iar la poștă constată că „șonțișorul" era bocnă: „îl înghețase *caldu* lui *cel nemțesc*" (o variantă foarte asemănătoare la Zanne, P VI, 232).

Pe socoteala falsei interpretări se distrează și un rafinat de talia lui Caragiale: „Așa îndrăcit cald nemțesc n-am mai pomenit" (în DLR VII/1, cu o trimitere bibliografică greșită).

denie nemțească
= spectacol teatral

Apariție incidentală, într-o replică din *Chiriția în provinție*; adjectivul, utilizat frecvent în construcții ce trădează confruntarea vechilor obiceiuri și mentalități ale societății patriarhal-orientale din țările românești de la mijlocul secolului al XIX-lea, ca un calificativ pentru *denie*, este o mărturie pe care o aduce Alecsandri în ceea ce privește opoziția conservatoare față de spectacolul teatral.

Denie (mai vechi *bdenie*, din slavul *bŭdenija* 'veghere') înseamnă „serviciu divin făcut noaptea, la ortodocși, miercurea și vinerea din săptămîna a cincea a postului mare și în toate serile din Săptămîna Patimilor" (Scriban, D).

Așadar, frecventarea spectacolelor teatrale, cu pasiunea idolatrilor recent convertiți, a putut fi condamnată de habotnici și ironizată prin formula respectivă. Este vorba de o caracterizare ce o face Leonaș, travestit în „bricicar" (adică 'vizitiu de trăsurică, numită *brișcă*'), pentru a-l cîștiga de partea sa pe ispravnicul Bîrzoi, căruia îi reclamă că *actoriția* transportată de la Iași n-ar vrea să-i plătească cursa (imaginară, în cadrul farsei improvizate): „- O actoriță?... de la fteatru? - De-acolo... de la denia cea nemțească?" (a. II, sc. XII).

Opoziția semnalată de Alecsandri a fost pusă în practică în anii comunismului: M. Beniuc declara că și-a programat un spectacol cu piesa *În Valea Cucului* în noaptea de Înviere, în satul natal, pentru a demonstra că sala va fi plină în detrimentul bisericii și în aceeași noapte a avut loc la Iași, în anii '80, tot demonstrativ, un spectacol al cenaclului „Flacăra".

Scanned with OKEN Scanner

haine nemțești
= după moda occidentală; de tip orășenesc

Delimitarea s-a făcut pornindu-se de la îmbrăcămintea de tip oriental a boierilor, dominantă pînă în secolul al XIX-lea; această caracterizare a vestimentației de „modă nouă" apare de la Ion Ghica pînă la Arghezi. Dar îmbrăcați *nemțește* sînt și colegii de la „Școala domnească", ai lui Delavrancea, care nu mai purtau hainele obișnuite ale mahalagiilor din Delea Nouă (*Domnul Vucea*), după cum, prin *straie nemțești* se distinge, într-un sat pe măsura celor din zona dinspre munte a Moldovei, un străin ciudat, Chirică (Creangă, *Povestea lui Stan Pățitul*). Aceasta și pentru că, după cum scria Ispirescu, „românul, cînd vede pe cîte cineva din neamurile apusene..., îi zice *neamț*"! (înainte fusese *venețianul* - venetic sau *frîncul*.)

Dacă, pentru germani, imaginea românului s-a conturat, mai întîi, prin elemente reale sau fantastice din impresii de călătorie și din legendele despre Dracula, informații exacte despre Transilvania și Bucovina au transmis rapoartele funcționarilor imperiali și apoi chesaro-crăiești (o sinteză valoroasă în studiul *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918,* datorat profesorului Klaus Heitmann, de la Heidelberg, apărut în 1995 în traducere românească). Expresiile din memoria limbii române înfățișează modul, divers și contradictoriu, în care a fost receptat germanul de către oamenii simpli de la noi: prea puțin locvace (*a tăcea ca neamțul*; românul *se face neamț* cînd se *preface* că nu înțelege) și obiectiv, chiar cînd este în detrimentul său (*a spune drept, ca neamțul*).

Desigur, față de îmbrăcămintea de tip occidental a existat și o reacție populară; prin comparație cu hainele sale, ciobanului i se pare că germanul este îmbrăcat în... zdrențe. Eroul baladei ciobanului care și-a pierdut oile respinge cîntecul de consolare al acestuia (ca și pe cele ale „țiganului" și „țăranului"), ironizîndu-l sub aspect vestimentar: „Hai, diri, diri, neamțule,/ Cum îți cură zdreamțăle!", cu riposta: „Las'să cure, că nu-mi pasă, / Că mi-e nemțoaica frumoasă/Pune ață și le coasă" (respectiv: „C-am altele mai frumoasă"; Gottfried Habenicht, *Vom Hirten, der seine Schafe verlor...*, o sinteză pe baza izvoarelor românești, în „Buletinul Bibliotecii Române", Freiburg, vol. V (IX), Serie nouă, 1975/1976, p. 453-454).

În aceeași ordine de idei, un alt element ce a atras atenția a fost încălțămintea: în doina *Plîngerea țării*, publicată de Alecsandri în *Poezii*

Scanned with OKEN Scanner

populare, găsim sintagma *nemți bocîncari*, explicată de poet: „porecla dată soldaților austriani care au ocupat Principatele Unite în timpul războiului de la Crîm și care erau încălțați cu botine groase sau bocînci".

Mai importante sînt reflexele la alte niveluri sociale. Aspectul vestimentar a fost unul dintre elementele considerate în devenirea societății românești moderne la mijlocul secolului al XIX-lea; hainele europenești, adoptate de progresiști, puneau în evidență „tombaterele", îmbrăcate încă oriental (Cazacu, *Port*, passim) și, la rîndul lor, retrograzii găseau ridicole *hainele nemțești*, provocatoare de încurcături de tot felul. *Coana Chirița*, a lui Alecsandri, povestind cursa în care era să cadă la Iași, cu măritișul fetelor, ca victimă a doi vînători de zestre, explică astfel pricina erorii: „Cine dracu să-i cunoască? Acu toți îs îmbrăcați într-un fel... și nu poți alege care-i boier și care-i coțcar", dar, firește, lui Guliță îi promite ca răsplată că-i va face „straie de moda nouă" (*Chirița în provinție*, a. I, sc. III).

Tabloul schimbării hainelor, la mijlocul secolului trecut, și efectele prefacerii le-a descris pe larg Alecu Russo: „... ideea nouă au năvălit în țară odată cu pantalonii, și mai straşnici decît năvălirile tătărești; în cît ai scăpăra, au pîrjolit șacșîri, șlicuri, mestii, giubele și toată garderoba strămoșească". Dar „progresiștii" au devenit și ținta batjocurii rîndașilor și țiganilor, nu numai a „bărbilor mari și tufoase", care le strigau „măi neamțule! cu un haz nespus". Nararea întîmplării unui „boier mare din capitalie", care „mai mult de glumă decît denadins *se șfăbise*" și este apostrofat de vizitiul său, ce-l luase drept „cărătașul" așteptat să dreagă trăsura, se încheie prin cuvintele din piesa lui Alecsandri: „pas de cunoaște acum care-i boier și care nu-i, dacă s-au nemțit și stăpînul meu!" (*Studie moldovană*, III).

june nemțesc
= holtei bătrîn; bărbat care nu se însoară niciodată

În localități din Banat (Răchita, jud. Caraș - Severin, Măru, jud. Timișoara), la întrebarea lui Sever Pop „Cum îi ziceți la flăcăul care nu se însoară niciodată?", s-a dat răspunsul „june nemțesc", respectiv „a rămas june nemțesc", în ultimul caz explicîndu-se că este o formulă ironică, „căci neamțul se însoară pe la 30 - 40 de ani" (*Atlasul lingvistic român*, I/2, harta 275, pct. 75; 26).

Vezi și **unguresc**.

Scanned with OKEN Scanner

NEMȚOAICĂ: **a ajunge nemțoaică**
= a ajunge guvernantă

Paralel cu răspîndirea și cu evoluția semantică a numelui masculin, *nemțoaică* se dovedește bine fixat în limba română; femininul confirmă, nuanțat, prestigiul etnonimului. Atrage atenția, mai întîi, faptul că *nemțoaică* (ca și diminutivele *nemțoicuță* și *nemțișor*) numește diferite plante, „condurul - doamnei"(*Tropaeolum majus*), respectiv ranunculaceele denumite și „pinten", „pintenaș" (*Delphinium consolida*), „surguci" (*Delphinium ajacis*), sau „urechiușa" (*Cantharellus cibarius*; cf. DLR VII/1), probe elocvente de circulație a cuvîntului în vorbirea populară.

Dar, în afară de utilizarea termenului cu sensul de 'femeie care face parte din populația de bază a Germaniei sau a Austriei sau e originară de acolo', substantivul feminin cunoaște specializări de factură sociolingvistică după provinciile istorice. În Banat, *nemțoaie* înseamnă „femeie de la oraș", „doamnă (din lumea înaltă)" (cf. DLR), iar în Vechiul Regat *nemțoaică* este guvernanta: în special în epoca dintre cele două războaie mondiale, familiile avute angajau pentru copii educatoare de origine germană, cu scopul de a le asigura o bună creștere, cît și cunoașterea limbii germane.

Pentru Alecsandri, guvernanta este „Madam *Franț*" (vodevilul *Rămășag*), iar pentru scriitorul bucureștean Alexandru Kirițescu, un personaj din piesa *Gaițele*, dădaca (ajunsă un adevărat *factotum* al casei, eficient și autoritar) este „Fräulein", un adevărat nume propriu ce cunoaște, la rigoare, variante de alint, de genul feminin: *Fraila, Fraelico scumpă!* (în volumul cu titlul menționat, 1976, p. 196, 249, 264). După DLR (*loc. cit.*), *nemțoaică* 'guvernantă' apare la Vlahuță, Gh. Brăescu sau Cezar Petrescu. Chiar dacă statutul este subaltern, prestigiul etniei este salvat, dacă facem comparație cu specializarea semantică a termenului **franțuzoaică** (vezi).

Un reflex original al acestui uz îl datorăm lui Matei I. Caragiale (excentric și în acest caz), în autocaracterizarea unui personaj din *Craii de Curtea-Veche*; „Gorică" Pirgu, mijlocitor mai mult decît dubios în afaceri și aranjamente tenebroase, se consideră un ratat pentru că nu a devenit la timp moștenitorul tatălui său: „Ei, să fi crăpat Sumbasacu Pirgu cu zece - doisprezece ani înainte... credeam noi că ar fi ajuns Gore ceea ce era: nemțoaică la hodorogi?" (cap. *Asfințitul crailor*).

Scanned with OKEN Scanner

NINGE (a): **nins în luna lui mai**
= (despre un tînăr): căruia i-a albit părul, care a încărunţit

Expresia, înregistrată de Zanne (P I), face parte din cele care asociază frumuseţea cu tinereţea, prin raportare la luna mai, de primăvară, considerată şi lună a florilor. O asemenea „ninsoare" este culoarea florilor, ca la Goga: „Pe scînteierile de rouă / Şi peste cîmpul nins de floare..." (*Noapte*; pentru semnificaţia 'a încărunţi' a verbului *a ninge*, cf. SCL XIV, 26, unde Iorgu Iordan citează paralela spaniolă *nevare sobre los cabellos*), culoare descrisă şi de enunţul *a avea ghiocei la tîmple* (care nu se mai referă însă la .. prima tinereţe!).

„Tinereţea" anului, în aceeaşi asociaţie de idei, transpare într-unul din numele populare ale lunii mai, acela de *florar* (Ionescu de la Brad, *Calendar*, 86).

Dar, de fapt, *florar* este şi el numele unui anotimp *sui-generis*, cel al florilor, căci la Săulescu (*Calendariul*, 15) şi la Alecsandri (*Brumărelul*), aprilie este *florari sau înfloritori*, iar pentru Jipescu (*Opincaru*, 77), *florar* este iunie.

Alt nume popular al lunii mai este *frunzar*, ce se poate explica de la vechiul obicei de a pune la porţi, în ajunul primei zile a acestei luni, *frunzare*, crengi cu frunze în vîrf sau chiar vîrfuri de copaci, evocînd „încheierea codrului". *Frunzarul* poate fi interpretat şi ca un mijloc de invocare (şi provocare) a recoltelor bune, întrucît, adesea, prăjina cu un smoc de frunze în vîrf se lăsa la poartă sau în faţa casei pînă se măcina grîul „nou"; atunci se arunca în fîntînă sau se punea pe focul ars pentru a se coace pîinea nouă.

Numele obiectului ce servea într-un ritual din prima zi a lunii mai a putut trece asupra lunii propriu-zise; situaţii principial comparabile există şi în cazurile **andrea** 'decembrie' (vezi) sau *cărindar* 'ianuarie'.

NOD: **a căuta nod în papură**
= a căuta cusururi, greşeli, cu orice preţ, acolo unde, evident, acestea nu există; a căuta motiv de şicană

Partea papurii interesantă din punctul de vedere al „nodurilor" o reprezintă frunzele, folosite, şi la noi, pentru diferite împletituri. Trebuie observat că s-a sugerat ipoteza moştenirii acestui context figurat direct din

Scanned with OKEN Scanner

latină: „a căuta sau găsi nod în papură e, din cuvînt în cuvînt, lat. *nodum in scirpo quaerere*" (Bogrea, în „Dacoromania" II, 876).

Dacă s-a făcut o „echivalare" lexicală, verbul *quaerere*, care însemna 'a cere' şi 'a căuta', fiind înlocuit prin descendentul dacoromânesc al lui **cavitare*, este posibilă şi o altă corespondenţă, aşadar explicarea rom. *papură* dintr-un lat. **papula* (cf. DLR VIII/1), în relaţie cu *papyrus*, drept corespondent al gr. πάπυρος, ce numea trestia de Egipt din care se făceau foi pentru scris, planta a cărei *tulpină* prezenta aceleaşi calităţi ca şi cele remarcate la papura utilizată pentru împletituri (cf. lat. *scirpea* 'paner de papură, de trestie').

Ca de obicei pentru acest scriitor, la Eminescu contextul enunţului este adaptat stilului polemic al articolelor politice: în 1877, într-o parte a presei bucureştene şi a celei austriece se susţinea că românii „au căutat" conflictul cu Turcia „pentru ca să se poată arunca în braţele Rusiei", aserţiune a cărei absurditate este subliniată printr-o comparaţie „adică că am căuta cum s-ar prinde nod în papură" (*Opere* IX, 296).

Aluziv şi într-un context contras, din vorbirea populară, *nod* înseamnă 'pretext': „*nu găseam nodu* să-i dau vreo două palme" (TD. Mt. II, 477). Prin acumulare, tipul desăvîrşit al cusurgiului este acel care „află nod în papură şi spini în mămăligă" (Zanne, P IX, 502).

Pentru posibilitatea moştenirii din latină a altor enunţuri cu valori figurate, vezi şi **bătrîneţe**.

NUMĂRA (a): **bob numărat**
= tocmai (pe tocmai), exact, precum se numără *bobii* în anumite împrejurări

Ceea ce a atras atenţia, pentru a asocia expresiv *boabele* cu verbul (a) *număra*, este faptul că acestea sînt, de obicei, nenumărate şi se măsoară cu diferite vase (baniţă, dimirlie, găleată etc.). Iată un context concludent, o ghicitoare pentru al cărei răspuns („moara") se descrie măcinatul: „Pe poduri ferecate, / Trec mii, nenumărate; / Şi le taie capetele / Şi le schimbă numele".

Împrejurările, speciale, în care a apărut formula au fost schiţate de Zanne: numărarea la „datul *în bobi*" (sau „cu bobii"), o formă de ghicit viitorul după combinarea a 41 de bobi, fructul plantei leguminoase numită

Scanned with OKEN Scanner

bob (*Vicia faba*), înlocuiți apoi cu grăunțe, luate de pe același știulete, de porumb („Patruzeci și unul de bobi, patruzeci și unul de frați..."), sau de la *vergelat*, o altă practică divinatorie pentru „mersul anului", cînd „se pun vergele", cîte una pentru fiecare lună a anului, dar și *boabe de linte*: „bobi și oale, așezate într-un mod cum știu ei" (la Cantemir, *Descrierea Moldovei*, după Zanne, P I, 120).

Tot Zanne citează și o anecdotă, o prelucrare liberă în versuri a motivului, a lui Th. D. Sperantia, despre un preot cu puțină știință de carte, care ținea în buzunar, de la începutul postului mare, „bobi", cîte unul pentru fiecare zi, pe care îi „rodea" în fiecare seară. Adăugîndu-i-se, accidental, un număr sporit de bobi, preotul și-a derutat turma cu privire la durata postului mare și la venirea Paștelui (vezi și „a umbla cu **zi-ntăi**").

Din bob în bob, expresie legată semantic de prima, înseamnă „amănunțit" (la Eminescu: „Dacă nu știi, ți-aș arăta / Din bob în bob amorul"; *Luceafărul*); vezi și DA (I/I).

Scanned with OKEN Scanner

OBIALĂ: **tîrîie-obială**

= om „buclucaş", arţăgos; om nevoiaş, zdrenţăros

La Zanne (P III, 225), *tîrîie obială* are notate sensurile „(om) nevoiaş, zdrenţăros", dar şi „buclucaş". Pare să fie un dublet, din mediul rural, pentru *tîrîie-brîu* însemnînd „arţăgos", de prin tîrguri (vezi **brîu**).

O descriere a portului din vechime al ciobanilor vrînceni (de exemplu) ne ajută să înţelegem în ce consta „tîrîitul" obielelor: „obielele erau lungi şi picau peste opincă, de se tîrau pe pămînt... Cînd /ciobanii/ jucau, făceau «hup», «hup»! şi săltau obielele şi zurgălăii de la curele; c-aveau curele-ncinse la mijloc" (Diaconu, *Vrancea* I, 435). În povestirea unui cioban din Spineşti (din 1926), se insistă asupra impresiei deosebite pe care o provocau ciobanii la venirea lor în sat: „Cînd intrau în horă, ieşeau toţi afară; şi cînd intra-n nuntă, ia, atîta aveau beţele de mari... Zvîrleau beţele-n mijlocul horii; şi cînd făceau beţele grămadă, fugea lumea" (*ibidem*). Fireşte, asemenea „tîrîie obială" erau temuţi şi mai puţin... dispreţuiţi.

Deprecierea semantică s-a putut produce, aşadar, acolo unde stăruia vechiul port, şi ca efect al conflictelor cu proprii consăteni, din diferite motive („Cînd veneam la horă-n sat, nevestele tinere se uitau chiorîş la mine şi-şi făceau socoteli; şi noaptea cîte cinci se puneau pe mine"; *ibidem*), dar şi cu cei de „la cîmp", care se temeau de ciobani, nevrînd măcar să-i găzduiască (id., p. 436-437).

Imaginea pe care o sugerează astăzi această sintagmă este una din tabloul neglijenţei, conturat şi de Creangă: companionii eroului principal intră în „ogradă" la Împăratul Roş „care mai de care mai chipos şi mai îmbrăcat, de se tîrîiau şi curgeau aţele şi oghelele după dînşii" (*Harap Alb*).

Scanned with OKEN Scanner

OBLON: **a trage obloanele**
= a lichida o afacere, a da faliment

Expresia este înregistrată şi explicată astfel în *Dicţionar*[1]. Cu o primă accepţiune figurată, de factură metonimică, *a trage obloanele* denumeşte acţiunea de „a închide (seara) prăvălia", operaţia fiind descrisă chiar cu ajutorul acestui verb: „Tocmai cînd jupînul se pregătea să închidă obloanele, el îşi luă inima în dinţi, îi aţinu calea în ogradă şi-i ceru simbria" (N.D. Cocea, *Visul lui Toană Ispas*).

Folosită pentru a indica lichidarea unei afaceri sau falimentul, ea a constituit, chiar în limbajul comercianţilor, un eufemism: invocînd o operaţie de rutină, fără implicaţii deosebite, se ocoleşte evocarea unui moment grav sau neplăcut. O astfel de imagine reflectă manifestarea grijii profesionale pentru păstrarea creditului sau intenţia de a nu alarma clientela (eventual de a nu provoca apariţia extrem de ... inoportună a unor creditori). Desigur, cu timpul, conotaţia afectivă dispare, expresia „tocită" devine una de rutină, numind încheierea unei „afaceri"; descriind „ascensiunea" fierarului din sat, Marin Preda scrie doar: „În acelaşi timp, un potcovar tînăr din sat, care avea şi el un atelier, închise obloanele şi trecu în atelierul lui Iocan" (*Moromeţii* I, ediţia I, 1955, p. 117; în ediţiile următoare, această frază, din cap. XVIII, este eliminată).

Fără să putem invoca o atestare scrisă, expresia „a trage (închide) obloanele" se foloseşte şi cu semnificaţia de „a muri". Pentru această extensie semantică, legătura se face pe baza comparării „tragerii" obloanelor cu închiderea (pentru totdeauna) a ochilor. Personificarea de la bază o găsim la Delavrancea, în descrierea reacţiilor proprietarului după ce, seara, închide prăvălia: „Mititica... tristă şi ea... cu obloanele în jos, cu uşa închisă... ca om care a închis ochii! Se crapă de ziuă?... Face ochii mari, cît geamurile ei, şi parcă momeşte pe trecători să intre..." (*Hagi Tudose*).

Aşadar, „logica" devenirii *a trage obloanele* „a muri" este aceeaşi din *a închide ochii* „a adormi" şi „a dormi" („n-am închis ochii toată noaptea") → *a închide ochii pentru totdeauna*. Ne putem referi şi la *a închide ochii cuiva*: de la „a acoperi ochii mortului, trăgînd peste ei pleoapele", la „a fi lîngă cineva în ceasul morţii, a-i da ultimele îngrijiri". De aceea, este greu de admis că pentru rom. *a închide ochii* „a muri" trebuie să pornim de la fr. *fermer les yeux*, trimitere ce se face în *Sinteze*, 157.

Scanned with OKEN Scanner

OCHI: **minciună cu ochi**
= evidentă, sfruntată

Minciună cu ochi se intitulează un articol publicat de Eminescu în 1876 în „Curierul de Iaşi"; titlul serveşte drept principal comentariu la reproducerea unor ştiri tendenţioase, din „Pester Lloyd", cu privire la persecutarea evreilor În România (*Opere* IX, 296).

Contextul citat de noi ca titlu ar putea fi reducerea formulei „minciună cu ochi şi cu sprîncene" (consemnată de Scriban, D), în care determinantele, ce funcţionează şi ca un enunţ de sine stătător cu sensul de „evident", s-ar adăuga aici substantivului *minciună* pentru sublinierea dispreţului. De altfel, pentru a augmenta caracteristica de falsitate a unei afirmaţii, se spune, familiar, că o minciună poate fi *bogată*, *cu coadă* sau *gogonată* (Scriban).

Alte „proeminenţe" le reprezintă *coarnele* (minciuna fiind, aşadar, *încornorată*). În afara creaţiilor „spontane" după acest tipar general, o formulă cu răspîndire geografică apreciabilă este *minciună cu coadă* (mai puţin utilizată astăzi), pentru care Marc Gabinschi găseşte paralele „balcanice", în greacă, bulgară, macedoneană şi în turcă, limbă ce pare să fi pus în circulaţie imaginea, de vreme ce aceasta se găseşte şi în vorbirea sefarzilor (dar nu şi în spaniolă; *Conexiuni*, 80).

În diverse dicţionare, pentru a se marca nota în discuţie, apar contexte care, pe de altă parte, subliniază, de obicei, acumularea: un om mincinos este o „putină de minciuni" (după N. Gane) sau „strunga minciunilor" (cf. DLR VI).

Nu este exclusă, prin urmare, supoziţia unei contaminări cu expresia *a da ochi* (despre coardele viţei de vie, sau despre crengile pomilor) „a înmuguri", concurînd la imaginea de „gogonată" - pe cînd adevărul este... „gol-goluţ".

OIFICA (a): „oificarea caprelor" (Nichita Stănescu)
= enunţ expresiv ilustrînd ideea devenirii, a metamorfozei

Spre a contracara o eventuală acuzaţie de supracreditare de factură tradiţionalistă, am ales această construcţie a imprevizibilului Nichita

Scanned with OKEN Scanner

Stănescu pentru a servi ca exemplu de formulă - manifest a revoltei poetice a celui ce sonda *necuvintele* împotriva asocierilor ce fac obiectul de interes al dicţionarului experiment de faţă şi care pot fi considerate, după opinia lui Eugen Coşeriu, mai mult sau mai puţin banale „contexte evocative" din sfera „discursului repetat". Titlul poemului (din volumul *Operele imperfecte*, 1979) este numai una din încercările neliniştitului şi veşnic nemulţumitului poet, aflat într-o permanentă efervescenţă de creaţie (ale cărei „mistere" le-a semnalat şi a încercat să le pătrundă scriind, fără odihnă şi fără ca încheierile, de etapă, să-l fi satisfăcut vreodată), de a *aduce pe lume* „contexte comunicative". Cel puţin pentru propria-i exigenţă şi pentru propriu-i gust de moment, căci, periodic, plăsmuirile altor dispoziţii vor fi considerate cu rezerve, dacă nu repudiate dispreţuitor.

Dar constanta axiologică a creativităţii lingvistice a poetului poate fi considerată sfidarea fără speranţe a „solidarităţilor lexicale" (W. Porzig, E. Coşeriu), inerţiale, automatizate, rezultate ale „cercului" pe care, după Wilhelm v. Humboldt, limba le trasează în jurul vorbitorilor şi din care puţini încearcă să iasă şi din care, de fapt, este greu de ieşit.

Ne-am obişnuit cu „frunză verde de..." (este drept, aproape de... orice!), cu „alb ca laptele" şi cu alte atîtea grupuri de cuvinte sudate în imagini parcă pe veci; nu însă şi Nichita Stănescu, pentru care există reprezentările *frunză verde de albastru, frunză de verdele verdelui, oase de os, laptele murdar* şi numeroase alte probe de „erezie" ale unui încrîncenat act de *dezgrăire*.

Dacă susţinutele avertismente ale poeticianului nu ne-ar fi pus în gardă (dispreţul, caustic, pentru „ştiinţa *falsificării* cuvîntului" şi, în general, pentru demersul *pedant* de cunoaştere), am putea încerca să căutăm limita de la care enunţurile sale vizînd „neajungerea" limbii contrazic achiziţiile certe ale lingvisticii şi ale poeticii generale, supralicitînd barierele limbii datorită interferării de planuri: cel al *competenţei expresive* (la nivelul artei - discurs poetic) şi cel al *competenţei idiomatice* (pe terenul limbii în care s-a produs Nichita Stănescu), proiectate însă, de fapt, în trăsăturile *competenţei elocuţionale* (folosind distincţii aprofundate de Coşeriu).

Căci poetul ce-şi transcrie viziunile şi prin *Noduri şi semne* (1982) este consumat de irelevanţa desemnării şi vrea să corijeze, printr-o proiecţie de ontogeneză proprie, naşterea limbajului potrivit propriului său univers de percepţii (pe care, desigur, le suspectează), de reprezentări şi materializări,

Scanned with OKEN Scanner

cărora nu le face decît concesii temporare. Prin urmare, Nichita Stănescu *face* cuvinte noi şi creează noi asocieri de cuvinte, întrucît cele ale limbii obişnuite sînt lunecoase, ambiguizate de context; ele s-au „rotunjit" asemenea bolovanilor de rîu după milenii de rostogolire a rocii desprinse din falie. Poetul le „colţuroşează", transformînd sfera în cub (căruia îi sparge apoi un colţ), în tentaţia şi spre o formă (şi nu numai o semnificaţie) genuină. În plan sonor, emisiile verbale tind să devină onomatopee, punct de plecare al vorbirii articulate (după o cunoscută teorie).

Este, în această creativitate lexico-semantică, o manifestare a ceea ce poetul a numit (poate spre luare aminte!) „curajul limbii române", pe care, pe alt plan, i-l atribuia lui Marin Preda şi lui Liviu Rebreanu, amîndoi surclasaţi însă de Petre Ispirescu, „cap şi începătură a prozei" (*Timpul n-a mai avut răbdare...*, 1981, p. 82).

Asumîndu-ne riscul „frivolităţii cuvîntului", asupra căruia scriitorul ne atrăgea atenţia, încercăm să răspundem imaginii de *poeta ludens,* conferită de exegeţi, prin asocierea la părerea acelora care-l absolvă de „logomanie" (eventual de „logomachie") sugerînd posibilitatea ca unele din „jocurile" lui Nichita Stănescu să reprezinte adevărate pariuri cu posteritatea. Ce semnificaţie are titlul *Noduri şi semne*? Ne trimite oare la unul dintre sistemele de comunicare ale vechilor peruvieni (cunoscut şi de chinezi) ce consta din şnururi înnodate, diferit colorate şi complicat rînduite (chiar cu posibilităţi de trimiteri „de subsol"), pe care, prin noduri, se însemnau nu numai informaţii administrative (de exemplu, încasarea impozitelor), ci prin mijlocirea cărora s-au „scris" şi poezii sau alte opere literare (cf. Julius Lips, *Obîrşia lucrurilor*; trad. rom., 1964, p. 313).

Sau este, oare, „oificarea caprelor" un joc incidental şi spiritual de cuvinte, ori poetul extravagant ne trimite spre rememorarea evoluţiei ovicaprinelor? Biologii au stabilit, de exemplu, că oile erau cunoscute şi crescute încă din neolitic sau, cel puţin, din epoca bronzului, în urma unei mutaţii genetice favorabile care a dus la transformarea „părului" în lînă la o specie de oi înrudite cu capra, ce are strămoşi sălbatici în Asia Centrală.

Textul poemului nu ne vine deloc în ajutor, reluarea motivului frizînd exagerarea derizorie („Făceam oaie dintr-un ou"). Dar enunţul este o mostră a înclinării şi talentului lui Nichita Stănescu de a încerca şi de a reuşi să resemantizeze, pe cont propriu, cuvintele obişnuite şi să formuleze, ca un Ion Barbu mai înainte, virtualităţi ale limbii române. Asemenea masei

Scanned with OKEN Scanner

vorbitorilor anonimi care au resemantizat, uneori succesiv, după percepţii şi reprezentări proprii, valoarea enunţurilor iniţial tehnice devenite expresii idiomatice.

ORB: **a nimerit orbul Brăila (Suceava)**
= este posibil orice lucru, incredibil iniţial

S-a susţinut că forma originară a unei expresii ce îndeamnă la stăruinţă, nutrind speranţa atingerii unui ţel aparent inaccesibil, ar fi cuprins numele vechii capitale a Moldovei: *a nimerit orbul Suceava*! Acest oraş era ţinta pelerinajelor orbilor, care călătoreau chiar neînsoţiţi, informîndu-se din om în om asupra drumului, pentru a se închina la moaştele Sfîntului Ioan cel Nou, reputat a vindeca infirmitatea respectivă (Berg, *Cuvinte*, 247). După date provenind de la corespondenţi din jumătatea de nord a Moldovei, expresia este înregistrată de Zanne (P II), care îl citează şi pe Creangă, unde o asemenea pildă este invocată de tatăl unui şcolar ce găseşte, la Fălticeni, gazda fiului său şi a celorlalţi humuleşteni: „Nimeresc orbii Suceava şi eu nu eram să vă nimeresc?" (*Amintiri* III).

Descoperirea, pe aceleaşi coordonate, a Brăilei ar reprezenta, după opinia cercetătoarei Maria Bojan, o substituire de nume. Dar de ce tocmai Brăila? Autoarea citată invocă posibilitatea interpretării drept *Brăila* a cuvîntului german *Brille* „ochelari" (dintr-un context paremiologic ce ne rămăsese necunoscut (*Expresii*, 261; ni s-a semnalat prezenţa, neverificată, la Victor Eftimiu, a formulării *a nimerit orbul brila*). Pe de altă pare, autorii volumului VIII/2 din DLR consideră că tocmai referirea la oraşul muntenesc ar fi la baza creaţiei paremiologice în discuţie, în care Suceava ar fi apărut „prin parafrazare".

Hotărît însă că, în momentul de faţă, *a nimerit orbul Brăila* a devenit etalonul stăruinţei temerare, iar enunţul în cauză este destul de vechi; la Anton Pann apărea, în nota caracteristică „finului Pepelei", explicitat („Orbul cu întrebarea a nimerit Brăila") şi încă Iordache Golescu sublinia valoarea lui stimulativă: „Se zice despre cei ce nimeresc după multă chibzuire", deşi diverse replici nu neglijează nici norocul („Şi o găină *chioară*, scurmînd, găseşte cîteodată mărgăritare"; ap. Zanne, P I, II).

Desigur prioritatea toponimică este puţin importantă, numele de oraşe fiind comutabile; contextul poate fi (şi chiar a fost) adaptat în funcţie de

Scanned with OKEN Scanner

variabila geografică, după repere din orizontul vorbitorului. Un bihorean vede într-un orășel din zona lui de interese un centru tot atît de demn spre a fi invocat: „Orbul cu întrebare a nimerit ... Vașcăul" (*ibidem*, VI).

Forma mentală este prezentă și la alte popoare; germanii caută... Roma: „mit Fragen kommt man nach Rom".

ORT: **a da ortul popii**
= a muri

Ortul, o monedă în general de mică valoare, a rămas în paremiologia românească drept nume pentru plata serviciilor preotului ce oficia slujbele religioase la înmormîntare. Evident, s-a produs și desprinderea de ritualul înmormîntării, expresia evocînd decesul: „Azi noapte, cu luna și plopii, / Opt bolnavi au dat ortul popii" (Arghezi, după DLR VII/2). Dar, într-o variantă a baladei *Iancu Jianu*, tot un ort îi cere podarul haiducului, pentru a-l trece Oltul („Măi podar, ... /Trage podul, / Să trec Oltul! / L-oi trage, / De mi-ei da ortul"). După cum același cuvînt apare într-o zicală prin care se refuză pretențiile exagerate: „Un ort, un zlot, un tult și o oală de unt" (Zanne; vezi **zlot**).

Se poate presupune că, așa cum bătrînii își pregătesc dinainte hainele pentru ultimul drum (dacă nu și le-au păstrat pe cele de la cununie: pregătindu-l pentru punerea în sicriu, văduva aduce „hainele bune" ale mortului și vrea să-l îmbrace „cu cămașa *de ginere*"; Eugen Barbu, *Groapa*, cap. *Priveghi*), la fel se petreceau lucrurile și cu această „taxă", căci, în expresia ce consemnează practica, verbul apare și la diateza reflexivă, *a da* sau *a-și da ortul popii*, ambele frecvente și în scris, cu sensul de „a muri" (*pars pro toto*).

ortul mortului
= ban pentru plata „vămilor" spre „lumea cealaltă"

Pe lîngă banul dat preotului, exista și ortul ce se punea pe pieptul celui decedat (sau în mîna acestuia, „paraua din mîna mortului" la Creangă), destinat(ă) pentru trecerea prin „vămile" spre *ceea lume*: „Vine-o fată, pune ortul / Mortului pe piept, sub cruce" (Coșbuc, *Lumînărica*, evocare a unor scene de la priveghi, într-o tehnică de halucinant videoclip *avant la lettre*).

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce privește destinația banului, cel puțin în alte zone etnografice, au intervenit reinterpretări, acesta fiind destinat, conform unor informații citate de Jean Delumeau, să împiedice revenirea printre cei vii a decedatului, pentru a-și recupera bunurile: „... obiceiul destul de răspîndit în Franța de odinioară de a pune un bănuț în coșciug, sau chiar în gura mortului, avea probabil o semnificație contrară. Fără îndoială că nu era vorba de obolul cuvenit lui Caron, ci mai degrabă de un rit de cumpărare a bunurilor defunctului. În acest fel, moștenirea era dobîndită în mod legal și fostul proprietar pierdea orice motiv de a reveni pentru a o reclama celor vii (*Frica*, I, 142).

În practicile curente de astăzi, de la noi, în special din mediul rural, monedele ce se pun de către cei care vin la priveghi pe icoana de pe pieptul mortului sînt aruncate pe la crucile drumului urmat de cortegiul funerar spre cimitir. Dar *ortul mortului* (asocierea cuvintelor este explicabilă și prin efectul repetării aceloraşi sunete) se întîmpla să fie „deturnat", constituind chiar un prilej de profanare a decedatului; nu numai că nu ajungea în mormînt, ci putea face obiectul disputei groparilor: „De la colac au început să se certe/ Și de la netrebnicul ort, / Au prins să-l suduie pe mort" (G. Lesnea, *Moartea tăietorului de lemne*; vezi DLR VII/2).

Enunțul *ortus, mortus* poate reprezenta un „martor de eroziune" dintr-o formulă magică latinească, pe care a identificat-o Bogrea (*Pagini*, 487-488); dar, în aceleași condiții de receptare și de circulație, nu este exclusă nici o „reacomodare" fonetică a *ortului mortului*, după modelul latinizărilor „macaronice", glumețe, ale studenților ce se manifestau în vechea tradiție a *Almei mater*.

Cei din Iași, după mărturii ale lui D. Florea-Rarişte, își amenințau încifrat gazdele, în timpul iernii, cu arderea gardurilor și a „cotețelor" de pe lîngă casă: „Si non fecit gazda focum / ardunt gardum cotețumque" (BIFR V, 195).

ORZ: **a strica orzul pe gîște**
= a face un efort (o cheltuială) ce putea fi evitat(ă); a acorda cuiva o onoare pe care nu o merită

Expresia este explicată în diverse dicționare ușor ambiguu, prin „a dărui lucruri bune cuiva care nu știe sau nu poate să le prețuiască". La Scriban găsim o formulare puternic marcată de personalitatea unui nonconformist:

Scanned with OKEN Scanner

„a da unui incult un lucru de care totuşi n-are nevoie, putînd să-i dai ceva mai prost cu tot atîta folos ori plăcere: nu strica orzul pe gîşte dînd nefumătorului tutun de calitatea întîia ori ţăranului şampanie"!

Aşa vor fi stînd lucrurile în ceea ce-i priveşte pe oameni, dar este cel puţin îndoielnic că gîştele nu ar preţui orzul; este însă sigur că nu-l „disprețuiesc", iar agricultorul are, uneori, interesul să le hrănească cu boabele acestei cereale, atunci cînd le îngraşă, întrucît „orzul încolţit dă cea mai bună carne" se menţiona în *Marea enciclopedie agricolă* (1938, vol. II, p. 672). Din optica raportării la oameni, avem de a face cu o distorsiune în planul simbolicii: nu a fost vorba, iniţial, de capacitatea de a aprecia sau nu orzul, ci de *momentul,* nepotrivit, cînd cineva, necugetat, îl folosea pentru hrana păsărilor respective.

În formularea uzuală, ne aflăm în prezenţa abrevierii unei construcţii bimembre, iar abia aceasta clarifică lucrurile: „Nu strica orzul pe gîşte cînd îi iarba la genunchi" (Zanne, P II, 165; IX, 495), aşadar cînd gîştele au berechet cu ce se hrăni (vezi şi Chiţimia, *Paremiologie*, 241; o „prelucrare" a motivului în „Nu strica merele cu cel deprins a mînca pădureţe"). Iar „dovada" preţuirii, în replica „E anevoie cînd ajungi să cumperi orz de la gîşte", de la Anton Pann (*Povestea vorbii*).

Deci „a strica orzul pe gîşte" pare a proclama o absurditate (un coleg străin care abia învăţa româneşte a bănuit că *orz* ar fi numele unor pietre sau minerale, iar expresia ar corespunde celei latineşti „margaritas ante porcos"!).

O „remodelare" motivaţională în formularea (probabil) ironică „De ce să dai orzul la gîşte, cînd poţi să-l dai la cai" (comunicată de o colegă), deoarece cabalinele au prestigiul de a fi, în gospodărie, consumatoare de furaje: „boii ară şi caii mănîncă!"

OS: **os de ros**
= mijloc (modest) de existenţă, obţinut de obicei ca un avantaj

Metafora *a avea un os de ros* a pornit, evident, de la situaţia cîinelui, căruia i se aruncă resturile de mîncare; cu acest patruped se compară, ironic, povestitorul, în formula de încheiere a basmului *Broasca ţestoasă cea fermecată*, publicat de Ispirescu: „Eram şi eu p-acolo. Şi fiindcă am dobîndit şi eu un os de ros (firește, după şi de la banchetul nunţii), mi-am

Scanned with OKEN Scanner

pus în gînd să vă povestesc...". Statutul umil, în general, este ilustrat şi de *a umbla după ciolane*, adică după pomană, după căpătuială.

Dacă în aceste contexte sinonimia este perfectă, una dintre deosebirile de bază dintre cei doi termeni, *os* şi *ciolan*, se datorează sensurilor acumulate, în timp, de fiecare dintre ei; fără să ne mai oprim la sensul din *a fi de os domnesc* (=descendenţă, neam), *oase* înseamnă şi „oseminte", în faţa cărora creştinul se reculege şi se închină, profanarea lor înfiorîndu-l. În 1881, gazetarul Eminescu comenta sarcastic o „afacere" de export (a bulgarilor), de materii prime pentru „îngrăşarea ogoarelor Engliterei", de domeniul macabrului. Corabia „Milowie" a transportat 600.000 de kilograme de oase culese de pe fostul cîmp de război de la Plevna: „Amestecaţi astfel, bieţii cazaci de la Don, dorobanţii din Vaslui şi Vrancea, ostaşii din trei continente ale Împărăţiei Osmane, toţi la un loc au pornit la moară, sub a cărei pietre grele scrîşneau oasele vitejilor pentru a forma gunoiul trebuincios utilitarismului englez" (*N-a trecut mult; Opere* XII, 345).

Pe terenul exprimării colorate, avantajul cîştigat de formula *a da* (cuiva) *un ciolan de ros* se datorează transferului reprezentării figurate în limbajul disputei sociale sau politice: adversarii sînt acuzaţi că-şi favorizează „clientela", procurîndu-i avantaje materiale, venituri de pe urma unor funcţii publice, sau că recurg la corupţie, *astupîndu-le gura* celor „colţoşi". În ciuda faptului că termenul *ciolan* este astăzi regional, în contextul în discuţie, din stilul publicistic, acesta a luat locul sinonimului său literar *os*, mai „modest" fonetic şi uneori chiar stilistic, întrucît unele frazeologisme ce-l cuprind rămîn la nivelul de constatare, resemnată, a diferenţelor, ca, de exemplu, în *cine poate oase roade, cine nu, nici carne moale*".

În schimb, *ciolanul*, prin contrast, apare ca mai... de nădejde, mai suculent, imaginea sa oferind o garanţie de perspectivă, de durată şi de insolit prestigiu în faţa celor ce sînt (ne)principial de conivenţă. Căci, de fapt, pînă la urmă, el şi-a păstrat un loc cît de cît „onorabil" chiar în gastronomie: în meniul birturilor se găsea (şi poate se mai găseşte) un fel de bucate mai consistent, oricum, decît *supa de oase*, înscris sub titlul *ciolan cu fasole*.

Dar acesta nu este unul la care să rîvnească cei ce *umblă după ciolane* de ros!

Scanned with OKEN Scanner

a îngheța os
= a îngheța de tot

Se zice, în primul rînd, despre oameni, aşadar motivaţia imediată a comparării are în vedere înţepenirea corpului, întărirea „cărnii", sugerînd duritatea osului. Este interesantă o variantă a formulei, *a îngheța bocnă*, ce apare, de exemplu, la Creangă. În drum spre Pipirig, „pe un pui de ger... de crăpau lemnele", după ce băiatul cade în Ozana, bunicul îi scoate „ciubotele din picioare, că se făcuse bocnă" (*Amintiri* I).

Termenul *bocnă* are, după Scriban, D, semnificaţiile 'arşic' (=os mic, de la încheietura piciorului, la miel) şi „bucată de lut ars". Aşadar, *îngheţat bocnă* înseamnă exact acelaşi lucru cu *îngheţat os* (deşi cineva poate fi şi *îngheţat lemn*).

„Durificarea" se exprimă însă şi cu ajutorul sinonimului regional al lui *os*: *a fi ciolan*, cu sensul „rău, varvar" (Zanne, P III, 525), probabil cu referire la capacitatea cuiva de a nu se lăsa „înmuiat" la suflet.

(huo) **la oase!**
= expresie întrebuinţată pentru a huidui pe cineva

Nu avem nici un motiv să ne îndoim de această explicaţie a autorilor *Dicţionarului* Academiei, Litera *O*, admisă şi de către cei care au făcut revizia tomului respectiv (VII/2), unde „expresia" este înregistrată fără a se cita vreun exemplu ilustrativ. Probabil că aceasta este situaţia de „comunicare" în care s-a statornicit exclamaţia în discuţie, dar nu numai acumulînd „atmosfera" depreciativă a familiei paremiologice a cuvîntului. Căci, de fapt, „la oase" erau „îndrumaţi" nebunii, după cum aflăm din proza de debut a lui Marin Preda.

În discuţia a două personaje din povestirea *O adunare liniştită*, faţă de apucăturile cel puţin ciudate ale lui Miai, Bîzdoveică răbufneşte: „Dacă ai înnebunit, spune-ne, tată. Te legăm şi te trimitem la oase, la Chitila" (cap. X). Comună suburbană a Capitalei, Chitila este cunoscută pentru fabrica sa de zahăr; or, în procesele tehnologice din asemenea fabrici, oasele arse se folosesc pentru obţinerea „cărbunelui animal". La începuturile acestei industrii din România, produsul era de import, după cum afirmă Tudor Arghezi (în descrierea funcţionării fabricii de la Topliceni): „Laborantul

Scanned with OKEN Scanner

mai trebuia să știe să aprecieze calitatea oaselor arse, subt denumirea de negru animal, importat, un adjuvant al curățirii progresive a viitorului sirop" (*Lina*, 1965, p. 252).

Probabil că mai tîrziu *negrul animal* sau *negrul de oase*, întrebuințat ca decolorant în industria zahărului și în cea alimentară (după *Lexiconul tehnic român*), s-a fabricat în țară, pe lîngă asemenea întreprinderi, iar nebunii vor fi fost trimiși să lucreze în astfel de locuri măcar dezagreabile, dacă nu să adune oase pentru fabrica de zahăr de la Chitila.

Dar, desigur, paralel, strigătul „la oase!" este ilustrativ și pentru o altă împrejurare, așa cum probează apariția lui în mediul locuitorilor cartierului Cuțarida; atunci cînd apar hingherii, copiii strigă: „Huo, na! huo, na! La oase!", cu următoarea explicitare a mobilului acestei manifestări: „Copiii din urma droaștei / hingherilor / strigau cît puteau, să sperie dulăii: - «Na! Na! Huo! La oase!»" (Eugen Barbu, *Groapa*, cap. *Aia mică*; subl. n.). Așadar, copiii nu-i huiduiesc pe hingheri (asupra lor îi asmuță pe „cîinii domnului Aristică" și le bombardează cu pietre „duba"). Strigătele citate reprezintă mijloace pentru „apărarea" cîinilor; la huiduielile de alarmare, se adaugă apelurile *na!* și *la oase!*, cele folosite atunci cînd „dulăii" sînt chemați să li se dea resturi de mîncare, în afara „programului", căci, altfel, cîinii nu așteaptă să fie chemați („Ciorba acră luneca pînă în măruntaie. Era caldă și bună. Lîngă neveste se gudurau dulăii, așteptînd oasele. Era ceasul sfînt al cinei"; *ibidem*, cap. *Stere*).

Pentru familia paremiologică a cuvîntului, vezi *a rupe* sau *a muia* (cuiva) *oasele* „a bate zdravăn", *a-i ajunge* (cuiva) *cuțitul la os* „a nu mai putea îndura", *a-i da* (cuiva) *de os* „a-i veni de hac" (Zanne, P II), dar și *oase goale* „om sărac", *oase pestrițe* „rău la suflet", „zgîrcit".

Pe stadioanele din București, „galeria", înfierbîntată, de la un meci de fotbal, atunci cînd, de exemplu, îi consideră nedreptățiți de arbitraj, le cere favoriților să joace brutal, să nu-i menajeze pe adversari, strigîndu-le, într-adevăr, „dă-i *la țurloaie*!", „dă-i *la oase*!".

În sfîrșit, iată, din nou, legătura dintre *os* și *ciolan* și cu referire la omul „zăltat": în Moldova se spune că *umblă cu ciolane legate la gît* cel care „a înnebunit de tot" (Zanne, P III, 525).

Scanned with OKEN Scanner

OTUZBIR: **a lua cu otuzbirul**
= cu forţa, violent

Substantivul a fost împrumutat din limba turcă şi înseamnă „treizeci şi unu", ca nume al unui joc de cărţi (după numărul de „puncte" din regula acestuia), cunoscut mai ales în Muntenia (vezi, în DLR VII/2, citate din N. Filimon, D. Bolintineanu şi I.L. Caragiale, la acesta din urmă după *Kir Ianulea*, într-o savuroasă descriere de atmosferă de epocă: „Totodată, Acriviţa mai căzuse şi la darul foiţelor: casa plină de jucători, masă lîngă masă - otusbir, ghiordum, ba şi stos - şi dulceţuri, zumaricale, vinuri, cafele şi vutci, şi ciubuce peste ciubuce, ziua pînă seara şi noaptea pînă la ziuă").

Expresia în discuţie evocă însă excesele săvîrşite la Iaşi de regimentul 31 de ieniceri, la începutul secolului al XIX-lea (Graur, *Alte etimologii*, 15).

OU: **a nu fi (bun) nici de zeama ouălor**
= a nu fi bun de nimic

Ca expresie a desconsiderării, contextul reflectă optica mediului domestic: „Sărace, sărace! Nu eşti bun nici de zama ouălor" este exclamaţia prin care se constată lipsa de aptitudini pentru învăţătura gramaticii a lui Trăsnea (Creangă, *Amintiri* III).

Zeamă, etimologic, înseamnă „suc" şi „fiertură" (Scriban, D); aşadar, se vorbeşte de „zeama prunelor", de cea „a strugurilor" (se spune, ironic, „îmi plac strugurii, dar şi mai mult zeama lor" - bineînţeles, fermentată, adică vinul), şi, tot aşa, de „zeamă de carne" sau „de zarzavaturi". Apa în care au fiert ouăle poate fi considerată, de asemenea, o „zeamă", dar, fireşte, fără nici o valoare sub raport culinar. Incidental, se distinge şi o „zeamă" în interiorul cojii oului: *oul cu zeamă* este oul fiert puţin, cu albuşul necoagulat; aşadar, *zeama oului*, ar putea sublinia şi diferenţa dintre gălbenuş şi albuş.

Tot aşa este considerată zeama unor fructe (înainte de a se transforma într-o băutură alcoolică): *nu e bun nici de zeama prunelor* (Zanne, P IV, 37: *lume, lume, zeamă de prune*); vezi şi *a nu fi bun de nici o zeamă*.

Scanned with OKEN Scanner

a fura oul de sub cloşcă (cloşca de pe ouă) fără să cîrîie
=a fi foarte şiret; a înşela

„Fă-te om de lumea nouă / Să furi cloşca după ouă" este titlul celui de al XVI-lea capitol din romanul *Ciocoii vechi şi noi*, al lui N. Filimon. Virtuozitatea unui hoţ poate fi probată printr-o realizare nu numai dificilă (ştiut fiind că o cloşcă se apără, „cîrîie" - de aici completarea „fără să cîrîie"; Zanne, P I; IV), ci şi inutilă: oul clocit nu are nici o valoare, ca şi cloşca, privită ca pasăre - pentru gătit, deoarece este slabă.

Că referirea se face la abilitate pare să ne-o dovedească, indirect, renumele de care se bucura Constantin Brîncoveanu, după însemnări ale secretarului său italian, ce comunică o formulă populară analoagă. Domnitorul „a poruncit să fie puse unele biruri în întreaga ţară, dar cu aşa de bună rînduială încît supuşii să fie tulburaţi cît mai puţin cu putinţă. În această privinţă îmi amintesc că am auzit pe români spunînd că domnul Constantin Brîncoveanu ştia să jumulească găina fără să o facă să ţipe" (Del Chiaro, *Descrierea*, 386).

Pe de altă parte, referirea la negustorul necinstit, care ar vinde la piaţă ouă clocite sau cloşte (drept „găini"), nu este exclusă, ceea ce ar putea explica o caracterizare de tipul *negustor de piei de cloşcă* „negustor numai cu numele" (la Marin Preda; pentru „anvengura" unor asemenea „afaceri", vezi şi *negustori de fitile de candelă*, la Eugen Barbu, *Groapa*, cap. *Vînzarea*).

Dar această ultimă expresie poate avea ca punct de plecare şi referirea, ironică, la negoţul (din zona Deltei Dunării) cu piei de păsări de baltă, folosite drept garnituri la diferite piese de îmbrăcăminte; desigur însă nu atunci cînd cel ce vinde mărunţişuri este poreclit *negustor de piei de ploşniţă* sau *de purici* (DLR VII/1).

OXO: **„Oxo, oxo, la ocnă!"** (Jean Bart)
= expresie argotică, de huiduială

Semnificaţia cuvîntului *oxo* l-a preocupat pe Al. Graur încă din 1956; remarcîndu-l în vorbirea argotică cu semnificaţia „taci!" şi negăsind nici un corespondent în limbile din care româna împrumută, de obicei, cuvinte, acest într-adevăr mare descoperitor de semnificaţii ale expresiilor „ciudate"

Scanned with OKEN Scanner

a presupus că elementul în discuţie ar reprezenta lexicalizarea unor semne din dactilografie; la sfîrşitul unui text, pentru a marca încheierea acestuia, dactilografele aveau obiceiul să tapeze o „floare": -oxo-. Aşadar, aceste semne, citite ca un cuvînt, au putut deveni o interjecţie, „s-a isprăvit, gata!" (SCL VII, 273).

Descoperirea „cuvîntului" în cauză într-un periodic de cultură din 1922, de asemenea cu semnificaţia „taci!", îi întăreşte autorului prima convingere (*Etimologii*, 124). În sfîrşit, existenţa (în romanul *Europolis*, al lui Jean Bart) a două replici în care cuvîntul înseamnă „gata!" pare să pună capăt şi oricărui dubiu; în funcţie de veridicitatea glosării contextuale, etimologia propusă, scrie autorul, „se potriveşte şi mai bine" (*Alte etimologii*, 67).

Surprinde faptul că Al. Graur nu a fost contrariat de o discordanţă de ordin sociocultural: ce şanse de receptare şi de proliferare a putut avea o exclamaţie provenind din jargonul birourilor (sau chiar al redacţiilor) în mediul nu numai cosmopolit, ci şi „pestriţ", al oraşului Sulina? „Oxo! oxo!... Afară cu el! Ne-a făcut patria de rîs..." este o admonestare produsă într-o şedinţă „fierbinte" a coloniei greceşti din acest oraş, iar „Afară!afară! Oxo! oxo! ho! la ocnă!" reprezintă o huiduială din cursul încăierării unor hamali, greci şi români, provocată de încercarea de pătrundere, într-o echipă de lucru, a unui fost ocnaş (*Europolis*, cap. XIII).

Evident că originea acestui cuvînt trebuie căutată în argoul „vaporenilor", colorat cu împrumuturi din toate limbile porturilor Mediteranei; în cazul de faţă, cele mai multe şanse de a şi-l revendica le are limba greacă. Jean Bart „condimentează" şi prin alte elemente de această provenienţă comunicarea grupurilor de persoane formate (şi) din greci; de exemplu, cea de a doua apariţie a lui *oxo* este precedată de replica „Tocmai tu te-ai găsit să zbieri, care ai făcut doi ani de puşcărie? *Chi-taxi-mutra!*" (avînd ca punct de plecare acest mediu, vezi imprecaţia argotică „fi-ţi-ar mutra-n puşcărie!").

Chiar numai din prudenţă, trebuie să fim îngăduitori cu scăpările altora (*Quandoque bonus dormitat Homerus!* „Şi bunul Homer mai aţipeşte uneori"). Dar, înregistrat în *Dicţionarul limbii române* al Academiei (VII/2), cuvîntul a primit explicaţia etimologică propusă de Graur, ceea ce nu ne poate lăsa indiferenţi. Căci nu se prea *potriveşte!*

Scanned with OKEN Scanner

P

PAI: **a-şi aprinde paie în cap**

= a atrage atenţia asupra sa prin aprinderea unei rogojini ridicate deasupra capului; a-şi atrage necazuri; a avea de suferit în urma unei reclamaţii prezentate cuiva

Expresia evoca, originar, o practică orientală: aceea de a atrage atenţia unui demnitar (sau domnitorului) prin purtarea, pe cap, a unei rogojini aprinse (Şăineanu, *Influenţa*, I, p. CVIII), urmărind prezentarea unei jalbe (*ridicate în proţap*): „... tîrgovişteniі... au venit la Divan, la Bucureşti, cu rogojini aprinse în cap şi cu jalba în proţap" (I. Ghica, după DLR IX; vezi şi titlul cap. XXXI din romanul *Ciocoii vechi şi noi*, sub **jalbă**).

Dar, reclamantul putea deveni victima demersului său; dacă nu era pedepsit chiar el la judecată, devenea, oricum, ţinta răzbunării celui reclamat (de obicei un dregător). Astfel, expresia consemnează o schimbare de optică: aprinderea paielor în cap a putut să apară ca o simplă suferinţă a celui ce recurge la acest act (cf. şi Iordan, *Stilistica*, 269), căci „dreptatea umblă cu capul spart". Evoluţia semantică este comentată ironic de Şăineanu: „De la a atrage luarea aminte a cuiva asupra unei nemulţumiri sau plîngeri pînă la a întărîta pe cineva din pricina acestei jeluiri - distanţa nu-i mare" (*Semasiologie*, 140).

Aceeaşi mutaţie a sensului o reflectă şi *a i se sparge* (cuiva) *rogojina în cap* „a i se întîmpla ceva rău, neplăcut; a o păţi" (DLR IX), prin contaminare cu „*toate*" (relele) *se sparg în capul meu*".

De aceea, s-a schimbat şi diateza verbului, acţiunea fiind atribuită *altcuiva*: „Nu-mi aprinde paie în cap" (Pann, *Povestea vorbii*), sau „i-a aprins paie pe cap" (Baronzi, *Limba*, 47). Chiar cînd enunţul iniţial nu s-a pierdut, semnificaţia este tot cea derivată: „Şi-a aprins el, ce-i drept, nişte păişoare-n cap cu directorul, nu-i vorbă. - Ce păişoare..., că-s nişte păioaie de toată frumuseţea" (după Ametista Evseev, *Contribuţii la studiul variantelor unităţilor frazeologice*, în „Analele Universităţii din Timişoara", seria Ştiinţe Filologice, VII, 1969, p. 250).

Scanned with OKEN Scanner

PAIÀ : **a da paiële**
= a flata, a măguli; a încuraja, a îndemna, a întărîta

Expresia porneşte de la arhaismul *paià* 'demnitate, funcţie înaltă în Imperiul Otoman'. Iniţial, a însemnat 'a da un titlu onorific'.

Ion Ghica vorbeşte de boieri *haleà* (= care ocupau o funcţie, care se aflau în serviciu) şi *paià* (= deţinători de titluri onorifice; cf. DA II/I, respectiv DLR VIII/1). Dacă la un cunoscător al demnităţilor boiereşti, vornicul Alecu Beldiman, *a da paiële* înseamnă 'a flata, a măguli', ca şi cum i s-ar oferi cuiva un titlu („Încep voroava cu paşa, Farmachi îl lăuda, măgulituri şi paiele încît se putea îi da", după DLR), în vorbirea populară cuvîntul a fost apropiat de *paie* (pl. articulat, *paiele*). Astfel că Zanne (P I, 236) înregistrează expresia sub substantivul *pai;* sensul a fost refăcut pornindu-se de la *a pune paie pe foc* şi, ironic, *a stinge focul cu paie.*

Pe această cale s-a ajuns la accepţiunea 'a aţîţa', 'a întărîta' de la Creangă: „Încă te uiţi la ei, bărbate, zicea mama, şi le dai paiële, aşă-i?..." (*Amintiri* II). Ce făcea tatăl, astfel admonestat? Întorcîndu-se obosit seara, de la pădure, acesta găseşte o destindere în joaca copiilor, căci nu numai că nu se supără că-i sar în spate, ci îi mai şi prinde „cîte pe unul, ca la «baba oarba»" şi-i ridică în grindă, „zicînd «'tîta mare»"; mai apoi, cînd are loc discuţia evocată mai sus, îi mai dă şi „huţa". Dată fiind *participarea* tatălui la „isprăvile" copiilor, despre atitudinea lui nu se poate spune că este numai *îngăduitoare*, sau că le *permite* să fie obraznici (cum este glosat textul, în DLR), ci că îi aţîţă, îi întărîtă, *le dă nas* (aşa cum prezentaseră deja lucrurile Tiktin şi Scriban, în dicţionarele lor).

PAPARUDĂ: **ca o paparudă**
= (despre o) persoană caraghioasă, îmbrăcată ridicol, împopoţonată; exagerat de fardată

Din perspectivă psiholingvistică, reprezentantelor sexului frumos trebuie să li se atribuie maliţia ce caracterizează o întreagă serie de expresii care vestejesc exagerări vestimentare ale... altor femei, ca şi preocuparea de înfrumuseţare cu ajutorul *drésurilor;* comparaţiile, reflectînd iniţial forme mentale ale mediului rural, „gătită (dichisită, ferchezuită) ca o *paparudă*, ca o *brezaie,* ca o *sorcovă*, sau ca o *vasilcă*".

Scanned with OKEN Scanner

În dicționarele limbii române, termenul *paparudă* este înregistrat și cu explicația „epitet depreciativ pentru o femeie îmbrăcată ridicol sau fardată exagerat" (din vorbirea familiară). Cu varianta *papalugă*, caracterizarea apare la Alecsandri, în vodevilul *Doi morți vii*, într-o replică în care sînt respinse avansurile cu finalități matrimoniale ale unei actrițe, văduvă ce abia „scăpase de negru", adică de hainele de doliu, pe nume (nici nu se putea altfel!) *Ferchezanca*: „Piei din ochii mei, papalugă!" (actul II, sc. XX).

După cum se poate observa, termenul de comparație din formulele citate anterior îl constituie personaje mascate sau diverse obiecte împodobite ce apar în datinile de Crăciun și de Anul Nou. De exemplu, la propriu, „brezaia" este o persoană îmbrăcată cu „velințe sau zdrențe de toate culorile și cu clopoței" (DA I/I), elemente și accesorii la care pot fi raportate, la rigoare, „gătelile", oricît de prețioase: „Diamantele și rubinele sînt aruncate pe dînsa cu lopata, parcă e brezaia sau teleloaica" (N. Filimon). „Vasilca" este un obicei muntenesc; așa se numește „un cap de porc înzorzonat cu care flăcăii colindă la Sfîntul Vasile" și epitetul poate fi atribuit unui personaj „plin de zorzoane ridicule" (Scriban, D).

Evocarea „paparudei" se datorează importanței deosebite pe care a avut-o un ritual de fertilitate practicat la date fixe, la începutul verii, ori pe timp de secetă. Să ne oprim pe scurt asupra costumației. Inițial, actantele erau tinere (mai rar un băiat) aparținînd colectivității rurale autohtone („fătuțe" din sat; E. Petrovici, *Texte*, 142) care, peste pielea goală, îmbrăcau „fuste" din crenguțe de salcie, sau din fire de boz, de stevie sau de pelin, la fel fiind mascat (uneori) și bustul. Dacă era un băiat, „paparuda" era în întregime acoperită cu verdeață, iar pe cap avea o mască în formă conică, tot din frunze (Fochi, *Datini*, 222-226; Vulcănescu, *Mitologie*, 417-420). În timp ce dansau, bătînd din palme, jucătorii erau udați cu apă, act care, împreună cu costumul vegetal, indică o manifestare de magie homeopatică: apa turnată peste crengile de copac și peste plante de cîmp cu frunze verzi era o imitație de provocare a ploii, invocată pentru cîmp.

Dar, ca și în cazul altor obiceiuri, stratificările din cadrul colectivității rurale și al lumii mahalalelor (nefiind de neglijat nici influența religiei creștine, ce cunoaște, pentru aducerea ploilor, diverse procesiuni) au făcut ca paparudele să fie mai ales țigănci, chiar femei mai în vîrstă, ce se drapau cu frunze și crengi peste îmbrăcămintea obișnuită, rămasă cel puțin exotică pînă astăzi.

Scanned with OKEN Scanner

Un motiv în plus (pe lîngă „goliciunea" de odinioară a tinerelor, convertibilă, probabil, măcar în decolteuri exagerate) de a ridiculiza găteala excesivă a femeilor, o pornire de ... etică somptuară la care vor fi aderat uşor şi bărbaţii.

PASTRAMĂ: **a pune** (pe cineva) **la pastramă**
= (ironic) a pune la loc sigur, în siguranţă; sub pază

Profitînd de puterile miraculoase ale *turbincii* sale, Ivan, eroul cunoscutei poveşti a lui Creangă, o face, de mai multe ori, pe Moarte să intre în raniţă, pentru a o împiedica să dea ochii cu Dumnezeu: „Moartea atunci se vîră în turbincă şi Ivan o pune la pastramă, zicînd..." (vezi şi „am să te ţin la pastramă hăt şi bine").

Este un joc de cuvinte (nefiind însă exclusă o falsă analiză a unui cuvînt mai nou decît *a păstra*), termenul *pastramă* fiind utilizat aici în locul lui *păstrare*, căci Ivan o pune, astfel, pe Moarte, sub pază. Pe lîngă apropierea, sub aspect fonetic, dintre cele două cuvinte, trebuie să avem în vedere şi faptul că subst. *pastramă* (un împrumut din greacă şi turcă, fără nici o legătură cu *a păstra*) numeşte un preparat din carne conservat, prin presărarea cu sare şi afumare, astfel încît carnea să se *păstreze!*

Poate fi luat în consideraţie, apoi, şi alt aspect: condamnată să se hrănească, ani în şir, cu copaci de diferite vîrste, Moartea slăbise într-atîta, încît îi trezeşte mila chiar duşmanului său („– Dar ce-ai slăbit aşa, vidmă? – De bunătăţile tale, Ivane!", răspunde *Vidma*, trecînd peste ironia întrebării). Or, există şi verbul (reflexiv) *a se păstrămi*, cu sensul figurat 'a rămîne numai piele şi os' (DLR VIII/1).

Pentru *a pune la păstrare* 'a închide', vezi la Caragiale, *O scrisoare pierdută* (a. I, sc. IV; vorbeşte Tipătescu): „Deseară d. Caţavencu nu o să fie la întrunire, o să fie în altă parte - la păstrare".

PAŞTI: **la Paştile cailor**
= (posibil) cînd se vor îndestula caii; niciodată

Acest context figurat mărturiseşte şi el, chiar dacă printr-un efect de contrast, importanţa deosebită a uneia dintre cele mai însemnate sărbători creştine, Paştile, punct de referinţă pentru măsurarea scurgerii timpului,

Scanned with OKEN Scanner

pentru evenimente ce se produc rar: „din Paşti în Paşti" („La biserică mergi din Paşti în Paşti"; Creangă, *Amintiri* I); „din Paşti în Crăciun". Dacă, în aceste cazuri, durata este, totuşi, determinată, există şi formule ce fac să dispară orice măsură a timpului: *din an (joi) în Paşti* „rar", sau, ca răspuns la o întrebare solicitînd precizarea unui termen, a unei scadenţe, replica „la Paşti" înseamnă „cîndva, cînd voi putea".

O sustragere totală o reprezintă însă indicarea unei sărbători imaginare, „la Paştile cailor" (formula al cărei tipar, strict morfologic, îl poate constitui *Paştile blajinilor*), care a rezultat, probabil, din jocul de cuvinte permis de omofonia *Paşte* (formă mai veche, uzuală încă) şi verbul (a) *paşte*, dintr-o expresie figurată a aşteptării (uneori) zadarnice, „paşte, murgule, iarbă verde!" (vezi şi Iordan, *Stilistica*, 294), parafrazată astfel de C. Negruzzi: „Înţeleptul făgăduieşte, nebunul trage nădejde. Să trăieşti, *murgule*, să paşti iarbă verde" (*Păcală şi Tîndală*). Îndemnul i l-ar fi dat patrupedului său un stăpîn care, la sfîrşitul iernii, nu avea cu ce-l mai hrăni, sfătuindu-l să aştepte sosirea primăverii (după I.C. Chiţimia, *Paremiologie*, 242), dar anecdota miroase, cale de-o poştă, a explicitare *post-hoc*. Al. Graur propune chiar o formulă de tranziţie, neatestată: (la) *Paştele murgului (Scrieri de ieri şi de azi*, 1970, p. 165).

După cum au susţinut diverşi semanticieni (printre care şi Tiktin), eventualitatea ca *Paştile cailor* să se refere, totuşi, la Ispas, ce se sărbătoreşte la 40 de zile după Înviere, nu este cu totul exclusă. Atunci păşunea s-a întemeiat şi satul cailor nu se mai află sub semnul întrebării. Căci *paştele-calului* este şi numele unor plante, „traista ciobanului" (*Capsella bursa-pastoris)* şi „stupitul cucului" (*Cardamine pratensis*) şi este de presupus o interferare a elementelor unui calendar primordial al naturii (după observaţii privitoare la plante, păsări, insecte etc.) cu acelea ale calendarului „oficial" (de mai tîrziu). Apoi, acelaşi nume de sărbătoare mai este prezent şi în alte fitonime: *paştile-cîinelui, paştile-găinilor şi paştile-porcului*; aşadar, nu există un „monopol" al cabalinelor.

Perspectiva îndestulării calului, primăvara, cînd iarba a crescut, nu este fără termen de comparaţie; deşi se spune că pentru oameni există o repartizare a aspiraţiilor după sezoane, „Crăciunul al sătulului şi Paştele al fudulului" (cu referire la înnoirea vestimentaţiei), nici această din urmă sărbătoare nu este lipsită de reprezentări ale satisfacţiilor culinare; de aici

Scanned with OKEN Scanner

constatarea inoportunităţii prin respingerea unui aliment desconsiderat: „se potriveşte ca fasolea în ziua de Paşti".

În ziaristică şi în proza modernă se apelează frecvent la acest enunţ simbolizînd aspiraţiile fără orizont: „Şterge-te pe bot, măi *mînzule*! / i se adresează tînărului său interlocutor bătrînul „conu Manole Arcaşu"/, Paşte, murgule, iarbă verde!" (N. D. Cocea, *Vinul de viaţă lungă*). Sau, la Augustin Buzura: „... m-am plictisit să joc numai la cărţi mici, să aştept cu încăpăţînare Paştele Cailor" (*Vocile nopţii*, cap. 15).

a lua Paşti
= a lua pîine sfinţită de la slujba de Înviere

Faţă de generalizarea utilizării substantivului *Paşti* ca nume al sărbătorii Învierii, această expresie contrariază. Ea a fost curentă în vorbirea familiară cel puţin pînă în primele decenii ale secolului nostru. O mărturie scrisă găsim în naraţiunea autobiografică *Feciorul lui Nenea Take Vameşul* (II, Bucureşti, 1935), al cărei autor semna Sărmanul Klopştock (P. Mihăescu). Evocarea Paştelui copilăriei îi aduce scriitorului în memorie îndemnul „Scoal' c-a adus bunică-ta Paşte! Spală-te, întinge în ceaşcă şi roagă-te". Să „întingă", pentru că bunica aducea de la biserică nu numai anafură, ci şi vin sfinţit (p. 201 - 203).

Pe această cale, ne apropiem de semnificaţia de bază, de „aliment ritual, de Paşti" a termenului latinesc *pascha* şi a celui grecesc *paskha*, ambele provenind din ebraicul *pesăh* „trecere", ce evocă ieşirea evreilor din Egipt şi a numit, apoi, mielul sacrificat de aceştia, conform ritualului, la sărbătorirea zilei de Paşti şi, prin extensie, preparatul alimentar făcut din aluat nedospit, copt în foi subţiri, pe care îl mănîncă evreii la această sărbătoare.

În limba română, din lat. *pascha, paschae* „sărbătoarea Paştelui" a rezultat *pască* şi *Paşte*, numind iniţial pîinea sfinţită care se împarte în biserică după slujba Învierii. În alte limbi romanice, termenul se păstrează în numele mai multor sărbători; de exemplu, în italiană, *Pasqua d'Uovo* este „Paştile", *Pasqua di Ceppo* „Crăciunul", *Pasqua di Risurrezione* „Înălţarea" etc. (vezi şi span. *Pasqua de Navidad* „Crăciunul", *Pasqua de Resurrección Florida* „Paştile").

Scanned with OKEN Scanner

Aşezămînturile Vlădicăi Sava Brancovici (1675), într-un paragraf referitor la preoţi, stipulau: „Care popă va da paştile, să le poarte mirenii pre de afară, de nu le va da cu mîna lui, să i se ia popia", utilizîndu-se expresia într-o tradiţie care, în scrierile religioase româneşti începe cu acelea ale diaconului Coresi (DLR VIII/1). Trebuie însă consemnat faptul că acelaşi termen a fost utilizat şi cînd anafura era înlocuită de alte alimente. Descriind vicisitudini pe care le-a cunoscut biserica ortodoxă în Transilvania, G. Bariţiu scria: „Fost-au şi epoce de acelea unde românii în unele districte neavînd unde să meargă la biserică nici în ziua de Paşti, dorind a se cumineca sau, cum se zice în mai multe părţi ale ţării, *a lua paşti*, ... adunau mugurii unor arbuşti şi făcîndu-şi cruce şi cîteva metanii, din acei muguri înghiţeau părinţii, împărţind şi la ceilalţi membri ai familiilor" (*Pagini alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, p. 125).

Acesta era, de fapt, un obicei mai răspîndit: înlocuirea „paştilor" (pîine cu vin, binecuvîntate în noaptea Învierii) cu muguri de brad a fost semnalată şi pentru Mărginimea Sibiului şi a fost combătută de episcopul Petru Pavel Aaron pe la mijlocul secolului al XVIII-lea (Herseni, *Forme străvechi*, 185, 203). Au fost consemnaţi şi alţi substituenţi ai pîinii sfinţite: strugurii aduşi la biserică şi sfinţiţi la „Moşii de Schimbarea la Faţă", din care „gustînd oamenii drept nafură, se socot astfel ca pomana moşilor" (S. Fl. Marian, *Înmormîntarea la români*, 1892, p. 392); iar pescarii din Turtucaia, în ziua de Sf. Neculai, patronul lor, „se duc cu toţii la biserică în haine de sărbătoare; duc acolo un crap mare, gătit, pe care-l sfinţeşte preotul şi apoi mănîncă din el ca din anaforă" (Gr. Antipa, *Pescăria*, 768).

Ne aflăm în prezenţa urmelor unor practici antecreştine în ritualurile bisericii ortodoxe, mai puţin rigidă, în general, în privinţa ofrandelor alimentare, dar, de fapt, este vorba de o mentalitate mai răspîndită. De exemplu, în cîmpiile de pe ţărm din Calabria, unde iarna se adună turme din zonele muntoase, unii preoţi, în dimineaţa zilei de Paşti, celebrau liturghia (pentru a binecuvînta oile şi produsele de la acestea) pe altare făcute din calupuri de brînză, care, după slujbă, le reveneau preoţilor. O practică... profanatoare, interzisă de episcopul de Catanzaro; acesta scria (în 1549) că i-a pedepsit pe făptaşi (Braudel, *Mediterana*, 166).

Scanned with OKEN Scanner

PĂMÎNT: **a cădea cu feţele la verdele pămînt**
= a se închina cu smerenie

O scrisoare a egumenului mănăstirii Voroneţ (datată între anii 1616-1631), prin care se cerea intervenţia primarului oraşului Bistriţa în legătură cu restituirea unor bunuri furate de la episcopul de Roman, cuprinde, în partea finală, următoarea formulă de *captatio benevolentiae*: „Şi noi, tot săborul, cădem cu feţele la verdele pămînt înaintea domniilor voastre şi ne rugăm să faceţi bine...". Al. Rosetti remarcă faptul că în alte documente ale epocii, pe lîngă aceeaşi construcţie, apare şi „cu faţa plecată pînă la verdea pajişte" (*Lettres*, 87; cf. 43).

Creştinul se închină lui Dumnezeu, sfinţilor, la icoane, la (sfînta) cruce; prin urmare, nişte clerici, în semn de omagiu, *cad* (numai) cu feţele plecate înaintea „birăului" şi a altor „domni de Bistriţa". Trăirea declarată este întărită doar de amploarea gestului (totuşi de „închinare"): *pînă la verdele pămînt*. Dar o interferenţă de planuri este posibilă, întrucît pămîntul poate fi, el însuşi, un obiect al adoraţiei, ceea ce dovedesc jurămintele pe acesta, pe *soare* sau pe *cer*, considerate de Puşcariu ca urme ale păgînismului, ca şi expresia *a nu avea nici un Dumnezeu* (creştinul are numai unul; *Privire*, 363). Tot ca „ecouri ale păgînismului" au fost apreciate, de către Rosetti, invocările solemne ale elementelor cosmogonice în descîntece: „Păminte, părinte", „Soare, soare, sfinte soare", „Stelelor, surorilor" (*Descîntece*, 116-117).

Descendentul românesc al lat. *inclino* „a apleca, a înclina", (a se) *închina*, s-a specializat cu sensul religios „a se înclina în semn de veneraţie, a face rugăciuni' (a se *închina* este un dublet neologic; vezi fr. *incliner*, it. *inclinare*). Aşadar, *închinarea* din formule de *captatio benevolentiae* din scrisori este, oricum, martorul unui vechi gest de veneraţie.

nu se ştie ca pămîntul
= nu se poate şti nimic

Formula este, după Al. Graur, rezultatul unei elipse, pornind de la un context iniţial în care cea de a doua parte trebuie să fi fost „cum nu se ştie ce e ascuns în pămînt" (*Etimologii*, 160).

Scanned with OKEN Scanner

PĂSAT: **a umbla ca mîța pe lîngă păsat**
= a da tîrcoale, a face „manevre" în vederea obținerii a ceva într-un moment prielnic

În contextul de mai sus, *păsatul* este 'mîncarea ce se prepară din semințe de mei (sensul primordial al termenului), fierte, în amestec cu lapte, cu brînză, cu unt sau untură' (cf. DLR VIII/1).

Descriind ipocrizia administrației austriece din Bucovina, după răpirea acestei provincii, cînd, în 1782, se cereau, de la Divanul Moldovei, informații despre reglementările juridice mai vechi, pentru ca noile autorități să intre în posesia unor bunuri, Eminescu recurge la această comparație: „... noii guvernanți umblau ca mîța pe lîngă păsat, doar s-ar putea deduce cumva dreptul de proprietate a „Stăpînirei" asupra pămînturilor mănăstirești, răzășești și a locurilor din tîrguri" (*Opere* IX, 255); o bogată documentație asupra problemei în discuție la T.V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului Moldovenesc* (București, 1915).

Expresia are sinonime elocvente: *a umbla ca mîța pe lîngă laptele fierbinte, a se învîrti ca mîța împrejurul oalei cu smîntînă* (DLR VI). O replică muntenească (vezi *pisică*) se referă la *untură* (eventual cea din *păsat*!) și este prezentă la Marin Preda, într-o probă a strategiei exprimării prin sugestie. Într-o scenă din *Moromeții* I, eroul principal se întreabă cum *devine* „să nu-i placă cuiva băutura" (p. I, cap. XIII), întrebare deloc nevinovată, căci pentru Ilie Moromete imaginea se întregește printr-o a doua parte, lăsată acum în suspensie, dar relevată de scriitor peste ani: „-Mie nu-mi place băutura. – Ei, zău? – Nu-mi place băutura, ca pisicii untura..." (*Moromeții* II, p. V, cap. III; zicala este reluată în piesa *Tinerețea lui Moromete*, a. I, tabloul 1, sc. 2; vezi și II, 8, 2).

PĂȘI (a): **a cunoaște** (pe cineva) **după pășit**
= a ghici (a deduce) starea sufletească a cuiva după manifestări de comportament

Psihologia comportamentalistă (și behavioristă!) poate găsi în numeroase enunțuri populare românești motive subtile de meditație. S-a observat deja că, înainte de a fi prinsă în formule academice și introdusă în manuale, legătura dintre starea sufletească, fizionomie și conduită a fost ilustrată de

Scanned with OKEN Scanner

versuri cum sînt „Omu care-i supărat / Se cunoaşte pe călcat; / Omu care-i năcăjît / Se cunoaşte pe păşît. / Că i-i paşu mărunţel / Şi năcazu-i după el" (Simeon C. Mândrescu, *Literatură şi obiceiuri poporane*, 1892, p. 19).

O analiză subtilă a manifestărilor vizibile ale vinovăţiei ne-a dat-o apoi Miron Costin în descrierea boierilor Ciogoleşti, la curent cu trădarea logofătului Gheorghe Ştefan, cînd, la Iaşi, s-a auzit despre venirea armatelor ungureşti şi munteneşti: „... au stătut la grije ca aceia, cît pre păşitul lor şi pre căutătură, cine le-ar hi luat sama le-ar hi cunoscut îndată vina" (*Letopiseţ*, cap. XVII).

Astfel de posibilităţi pot fi comparate, de asemenea, cu constatarea ironică din zicătoarea „uită-te la faţă şi întreabă-mă de viaţă!".

PESCUI (a): **a pescui în apă tulbure**
= a profita de o situaţie încordată, confuză, pentru a trage foloase

În ciuda impresiei pe care i-a făcut-o lui Hasdeu această expresie („a pescui în apă tulbure pare a nu fi poporan, ci un împrumut nou de la francezi"; HEM II, 1270), un naturalist, Mihai Băcescu, numeşte acest „pescuit primitiv" ca posibilă sursă pentru crearea metaforei respective; aşadar, acest tip de pescuit „trebuie să fi dat naştere vorbei «a pescui în apă tulbure»". Supoziţia este precedată de descrierea prinderii „chişcarilor şărpeşti" pe Rîşca, un afluent al Moldovei: cînd, vara, apa scade, „oameni înţeleşi din preajma locului, obişnuit femei şi copii", cu hainele suflecate, „încep întîi în ştiolnă un soi de joc sui-generis, frămîntînd bucată cu bucată fundul, spre a-i stîrni mîlul". Peştii sînt nevoiţi să iasă la suprafaţă, în căutarea aerului, „nămolul stîrnit înăbuşindu-i cu totul prin năclăierea branhiilor". Cu sitele, oamenii îi adună de la suprafaţa apei (*Peştii*, 93).

Aceleaşi imagini le găsim la diverşi scriitori, la Vasile Voiculescu de pildă, care descrie şi el „cel mai simplu pescuit": „Cîţiva din băietani se lăsau la fund şi scormoneau adînc cu piciorul nomolul în care crapii, fugind de căldură, se îngropau de tot. Din cînd în cînd, cercetaşii ieşeau, scuturînd din cap, ca să răsufle". Pe locurile astfel marcate, „pescarii" se cufundau în mîl şi „cotrobăiau" cu mîinile, ieşind la suprafaţă „cu prada". Sau, atunci cînd, după furtună, Buzăul venea mare, peştii, sufocaţi de nămol, ieşeau „la margini, ca să scape şi să răsufle", unde erau aşteptaţi de „tot satul, bărbaţi, femei,

Scanned with OKEN Scanner

copii", înarmaţi „cu oale şi strachini, alţii cu ciurele şi site" (*Amintiri despre pescuit*).

Din acest tablou nu lipseşte nici zona Doljului; iată scena intitulată *La tulburat*, din Bulzeştii lui Marin Sorescu: duminica, oamenii se strîngeau *la Vîltoare*, făceau zăgaz, apoi „o luau de la o margine, tulburînd afundul cu piciorul", ba, „ca să meargă mai repede, aduceau şi-o pereche - două de boi". Scopul a fost atins: „De-odată apăreau spinările albicioase. / Năuciţi, scoşi cu japca de sub răgălii, / Bieţii peşti îşi sclipeau în nesiguranţă solzii graşi"; intervin şi „cocoanele", „cu ciurul, sita a rea, cu vreun geac rupt...". „Unii pescuiau şi cu mîna goală. / Era ameţit peştele, nu mai avea nici o snagă-n el" (*La Lilieci*, II).

Este evident că, dată fiind practicarea unui atare pescuit, este posibilă crearea expresiei şi pe teren românesc (aşa cum am susţinut şi în *Lexic românesc*, 198 - 200). „Tulburatul" apei este o practică de pescuit lipsită de *fair play*, presupus de „vînătoarea" propriu-zisă, în care între vînător şi vînat existau raporturi de „parteneriat", „ritualizate", fiecare fiind în situaţia de a-şi desfăşura agilitatea, într-o competiţie *sui-generis*. Iată ce scria, în această ordine de idei, referindu-se la optica amatorului, I.Al. Brătescu - Voineşti: „Pescuitul în apă tulbure nu poate fi considerat un sport, ci un mijloc de a procura peşte pentru masă" (*Tratat de pescuit*, 1938, p. 135).

Pe plan etic, pornind de la formula „tehnică", s-a marcat, astfel, deprecierea, desconsiderarea „uneltirii" din relaţile sociale.

În legătură cu problema „împrumutului", trebuie să observăm că există o bogată familie paremiologică, în diferite limbi ale Europei (şi nu numai), ce reflectă acelaşi transfer. În româneşte, mai sînt cunoscute expresiile *cine seacă balta prinde peşte, apa tulbure e bucuria pescarilor, nebunul de la răstoacă, tot el cîntă, tot el joacă, nebunul tulbură şi înţeleptul pescuieşte*, iar pentru alte limbi, semnalăm, selectiv, fr. *pêcher en eau trouble, l'eau trouble fait le gain du pêcheur;* sp. *a rio buelto ganacia de pescadores y pescadoras, en el agua turbia haze buen pescar*; germ. *in trüben Wasser ist gut fischen;* engl. *it is good Fishing in troubled Waters* etc.

Ar fi greu, respingînd poligeneza firească, să admitem că numai românii au împrumutat expresia din titlu, care ar fi „necunoscută limbii noastre vechi şi populare", trebuind să fie explicată, drept un *calc frazeologic*, din franceză (cum ni s-a atras atenţia în *Sinteze*, 148). Ceea ce, bineînţeles, nu este exclus pentru scriitorii români ce au cultivat (sau cultivă) literatura respectivă.

Scanned with OKEN Scanner

PEŞTE: **cît ai zice peşte**
= foarte repede; uşor

Semnificaţia indicată este uşor de admis, dar de unde referirea tocmai la articularea cuvîntului *peşte*, bisilabic şi cuprinzînd un grup de sunete dizarmonic? Oricum, măcar din punctul de vedere al scurtimii, vocabula în discuţie nu poate concura cu simbolizări fonetice reale ale rapidităţii, de obicei onomatopeice: „cît ai zice *mei, miau, pis, cîrc*" (înregistrate în diverse dicţionare). În cazul cuvîntului *peşte*, împotriva sugestiei stricte de rapiditate pot fi citate şi expresiile ce descriu o „acţiune momentană" (*augenblicklich* la Iohann Urban Jarnik, în *Sprachliches aus rumänischen Volksmärchen*, 1877): „cît ai clipi", „cît ai bate din palme", „cît ai scăpăra", „cît te-ai şterge la un ochi", „cum ai bea o lingură de apă", „a cădea *tronc* la inimă" sau, într-un registru mai puţin... civilizat, „cît ai stupi" (pe moldoveneşte).

În aceeaşi situaţie cu expresia „cît ai zice peşte" se află şi „cît să zici Doamne-ajută"; ambele nu respectă condiţia de bază a expresivităţii grupului la care au fost asimilate, pronunţarea unui cuvînt monosilabic, respectiv referirea la un gest rapid, de cele mai multe ori instantaneu. Pornind de aici, cele două formule (şi altele de acelaşi tip) au, probabil, o altă motivare expresivă, iar la încadrarea lor în grupul la care ne-am referit s-a ajuns pe o cale diferită, pe care vrem s-o reconstruim.

În grupul frazeologic al verbului (a) *zice* se află şi „e uşor a zice: plăcinte" (Zanne, P IV, 86), cu varianta „lesne e să zici plăcinte", ce se dovedeşte numai prima parte dintr-o zicătoare bimembră al cărei enunţ complet îl aflăm la C. Negruzzi: „E lesne a zice plăcinte, dar mult e pîn' se fac" (după DLR VIII/3). Dacă acest *mult* este relativ, viticultorul are o expresie a aşteptării şi mai pronunţată: „Lesne a zice *pune viţa şi bea vin*" (via dă primul rod după trei ani, cînd se spune că „stropeşte"). Pe baza unor asemenea imagini particulare de contrast s-a creat o formulare sintetică: „Lesne a zice, anevoie a face" (Zanne, *loc. cit.*), curent „Uşor de zis, greu de făcut".

În mediul pescarilor, ceea ce e greu, mai ales prin neprevăzut, este prinderea peştelui. Deci, pentru aceştia, „uşor de zis" este „cît ai *zice* peşte"; partea a doua (corespunzînd constatării „dar mult e pîn' se fac", cînd e vorba de plăcinte), care logicizează enunţul, am găsit-o, incidental, într-un

Scanned with OKEN Scanner

reportaj despre necazurile pescarilor de la Sf. Gheorghe: „dar e greu să-l scoți din apă!" (ca una dintre alternativele posibile).

În același tipar mental poate fi proiectată semnificația formulei „cît să zici Doamne-ajută"; invocația era (și mai este) uzuală la începerea unei lucrări sau acțiuni de durată: construcția unei case, săparea unei fîntîni, seceratul unui lan și chiar punerea la cale a unei nunți. Astfel, inițial, formula citată („cît să zici...") sublinia ideea de contrast într-un context în care durata pronunțării ei era comparată cu aceea a acțiunii respective. O reproiectare ironică nu este exclusă: dat fiind că „Doamne-ajută!" este și o formulă tradițională de salut (în aceleași împrejurări ori în situații similare), cei „ajutați" prin aceste cuvinte vor fi comentat bunăvoința chiar printr-o cugetare de tipul „e ușor să zici «Doamne-ajută»!".

Așadar, în „cît ai *zice* pește", accentul enunțului s-a schimbat („cît ai zice *pește*"), modificîndu-se și sensul, datorită pierderii celei de a doua părți a zicătorii, inițial subînțeleasă. Pentru alte reduceri de text ce au dus și la semnificațiile aparent absurde ale altor formule, vezi **mămăligă, orz.**

Bibl. *Locuțiuni și expresii simple izolate din construcții bimembre: CÎT AI ZICE PEȘTE;* LR, XXX, 1981, 1, p. 23 - 26.

PETRECANIE: **a face de petrecanie**
= a omorî

Semnificația cuvîntului titlu, în expresia citată, trebuie raportată la (a) *petrece* 'a conduce pe ultimul drum, spre mormînt'. Abia de la această acțiune moartea a fost numită, metonimic, „petrecanie" sau „petrec", *a face de petrecanie* însemnînd 'a provoca moartea cuiva', a-l aduce în situația de a fi petrecut spre mormînt. De altfel, *petrecător* înseamnă și 'persoană care însoțește un mort, la groapă'; despre cineva care s-a sinucis se spune că „*și-a făcut* de petrecanie" (pentru sensurile citate ale cuvintelor în discuție, vezi DLR VIII/2).

În ultimul timp, în vorbirea populară și familiară, *petrecanie* este simțit ca un augmentativ de la ... *petrecere* („a fost mare petrecanie aseară, cu muzică și cu dans"), astfel că însăși expresia analizată este decodată (vag) drept „a asigura condiții pentru o petrecere, pentru o distracție".

Scanned with OKEN Scanner

PIATRĂ: **a arunca cu piatra** (în cineva)
= a-i face un rău cuiva; a-l acuza, a-l defăima

Fără îndoială, pentru tabloul filologic complet, nu trebuie pierdută din vedere sursa cultă, cea din textele religioase, dar lapidarea, lovirea cu pietre a unei persoane pare să fi constituit şi o practică de domeniul ordaliilor cunoscută şi în spaţiul dacoromânesc. În anchete etnofolclorice de la începutul secolului al XX-lea, au fost înregistrate mărturii în legătură cu lapidarea persoanelor care şi-au permis libertăţi ce erau acceptate numai cu ocazia desfăşurării unor „jocuri" rituale („ursanca") sau a celor stăpînite de diavol. În ultimul caz, dacă subiectul „tratamentului" nu murea, era absolvit de presupusul demonism (Vulcănescu, *Etnologie*, 205).

a fierbe piatră scumpă
= a pune la cale, în secret, un lucru important; a complota

După Bogrea (*Pagini*, 484-485), expresia reflectă credinţa (cu circulaţie la mai multe popoare) că piatra scumpă reprezintă o secreţie a şerpilor („balele"), ce rezultă atunci cînd aceştia se retrag în găuri şi, încolăciţi, „fierb" gemele preţioase: diamante, rubine. De aici sensul metaforic de „conversaţie" ce are drept scop luarea unei hotărîri importante; vezi şi la Zanne: „a fierbe mărgica" - „a se sfătui" (P IX, 488).

Contextul figurat apare şi la Eminescu, într-un articol din ianuarie 1876, referitor la o criză ministerială: „Se va fi fierbînd piatră scumpă în Bucureşti" (*Opere* IX, 315). Trecînd din zona mitologiei populare în exprimarea figurată de caracterizare a relaţiilor interumane, intervine sarcasmul, ca la Eminescu: şerpii sînt reprezentanţii partidului politic advers; aşadar, rezultatele aranjamentelor acestora pot fi suspectate *ab initio*. Sau ironia blajină: Leca Morariu se referea la *cheatra cea scumpă* ce se fierbe la stînă, cînd ciobanii stau noaptea la poveşti (Bogrea, *loc. cit.)*.

PICIOR: **a trage (cu) piciorul**
= a meni ca o acţiune reuşită, o situaţie favorabilă să fie imitată şi de alţii

Cuiva care are noroc, căruia îi merge bine, i se cere să tragă cu piciorul (să-l „tîrîie"), ca să lase o urmă, de bun augur pentru cel (sau cei) care ar

Scanned with OKEN Scanner

călca pe același loc, care vor veni după el. Sub forma *a tîrî piciorul*, expresia a fost înregistrată de Al. Graur, cu trimitere, pentru explicație, la valoarea de imitație (*Etimologii*, 156). După Zanne și Baronzi, în DLR (XI/3) se citează următoarea valoare expresivă: „a dori și altcuiva aceeași fericire ca a sa proprie".

Credința ține de simbolica, bogată, a atenției ce se acordă începerii unui drum cu un anumit picior: *a călca cu piciorul drept* (de bun augur), ori cu cel *stîng* (cu efecte dezagreabile). Deosebit de sugestivă, din acest punct de vedere, este *a călca pe (în) urmele cuiva*, însemnînd 'a-i semăna în purtări; a avea obiceiurile cuiva' (DA I/II), mai vechi „pe *pasul* cuiva": „După moartea lui Ștefan, în Moldova, Bogdan fiul său și Petru Rareș călcă pe pasurile lui" scria Nicolae Bălcescu, în *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* (după DLR VIII/1).

PINGEA: **a bate banii la pingele**
= a fi risipitor, a cheltui banii pentru distracții

Pingeaua este bucata de piele groasă (de „talpă") folosită pentru a înlocui partea inferioară, din față, a încălțămintei. Pornind de la reprezentările mediului autohton rural sau, mai tîrziu, ale celui urban (modest), cu privire la opinci, a căror talpă nu se „dublează", sau la papuci, care sînt pingeliți numai de către cei săraci, petrecerea excesivă, cu joc (a celor săraci) este considerată ca o risipă extravagantă, ca o formă de a cheltui banii fără sens.

Ruperea tălpii de la opinci, pînă la a rămîne „la obiele", jucînd la horă, este înfățișată de strigătura ironică la adresa omului sărac, dar „fudul": „Nu mi-e ciudă de opinci / C-am dat douăzeci și cinci / Dar mi-e ciudă de obiele / C-am muncit un an pe ele".

În legătură cu *a bate la pingea* 'a cheltui, a risipi banii (la jocuri și petreceri)' (vezi Zanne, P III, 302), trebuie să amintim un sens special al cuvîntului *pingea*, acela de 'dans popular care se dansează în ritm de horă', nume înregistrat de G.T. Niculescu - Varone (cf. DLR VIII/2).

Există și varianta *a bate / banii / la tălpi*, ilustrată în DA (I/I) printr-un citat din Ion Ghica („Cînd puneau mîna pe cîte-o parà, o băteau la tălpi, pe must, pe cîrnați, cu lăutari"), de oarecare contrast față de enunțul din titlu, de vreme ce încălțămintea nu este „cîrpită", ca și în cazul enunțului *a bate*

Scanned with OKEN Scanner

la papuc, de la Matei I. Caragiale: „După ce-am bătut la papuc ce moştenisem bani gheaţă, am făcut datorii peste datorii" (*Craii de Curtea-Veche*, cap. *Spovedanii)*. În toate cazurile, însă, sînt de presupus adevărate dezlănţuiri pasionale, cu efecte distructive asupra încălţămintei, înfăţişate de Creangă, de exemplu, prin cuvintele unui catihet de la Fălticeni: „Jucam pînă ce asudau podelele şi ne sărea talpele de la ciubote cu călcîie cu tot"; chiar gazda, Pavăl Ciubotaru, „îşi rupea ciubotele ferfeniţă jucînd împreună cu noi" (*Amintiri* III).

PÎINE: **a mînca o (bucată de) pîine**
= a se întreţine de pe urma unei ocupaţii, a unei slujbe

De la sensul de bază, 'aliment', termenul *pîine* a ajuns să fie utilizat, prin generalizare, pentru a exprima 'hrana necesară traiului', 'mijloacele materiale necesare vieţii', semnificaţii cuprinse în expresiile *a cîştiga o (bucată, un codru de) pîine* ori *a lua* (cuiva) *pîinea de la gură*.

Pe această cale, *pîine* înseamnă chiar 'existenţă, viaţă', ca la Arghezi: „Flămînde sunteţi de altă pîine / Lacrimi de om şi lacrimi de cîine" (*Copilă*).

Prin prisma relaţiilor dintre oameni, în *a da* (cuiva) *o pîine* (sau *a-l pune în pîine*), *pîine* înseamnă 'slujbă', 'funcţie', deci *a mînca pîinea cuiva* înseamnă 'a fi în slujba cuiva', chiar a statului, reprezentat de domnitor, ca în textul unui manuscris al lui Eminescu din 1876, în care referirea se face la amploiaţii „stabili sub o domnie stabilă"; altfel, „unde vodă se perîndează, *se mănîncă* şi *pita lui vodă* pe rînd" (*Opere* IX, 465).

Camil Petrescu, care declara că „muncitorul intelectual, pentru a căpăta o pîine, e silit să se declare cel puţin neutru" (*Despre noocraţia necesară*), ne-a lăsat o pagină de sarcastică (şi, pe alocuri, uşor simplificată) interpretare a unor frazeologisme pornind de la termenul *pîine*, pe care ne permitem s-o reproducem:

„... Hei, băiete, cum crezi tu că se mănîncă o pîine în ţara românească? Nu era întîia oară cînd îl auzeam / pe Nae Gheorghidiu / spunînd asta şi nici nu era singurul om care o spunea. Atît de deseori am auzit exclamaţia asta, încît am impresia, falsă desigur, că, în ţara mea, pîinea e supremul scop al oricui şi măsurătoarea tuturor valorilor sufleteşti. «Vreau să mănînc şi eu o pîine» (şi nimic altceva). «A mîncat pîine în casa mea». «Dă-i şi lui, acolo,

Scanned with OKEN Scanner

o pîine». Idealul fiecăruia pare să fie, cu exclusivitate, să cîştige cît mai multe pîini, izbînda în viaţă şi-o apreciază după numărul de pîini de care dispune. Iar maximum de altruism constă în satisfacţia «de a da şi altuia să mănînce o pîine de pe urma ta» (dar nu multă «că se obrăzniceşte»). Ţară a grîului şi a foamei cronice în trecut, trăieşte şi acum sub obsesia pîinii, care eclipsează oricare alte preocupări ale conştiinţei, orice drame în zona superioară..." (*Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război*, cap. *Diagonalele unui testament*).

Dar, desigur, din perspectivă istorică, o năzuinţă firească poate fi degrevată de imputări vitriolate: „Tatăl nostru" cuprinde cererea pentru asigurarea „pîinii celei *de toate zilele*", o determinare căreia (după cum a observat un coleg) exegeţi contemporani tind să-i substituie un enunţ mai vechi (pentru *de-vulgarizare*): „pîinea noastră cea spre fiinţă", sau „*întru* fiinţă", cu o prepoziţie a cărei „supleţe speculativă" a aprofundat-o Constantin Noica (*Ciclul fiinţei*).

Iar invocarea primordială a *pîinii* cu semnificaţia de 'hrană necesară traiului' are o motivaţie ancestrală. Una din marile temeri ale societăţilor omeneşti a fost aceea de a nu muri de foame, fraza în discuţie din „Tatăl nostru" fiind comentată de Martin Luther sub semnul amintirilor biblice ale anilor de foamete, realitate actualizată în Europa în secolele al XVI-lea - al XVIII-lea de războaie prelungite, calamităţi naturale şi molime. „Tirania cerealelor" a provocat răzmeriţe, marcate terminologic, în Franţa de exemplu, de „războiul făinii", de aşa-numitele „tulburări frumentare" (de la lat. *frumentum* 'grîu') sau de „pactul foametei" (Delumeau, *Frica*, I, 274-283).

PÎNZĂ: **pînă-n pînzele albe**
= pînă la moarte; pînă la capăt, fără încetare

Voalarea şi metamorfoza semnificaţiei acestei expresii (la origine cultă) a limitei vieţii omeneşti constituie exemple tipice pentru efectele intervenţiei subiectivităţii epocilor şi oamenilor în ceea ce priveşte imaginea sugerată de o îmbinare de cuvinte.

A urmări pe cineva pînă-n pînzele albe înseamnă 'a-l urmări pînă la moarte', căci pînza albă, din optica *pars pro toto*, este moartea, evocată prin giulgiul cu care se acoperă faţa mortului, iar culoarea nu este nici ea

Scanned with OKEN Scanner

întîmplătoare, ci are „un profund sens mistic", după cum scria Vasile Bogrea, citînd faptul că în vechile inscripții creștine apărea frecvent expresia *in albis decessit (Pagini,* 487).

După citatele prin care este ilustrată semnificația acestei îmbinări de cuvinte în *Dicționarul* Academiei (VIII/3), putem constata că simbolul și-a păstrat valoarea inițială pentru oameni de litere și scriitori ca Ibrăileanu, Sadoveanu, Cezar Petrescu și alții, fiind receptat și decodat ca atare și în vorbirea populară (text din Ispirescu). Iar pentru scriitori clerici, trimiterea originară a rămas transparentă pînă astăzi; Valeriu Anania, căruia Arghezi îi dedica un exemplar din *Versurile* din 1943 adresîndu-i-se prin „poetului și fratelui meu întru duh", evocînd persecuțiile la care era supus (ca ierodiacon, numit Iosif) autorul *Cuvintelor potrivite* oferă explicația animozității instinctuale a persecutorului, un arhiereu poreclit „Popa Iapă": „Mediocrul își caută competitorul potențial cu intuiția exactă a femeii care-și adulmecă rivala; inocența intențională nu exclude urmărirea, deseori pînă-n pînzele albe" (*Rotonda plopilor aprinși*, 1983, p. 50).

Dar, diferite atestări ne arată că trecerea spre semnificația generală de „limită", „instanță supremă" s-a putut face firesc; un asemenea uz (fără nici un comentariu, ceea ce surprinde la acest erudit și subtil lexicograf) este înregistrat de Scriban: *pînă-n pînzele albe* ar însemna doar „pînă unde te va duce furia"! Acest „pînă unde" a ajuns să semnifice, pur și simplu, „pînă la capăt", cu această accepție expresia fiind înregistrată într-un glosar regional din Vîlcea. Treptat, s-a produs însă contaminarea cu semnificația - să-i zicem „morală" - a adjectivului *alb*, aceea de „curat, nevinovat". O demonstrează o frază din Marin Preda, în care se pune accentul pe contrastul cu *negru*: „Eu răspund de tine și o să te apăr pînă-n pînzele albe, fiindcă nu se poate să fii tu negru ca funinginea și alții albi ca colilia" (*Moromeții* II, p. IV, cap. VIII).

Ba, mai mult, imaginea a fost „refăcută", luîndu-se în considerație, la rigoare, efortul *albirii* pînzei (care, eventual, a putut fi colorată!), ca în următorul context ce evocă atragerea, deformată, a unui vechi simbol creștin în elocința adunărilor de partid: „... să meargă cu adevărul... pînă la capăt, ori, cum zic toți la ședințe, pînă-n pînzele albite de atîtea spălături, chiar dacă urzeala între timp se mai și rupe" (Const. Țoiu, *Galeria cu viță sălbatică*, cap. V).

Un teren predilect al încrîncenării de a duce lucrurile pînă la capăt este justiția („o să mă judec pînă în pînzele albe", la Șăineanu); mai ales atunci

Scanned with OKEN Scanner

cînd considerăm promisiunile unui avocat ce trebuie să cîştige încrederea celui ce apelează la serviciile sale. Este cazul unui personaj al lui Jean Bart, „Bădiţa Traian", care-i transmite unui potenţial client, Stamati, următorul mesaj măcar echivoc: „Cîştigăm la sigur. Nu-l las nici mort... pînă în pînzele albe o să merg... pînă la Casaţie" (*Europolis*, cap. XI). Nu este vorba, aşadar, de a-l urmări pe Stamati pînă la moarte, ci de a-l seconda pînă în instanţa supremă, Curtea de Casaţie, un capăt echivalat cu... „pînzele albe". Este drept că, intenţia constituind-o atacarea unui testament perfect legal, procesul putea să dureze şi pînă la stingerea din viaţă a clientului (cu condiţia ca acesta să fi avut bani pentru a-şi plăti apărătorul).

În sfîrşit, într-un text din Ion Vinea (citat în *Dicţionar*[2] s.v. *pînză*), se ajunge chiar la un nonsens (persecutorul moare înaintea celui urmărit): „O canalie! spuse judele. M-a urmărit pînă în pînzele albe /.../ Bine că a murit!"

PÎRNAIE: **a băga (turna) la pîrnaie**
= a întemniţa, a băga la închisoare

Substantivul *pîrnaie* denumea (şi mai numeşte), în vorbirea populară, vase (iniţial de pămînt) de dimensiuni mari, folosite pentru păstrarea (şi prepararea) alimentelor (mîncărurilor). Într-un text înregistrat recent dintr-o localitate din jud. Dîmboviţa, substantivul numeşte un vas de pămînt de aprox. 70 cm înălţime, în care se găteau mîncăruri pentru nuntă: „... era... pîrnăi dă pămînt! Atunci se făcea mîncare în oale dă pămînt cu două coade" (TD. Mt. II, 99). Paralel, argotic, s-a consemnat sensul de 'închisoare' (DLR VIII/3).

La baza transferului metonimic nu se află sensul 'vas de utilizare domestică' (dar la fel se putea numi vasul din care li se împărţea mîncarea deţinuţilor). În argoul mai vechi al puşcăriaşilor, *pîrnaie* era numit, printr-o sinistră substituţie, vasul pentru fecale din interiorul celulelor comune, a cărui golire se producea o dată pe zi.

Aceeaşi reprezentare a lucrurilor în sintagma *hîrdăul lui Petrache* 'arest, închisoare'; la Caragiale: „l-am turnat la hîrdăul lui Petrache" (DA II/I).

Scanned with OKEN Scanner

POD: **a bate podurile**
= a umbla de colo pînă colo pe străzile unui oraş; a hoinări

Numeroase expresii formate cu verbul (a) *bate* exprimau, iniţial, acţiunea de a umbla în mod repetat prin anumite locuri: *a bate tîrgurile, drumurile, ţările* (mai ales pentru negoţ). Atunci cînd obiectul direct îl reprezintă *uliţele, mahalalele*, expresiile capătă conotaţii depreciative, ca la Ion Ghica de exemplu: „Beizadea Costachi, tînăr, frumos, nu avea altă ocupaţie decît a căta să scoată din fire pe cucoanele tinere şi plăcute. El se înhăitase cu cîţiva feciori de boieri şi băteau mahalalele ziua şi noaptea" (*Din vremea lui Caragea*).

Conotaţii care sînt în afara oricărei discuţii dacă referinţa se face la *crînguri* sau la *prunduri* (copilul Ion Creangă „bătea prundurile" umblînd la scăldat; cf. DA I/I; vezi şi **bărbuncă**).

Aceeaşi este valoarea construcţiei din titlu, în care *pod* înseamnă 'stradă poditǎ cu scînduri groase de stejar', iniţial chiar cu buşteni, aşa cum sînt prezentate lucrurile pentru capitala Ţării Româneşti la începutul secolului al XVIII-lea de către Anton Maria Del Chiaro: „Bucureşti, acum reşedinţa Domnului, e aşezat în loc foarte jos şi mlăştinos şi fără îndoială ar fi cu neputinţă a umbla prin el cînd e noroi mare, dacă străzile sale principale n-ar fi prevăzute cu bîrne mari de stejar, dintr-o parte pînă în cealaltă, în chip de pod" (*Descrierea*, 372). O explicaţie la obiect o datorăm curiozităţii unui ardelean venit la Bucureşti în 1837: „Stradele Bucureştilor se cheamă poduri, căci oarecînd era podite cu lemn, dară acum se pardosesc cu piatră adusă cu mare greutate de la munte, căci nicăire e drum calciat /=şosea/ în ţară". Scriitorul nu-şi poate reprima nici o observaţie ironică; ca să rămîie consecvenţi, „aş sfătui pre bucureşteni să le zică de acum gavathe, căci ar corespunde numirea limbei iudaice după Evanghelie" (Ion Codru Drăguşanu, *Peregrinul transilvan*, V). Din această cauză, atunci cînd într-o casă „respectabilă" cineva era grav bolnav, străzile se aşterneau cu paie, pentru a diminua zgomotul roţilor trăsurilor în trecere.

Celebră este denumirea *Podul Mogoşoaiei*, purtată înainte de 1878 de actuala *Calea Victoriei* (vezi în DLR VIII/3, exemplificări după Caragiale şi Delavrancea). În aceeaşi epocă *Podul Calicilor* a devenit *Calea Rahovei* (vezi **calic**). Dintre numele de străzi din Bucureştiul de astăzi, mai trimit la vechile „poduri" ('arteră de comunicaţie pavată cu bucăţi de lemn') doar

Scanned with OKEN Scanner

cîteva: *Podul Giurgiului, ~ Vadului* şi, poate, *Podul Corbului* şi *Podul Neagului (Podul Înalt* pare să fie un nume comemorativ).

Termenul în discuţie apare şi în *a rămîne pe poduri* ' a rămîne sărac, a ajunge cerşetor', ca şi în compusul *bate poduri* „pierde vară, hoinar" (pentru a cărui apariţie „modelul" francez *batteur de pavé* este invocat în DA I/I).

Corespondenţa *pod - uliţă* s-a consolidat pînă la efectul ca prin primul termen să fie desemnat orice drum; într-un text din „Curierul românesc" (1831) apare sintagma *podul de pămînt* (DLR VIII/3). Iar derivatul *podar* (şi fem. *podăriţă*) 'măturător de stradă' a fost utilizat şi în epoca străzilor pavate cu piatră, dacă ţinem seama de faptul că termenul, cu această semnificaţie, apare în versuri ale lui George Lesnea (*ibidem*).

PODGHEAZ: **a umbla în podgheazuri**
= a hoinări, a umbla „haimana" (pe la petreceri)

După cronicarii moldoveni, care descriu expediţii de jaf ale unor cete de soldaţi de diferite naţionalităţi, numite şi *poghiaz (tătărăsc* la Neculce), *podeaz* etc., substantivul a fost reluat de Sadoveanu, în pagini de evocare istorică (DLR VIII/3).

Citîndu-l pe Creangă, dicţionarele înregistrează construcţia metaforică *a umbla în podgheazuri*, ce pune întreprinderea, la numai aproximativ o sută de ani de la utilizarea termenului cu sensul propriu, sub semnul simplei evocări de factură... aventuroasă. Este vorba de protestul indignat al meşterului Pavăl la cererea „dascălului" Mogorogea de a-i face ciubote noi: „După ce-ai purtat ciubotele atîta amar de vreme, umblînd toată ziua în podgheazuri şi le-ai scrombăit pe la jocuri şi prin toate corhanele şi coclaurile, acum ai vrea să-ţi dau şi banii înapoi, ori să-ţi fac în loc altele nouă?" (*Amintiri* III).

Vechiul „prestigiu" al podgheazurilor, la început formaţii militare poloneze, se datora scopului incursiunilor acestora: prada; cuvîntul este un... împrumut din poloneză (*podjazd* „raită"), dar şi din maghiară, limbă în care *podyász* înseamnă chiar „bagaje" (Scriban, D), însă, desigur, cele cu care se alegeau jefuitorii.

O scenă înfăţişată de Neculce în *Letopiseţ* explică extinderea denumirii pentru orice fel de ceată, indiferent de apartenenţa etnică: „Şi cum au sosit

Scanned with OKEN Scanner

la Piatră, au găsit un poghiaz de leşi cu căzaci, vro 200 şi mai bine. Şi aşe i-au lovit fără veste, pe o negură, de i-au spart şi i-au prins şi vii, de i-au dus la Cantemir-vodă, de i-au tot înţăpat şi i-au spînzurat" (cap. XI).

Desigur că mai puţin după Creangă, ci după Sadoveanu şi manualele şcolare al căror cititor era, un subiect de-al nostru, N.G. (43 de ani în 1971), pentru *Atlasul lingvistic al Moldovei şi Bucovinei*, folosea termenul *podgheazuri* povestind cum s-au împotrivit consătenii săi, din Păuneşti, jud. Vrancea, grupurilor de soldaţi din trupele „eliberatoare" din 1944, ce încercau, nopţile, să pătrundă (tot după pradă!) în acest sat, care se înconjurase cu şanţuri apărate cu aruncătoare de mine!

PORC: **a fi porc de cîine**
= chilipirgiu, şiret, potlogar (mai mult în glumă)

O atare explicare a sensului compunerii din titlu, extrem de sugestivă (citată după Scriban, D, s.v. *porc*), îndreptăţeşte întrebarea pe care şi-a pus-o Al. Graur: „Ce fel de atribut este *de cîine* pe lîngă *porc*?" (SCL VII, 273), dat fiind faptul că, figurat, porcul simbolizează lăcomia, murdăria, obrăznicia, iar cîinele - dacă nu este invocat pentru fidelitate - este simbolul răutăţii.

Ca şi în alte situaţii, ne aflăm în prezenţa modificării unei expresii prin „etimologie populară": la Pann apare *păr de cîine*. După modelul *a avea păr de lup* 'a fi rău', de la *a avea păr de cîine* s-a putut spune *a fi păr de cîine*. Neînţelegîndu-se enunţul, s-a crezut că „ocara" va fi fiind cuprinsă în primul cuvînt, devenit *porc* (Graur, *ibidem*).

Argumentele ce pot fi aduse în favoarea acestei interpretări, ce simplifică, oarecum, lucrurile, sînt următoarele: *păr de cîine* înseamnă „soi rău", dacă ne amintim zicala „din coadă de cîine nu se face sită de mătase", iar, pe de altă parte, agravarea insultei, pentru deprecierea caracterului cuiva, s-ar putea datora expresiei *a trăi ca cîinii cu porcii*, care înseamnă „a trăi foarte rău unii cu alţii" (la Zanne; după DLR VIII/4).

Astfel, se poate produce asocierea trăsăturilor, şocante din perspectivă antropomorfică (!), ale *porcului* cu cele ale *cîinelui*, mai ales cînd rezultatul îi este atribuit cuiva „în glumă". Dar, adesea, poate fi o glumă amară; iată sfatul pe care-l primeşte, la plecarea din Bucureşti, Ion Codru Drăguşanu, din partea „coconului" Sache: „Nu te opresc, fătul meu, caută-ţi

Scanned with OKEN Scanner

fericirea, dară nu uita că în ţara noastră meritul n-are preţ, numai porc-de-cînele înaintează..." (*Peregrinul transilvan*, V). Vezi şi **moş**, pentru o resemantizare analoagă.

PRIER: „ori prieşte, ori pîrleşte"
= de temperatura şi de ploile (sau seceta) din aprilie depinde starea economică a ţăranului

Dublat, încă din secolul al XVI-lea, de forma cărturărească *aprilie*, termenul *prier* este un descendent direct al lat. *aprilis* [mensis], atestat în scris de la Coresi şi utilizat în graiuri şi astăzi. Căutîndu-i-se o „explicaţie", cuvîntul a fost apropiat de verbul (a) *prii* „ a fi prielnic, favorabil; a avea urmări bune". În materialele înregistrate în anchetele etnolingvistice, de la aceea a lui Hasdeu (1883) pînă la cele recente, pentru atlasele regionale, ca şi în alte surse, au fost notate numeroase izolări ce subliniază consecinţele, pozitive sau negative, ale „timpului" din această lună: „ori prieşte, ori despoaie" (Hasdeu); „şi prieşte, şi pîrleşte" (Candrea); „prierul ori prieşte, ori beleşte" (Zanne, P IX, 419; G. Crăiniceanu, *Igiena ţăranului român*, 1895, p. 29).

Este un „to be or not to be" autohton, întrucît cele două alternative se referă (aproape criptic pentru noi) la faptul dacă animalele domestice au sau nu ce paşte (în cel de la doilea caz urmînd să fie „sacrificate"). Căci agricultorul, abia ieşit din iarnă, urmărea „bursa" ploilor: „Prier fără ploaie cheful românului moaie" (Hasdeu), o preocupare de sezon consemnată şi în paremiologia altor popoare. Francezii văd în tunetul din aprilie un semn bun: „En avril s'il tonne, c'est nouvelle bonne"; iar într-o sentinţă italiană se face o apreciere hiperbolică a fiecărei picături de ploaie din această lună din perspectiva recoltei de vin: „D'aprile, ogni gocciolo un barile".

Pentru G. Săulescu, *prier* înseamnă „deschizător" (*Calendariul*, 15) şi, într-adevăr, *aprilis* este un derivat al verbului *aperire* „a deschide", pe cînd anul „natural", cel al vegetaţiei, începea mai demult primăvara. Iar verbul (a) *priera* „a *deschide* păşunatul, a duce prima dată la păşune, pe munte, turmele de oi", deşi a mai fost înregistrat doar izolat (DLR VIII/5), ne poate ajuta să înţelegem de ce *prier* a fost apropiat de (a) *prii*. Lat. *aperire* este prezent astăzi în vorbirea noastră printr-un reflex franţuzesc, *apéritif*, „deschizător" al poftei de mîncare (vezi şi Tohăneanu, *Imagini*, 53).

Scanned with OKEN Scanner

„Păcălelile" de 1 aprilie nu sînt reflectate (încă) în paremiologie. Obiceiul respectiv este recent şi caracterizează relaţii sociale orăşeneşti, fiind împrumutat de la „fraţii" noştri de pe Sena, unde s-a înfiripat după 1563, cînd Carol al IX-lea a legiferat începutul anului la 1 ianuarie (mai înainte începea de Paşti). Urmarea a fost că darurile ce se făceau cu ocazia amintită au fost înlocuite de cadouri simulate, false mesaje de felicitare şi, la noi, de „cacealmale" (cf. şi Scriban, D, care preia informaţii din *Larousse!)*. Cum sînt şi cele „miticeşti" înfăţişate de Caragiale într-un „moment" şi într-un monolog, ambele intitulate *1 Aprilie*.

După comunicări orale, a avut şi românul umorul şi inspiraţiile proprii de sezon, numai că înclinaţiile sale spre farsă se manifestau în prima zi a lunii următoare: celui *dus cu preşul*, i se amintea că „Azi îi ziua de-ntăi mai, / C-o bucată de malai / Duce prostu unde vrai!".

Bibl. *Aprilie - prier*; Cr., XX, nr. 14 (1001), 5 aprilie 1985, p. 14.

PRIMĂVARĂ: **Dragobete cap de primăvară**
= nume atribuit, frecvent, primei zile a lunii martie

Construcţia a fost înregistrată în graiurile din sudul ţării (Muntenia, Oltenia, dar şi sudul Transilvaniei) şi, conform „nepotrivirilor" dintre calendarul popular şi cel „oficial", uneori numeşte şi zile de la sfîrşitul lui februarie sau chiar de la sfîrşitul lui martie (Fochi, *Datini*, 115; Muşlea - Bîrlea, *Tipologia*, 421).

Dragobete, ca nume al unei insecte (*Cicindela campestris*, popular şi *măsurător* sau *tîrtăriţă*; DLR VI; XI/2), atrage atenţia asupra unui reper aparent neînsemnat (pentru omul modern) din calendarul orientat după observarea vieţuitoarelor (vezi şi **Paşti**). Important este faptul că zilele respective marchează începutul primăverii, prilej pentru vechi practici magice („se face apa de dragoste"; Şăineanu, D) şi pentru diferite ritualuri („înfrăţirea" şi „însurăţirea"; Fochi, *op. cit.*, 153-159).

După Vulcănescu (*Mitologie*, 337-338), *capul de primăvară* marca perioada rutului păsărilor, extinsă, apoi, simbolic, şi la oameni, *Dragobetele* întruchipîndu-se într-un personaj masculin („tînăr, voinic, frumos şi bun"), ce inspira fetelor şi femeilor „încredere şi dragoste curată", patron al ritualurilor momentului.

Scanned with OKEN Scanner

După creştinare, intrarea în primăvară era unul dintre momentele importante cînd se făcea obligatoriu *sfeştanie*, stropindu-se locuinţele cu agheasmă, ca „o curăţenie în casă", ca „o dezlegare a casei", exact ca şi la Sf. *Andrei cap de iarnă* (vezi şi **aiazmă**).

PUBLIC: **a da în public**
= a aduce la cunoştinţa populaţiei, a face cunoscut

Cu un surprinzător sens originar al substantivului, expresia, însemnînd „a da în vileag", apare în vorbirea unui locuitor din Vutcani, fostul judeţ Fălciu, Dumitrachi Popa Ciubotariu, în vîrstă de 90 de ani prin 1904 - 1905, cînd au fost înregistrate textele tipărite în volumul *Graiul nostru* (I, 1906-1907, p. 505). Aşadar, acest cu adevărat misterios moş Dumitrachi, povestind într-o viziune proprie, plină de candori locale, legenda cu urechile de măgar ale regelui Midas (devenit „împăratul Săvian"), exprimă temerile bărbierului acestuia prin cuvintele: „Şi, Doamne, să feré şi el să nu-l deie-n poblic, căci vai şi-amar de viaţa lui: spînzurătoarea-l aştepta!".

Faţă de specializări ulterioare ale neologismului, la pătrunderea în limba română, *public* a fost folosit în mod curent pentru a numi diferite segmente ale unei populaţii, avute în vedere după diverse criterii circumstanţiale. Ca adjectiv şi ca substantiv, rom. *public* (pentru care dicţionarele trimit nu numai la fr. *public*, sau it. *public*, ci şi la lat. *publicus*) apare la noi în variate scrieri începînd cu deceniul al nouălea al secolului al XVIII-lea, pînă la începutul secolului următor fiind încă glosat chiar prin „obşte" (DLR VIII/5).

Semnificaţia termenului este 'colectivitate omenească (popor, număr mare, nedefinit, de persoane)', respectiv 'ceea ce aparţine unui număr mare de persoane sau se desfăşoară în prezenţa acestora, în văzul lumii'. De aceea, s-a putut vorbi de *public* în ipostaza de virtuali „clienţi": în 1834, o firmă „recomanda cinstitului public că de curînd a adus de la Viena haine europeneşti"; după cum, vorbim de un „public literar", de „publicul vizitator" al unei expoziţii etc., de „un public mai larg" căruia i se adresează unele cărţi de ştiinţă (*Dicţionarul* citat).

Rezervarea semantică *public* „spectatori" s-a produs cu mai bine de o sută de ani în urmă, terminologia spectacolelor teatrale şi sportive devenind principala beneficiară a utilizării curente a cuvîntului fără determinante şi fără „primejdia" ambiguităţii. Ne aflăm, astfel, în prezenţa revenirii la

Scanned with OKEN Scanner

optica semnificației originare: în toate situațiile la care ne-am referit anterior, publicul este unul virtual, de imaginat într-un spațiu considerabil și pentru un timp greu de determinat. Cel al spectacolului reprezintă un grup constituit pe baza unui interes comun imediat, avînd acest statut pentru o perioadă de timp definită, împrejurări comparabile cu acelea desemnate de adjectivul latinesc *publicus*, cu referire la populația statului-cetate (și care se opunea lui *privatus*), fiind adjectivul corespunzător substantivului *populus*. *Publicus* însemna „care privește poporul sau statul; de domeniu public" (Ernout - Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 1967, unde se citează și o grafie etimologizantă, *poplicus*, la care trimite și Scriban în *Dicționaru* său).

PUBLICA (a): „Ca să publiceze strigînd prin oraș" (Anton Pann) = a aduce la cunoștința „publicului" un eveniment, pe diferite căi; a tipări

Neologismul (a) *publica* a fost împrumutat, și în română, cu semnificația generală apropiată de cea (etimologică) a lat. *publico, publicare* „a face de domeniu public", „a pune la dispoziția unui mare număr de oameni" (una dintre ipostazele acestei acțiuni, la romani, cînd era vorba de bunuri materiale, fiind și aceea de „a confisca"; Ernout - Meillet, *Dictionnaire étymologique*, 1967). Semnificația „clasică" de „a aduce la cunoștința publică" se referea, și la noi, la diverse mijloace, după cum putem constata din texte ale secolului al XIX-lea: „să se publicarisească prin daraban (cel care bătea toba) în politie" (adică în oraș; 1832, după DLR VIII/5).

Adresîndu-se, în 1831, Eforiei Școalelor Naționale în legătură cu redeschiderea cursurilor, profesorii de la Sf. Sava precizau că programul „s-ar putea publica prin gazetă obștească și prin citirea pe la bisericile orașului în duminica viitoare" (V.A. Urechia, *Istoria școalelor...*, I, 1892, p. 137), iar într-un document din 1865 se menționa: „... acest proces-verbal se va publica chiar de subscrișii în ziua de Duminica Floriilor după ieșirea din ... biserică în auzul tuturor și se va afișa ... la casa primăriei" (Ionescu de la Brad, *Mehedinți*, 203).

Unele dintre alte mijloace posibile sînt prezente în versuri ale lui Anton Pann: „Puse om îndată, cu un trîmbițaș, Ca să publiceze, Strigînd prin oraș", modalitate apropiată de anunțarea, în geamie, a pierderii unui măgar:

Scanned with OKEN Scanner

„Ăsta ți-e măgarul pentru care publicezi" (*Povestea vorbii*). Pătruns și în vorbirea populară, verbul a suferit o distorsiune semantică deloc neobișnuită în asemenea cazuri: pentru un sătean din Frăsinet - Vlașca, pe la începutul secolului nostru, (a se) *publica* putea să însemne „a fi cunoscut, a i se ști de nume", întrucît acesta folosește verbul explicînd numele așezării în care trăia de la faptul că, pe acel loc, fuseseră cîndva „frăsini": „Să cheam-așa fincă-nainte vreme, *cînd s-a publicat Frăsinetu*, zicea părinții mei, era o baltă cu frăsini multe" (*Graiul* I, 155; în DLR VIII/5, se consideră că, în acest context, verbul ar însemna „a oficializa prin tipărire"!).

Cu semnificații deosebite de uzul strict contemporan ne confruntăm (nu întîmplător) și la Călinescu: lui Stănică Rațiu, care avea rude sus-puse, „îi era rușine să-și publice căsătoria" cu o plebee (*Enigma Otiliei*, cap. XVI), dar scriitorul prelua, în cazul de față, un sens al fr. *publier*, pe care l-am întîlnit de altfel și în texte din secolul trecut.

După generalizarea tiparului (și, apoi, după extinderea instrucției școlare), înștiințarea publicului s-a făcut prin ziare și buletine oficiale, prin foi volante, proclamații, afișe, așadar prin publicații diverse, ceea ce a dus la stabilirea unei corespondențe (a) *publica* - (a) *tipări*, sensul originar al primului verb fiind acoperit, funcțional, de (a) *populariza*. Noul uz a fost consolidat de semnificațiile unei întregi serii de împrumuturi neologice: *publicație, publicist, publicitar, publicitate.*

La fel ca în numeroase limbi moderne, rom. (a) *publica* a căpătat valoarea de întrebuințare curentă 'a te adresa (a pune la dispoziția) publicului tipărind (sau făcînd să apară) articole, cărți, ziare, reviste etc.'; vezi, de exemplu, fr. *publier* [2], la Robert, *Dictionnaire*, s.v., sau engl. (to) *publish* [I.4], în *The Oxford English Dictionary* (1961). În italiană, însă, modalitatea modernă de a aduce ceva la cunoștința publicului, „attraverso la stampa", este considerată doar ca o specializare semantică a verbului *publiccare*; se consemnează însă conservarea, pînă în secolul al XIV-lea, la Dino Compagni, a accepțiunii etimologice, din latină: „espropriare a favore del tresoro publico" (Devoto - Oli, *Dizionario della lingua italiana*, Firenze, 1971).

Dar semnificația generală „a face de domeniu public" a verbului poate fi oricînd actualizată. Herman Melville dovedește aceasta prin titlul unui capitol din romanul *Cojocelul alb* „Cum se publică versurile pe un vas de război", capitol în care se relatează întîmplarea unui marinar poet de pe o

Scanned with OKEN Scanner

fregată americană, ce-şi ţinea (ascunse) manuscrisele în ţeava unui tun. Cînd, intrînd în portul Rio, vasul răspunde la salva de salut de pe ţărm, poetul disperat este consolat de pierdere prin cuvintele: „Nici un tipograf nu ţi le-ar fi publicat mai bine!" (în traducerea românească a lui Petre Solomon, Bucureşti, 1976, vol. I, p. 274-275)*.

Ironia lui Melville (desigur, în legătură cu experienţa sa de scriitor) anticipează fantezist probleme ale subtilelor şi laborioaselor demersuri ale lui Robert Escarpit din domeniul sociologiei literaturii.

*În original, sub titlul *Publishing Poetry in a Man - of - War*: „... no printer could do the buisness for you better. That's the way to publish, White-Jacket".

Bibl. *A PUBLICA: „a face cunoscut pe cale orală", „a tipări"*; LL, 1987, 2, p. 164-166.

PUPĂZĂ: **colac peste pupăză**
= necaz mare, venit peste alte griji, pe deasupra; lucru ieşit din comun, de senzaţie

Expresia a fost astfel explicată în DA (I/II): „se zice cînd cineva nu este mulţumit cu ce a primit, ci mai vrea, *ori cînd peste un necaz sau o nenorocire mai vine alta*" (subl. n.), ca sursă fiind indicată o lucrare publicată de Tudor Pamfile.

Pentru apariţia conotaţiei, a accepţiunii figurate, se citează o practică din gospodăria ţărănească, invocată şi de Gh. Ghibănescu (*Vorbe* I, 135): *pupăză* este şi numele împletiturii din aluat, în formă de pasăre, încropită din resturile rase de pe covata în care s-a frămîntat coca; „pîinişoarele - figurine" se coc în „gura" cuptorului, pentru a fi date copiilor (desigur, flămînzi şi nerăbdători!). Asocierea *colacilor* cu astfel de „pupeze" este, dintr-o anumită optică, una firească: o expresie populară consemnată de Şăineanu în dicţionarul său proiectează o imagine hiperbolică pe măsura unor Flămînzilă: „Fă colaci din patru saci şi o pupăză dintr-o mierţă".

Dar considerînd raţional atmosfera unor scene domestice, patriarhale, cum sînt cele citate mai sus, imaginea tulbure a unei succesiuni de nenorociri este nemotivată (conjunctură la care se face referire în diverse izvoare utilizate în *Dicţionarul* Academiei: Zanne, Marian). O incongruenţă logică ce l-a provocat şi pe folcloristul I. C. Chiţimia, care

Scanned with OKEN Scanner

descifrează expresia prin „necaz mare venit peste *alte griji*". Or, acest adevărat descoperitor al mai multor forme mentale de dincolo de formulările automatizate, semnalează faptul că *pupăză* este (şi) numele unei pîini mari, avînd un anumit rol în ceremonialul de nuntă. Aşadar, în contextul pe care-l discutăm, trimiterea s-a făcut, iniţial, la un fapt ieşit din comun: atunci cînd în timpul unei nunţi (ceremonie simbolizată prin *pupăza - pîine*), în aceeaşi familie, a intervenit un deces, peste *pupăză* se suprapune *colacul* - simbol al înmormîntării (*Paremiologie*, 257); cu privire la această simbolistică, vezi expresia „a-i mînca cuiva colacii" - 'a-l vedea pe cineva mort'.

Expresivitatea contextului în discuţie este conferită, prin urmare, de situaţia insolită, de senzaţionalul unei asemenea împrejurări. Aşadar, „colac peste pupăză" nu evocă *colacii şi pupezele* ce se prepară şi se coc simultan (de Anul Nou, de exemplu), ci atrage atenţia asupra abaterii unei nenorociri asupra cuiva ce a avut înainte o mare grijă: „colacul" a venit imediat după „pupăză"; dar nu numaidecît în timpul nunţii, ci eventual la puţin după aceasta.

Revenind la consemnarea ideii de nemulţumire, de lăcomie, invocată în dicţionare (dar, probabil, ca o explicitare *post-hoc*), trebuie să observăm că îndepărtarea de motivaţia cu o bază teritorială limitată a cîştigat teren, însă ideea de „ieşit din comun" a rezistat: „pupăză peste colac" (DLR VIII/5) ilustrează, de asemenea, noţiunea de „lucru excepţional, neobişnuit".

PUŞCĂ: **gol puşcă**
= complet gol

Comparaţia care se află la baza acestei îmbinări de cuvinte a fost evidenţiată succint de către Lazăr Şăineanu, care dă un context - explicaţie, *gol ca o puşcă*, ce nu pare să fie însă atestat ca atare. În DLR (VIII/5) se găsesc citate cu formulele *gol puşcă, goală puşcă* şi *goi puşcă*, din operele mai multor scriitori, predominant din Muntenia (excepţie fac Rebreanu şi Sadoveanu), ceea ce pare să întărească ipoteza unui împrumut din bulgară (*gol kato puška*), avansată de Graur (*Alte etimologii*, 73).

După sintagme pe care DA (II/I) le citează din Zanne, aceeaşi idee este exprimată prin asocierea adjectivului cu bobul de *mei* (aşadar după ce a fost scos din „carapacea" vegetală care-l înconjoară), cu *şarpele* (probabil

Scanned with OKEN Scanner

după ce şi-a „lepădat" pielea), dar şi cu *scripca* sau cu *degetul*. Dintre arme, referirea se mai face la *pistol*, cuvînt a cărui apariţie într-un atare context, prin antifrază, se poate datora şi atracţiei formale, subînţelese, dar şi asocierii *ad-hoc* cu puşca; vezi „... îmi rămăsese punga plină de întunerec şi lăzile pline de vînt, casa *îmbrăcată puşcă* şi eu *îmbrăcat pistol"*, într-o formulare a lui I. Gherasim Gorjan din traducerea *Halimalei* (după DLR VIII/2).

Pentru *gol puşcă* am putea avea în vedere, chiar dacă ar fi vorba de o construcţie împrumutată din altă limbă (pentru acceptarea imaginii), prezenţa aceluiaşi adjectiv pe lîngă *sabie*: cu *sabia goală*, adică scoasă din teacă (cf. Scriban, D). Aşadar, pentru noul tip de armă, a putut atrage atenţia faptul că aceasta nu este „adăpostită", ci la vedere, gata oricînd de întrebuinţare. Atrage atenţia şi „luciul"; vezi *gol făcăleţ, gol toacă* dintre obiectele de lemn (Zanne, P III, 172) şi *gol nap* (*ibidem*, 170), dintre plantele rădăcinoase, în ultimul caz prin comparaţie cu ţelina, sfecla, pătrunjelul, ale căror rădăcini principale sînt înconjurate de mai multe fire.

Rămîne încă în discuţie, însă, posibila referire la *puşca goală*, „neîncărcată": „De *puşca goală* se tem doi" (ca şi de *arcul frînt*), adică şi cel ce-o are în mînă, şi cel care nu ştie că este neîncărcată (vezi Zanne, P IX, 275); pentru *puşca plină*, vezi versurile populare „Dorobanţi... cu puşcă plină, Alţii cu sabie-n mînă" (DLR VIII/5).

Scanned with OKEN Scanner

R

RAHAT: **rahat cu apă rece, ~ cu perje (cu prune)**
= „bucate boiereşti"; lucru lipsit de valoare, nimic

Produsul alimentar, cunoscut, cu aspect gelatinos, este fabricat din sirop de zahăr, amidon şi diferite arome şi are un nume turcesc; pînă la Alecsandri, apărea şi sub forma *rahatlocum*. În limba de origine (*rahatlokum*) era, după Şăineanu, o metaforă, însemnînd „bucată delicioasă" (în arabă, *rahati hulkum* „desfătarea gîtlejului"; *Influenţa* II/1, 299-300).

Aprecierea originară poate fi urmărită, indirect, şi în enunţuri româneşti mai vechi: vezi proverbul „sătesc" *mîncare cu perje, bucate boiereşti*, discutat de Ghibănescu (Zanne, P X, 235), cu explicaţia, semnificativă, „arată bunătatea acestei mîncări". Pentru că asocierea *perjelor* cu *rahatul* („rahat cu perje-amestecat") a fost prezentă mult timp, în unele locuri, într-un fel de bucate „de cinste": pilaful de orez de post ce se punea pe masă în aşteptarea preotului, în ajunul Crăciunului (informaţii din fostul Tîrguşor Copou, astăzi cartier al Iaşului).

Pentru deprecierea „combinaţiei" lexicale, trebuie să avem în vedere, mai întîi, asonanţa cuvîntului turcesc cu numele de bază românesc al fecalelor, iar, pe de altă parte, o bombastică descalificare a unor fructe ca aliment; *zeamă de prune*, respectiv *nu e nici de zeama prunelor* „se spune despre ceva sau de cineva fără valoare, care nu e bun de nimic" (DLR VIII/5, după Zanne; se citează şi *rahat cu prune* „fleacuri", după Pamfile, *Cimilituri româneşti*). Alte contexte, ulterioare, cu aceeaşi semnificaţie, presupun sensul depreciativ al subst. *rahat: a fi bun (de pus) cu perje* (Zanne, P I, 248; IV, 71).

Tot din Iaşi, consemnăm şi formula, ironică, „rahat cu perje, bucate greceşti" (pentru *bucate greceşti* „nimica, lucru fără valoare", vezi Zanne; P III, 497).

Scanned with OKEN Scanner

Referirea la *apă (rece)* ne convinge însă de faptul că valoarea depreciativă pe care a căpătat-o enunțul reflectă o pornire esențialmente polemică, colorată de umorul „mitocanului" gurmand (dar, poate, nu numai) ce a simbolizat și absurdul prin construcția *a se îmbăta cu apă rece*. Căci dacă delectarea boierească prin *rahat* (sau *șerbet*, un alt cuvînt turcesc) *cu apă rece* ajunge să însemne „lucru lipsit de valoare" se contestă astfel și o calitate de bază a apei bune de băut, subliniată încă în textul *Cărții cu învățătură* tipărite de Coresi în 1581: „Cine va adăpa unul de acești mici cu un păhar de apă rece... nu-ș va piiarde plata lui", însușire exaltată și de Creangă: „Fîntîna... era plină pînă-n gură cu apă limpede cum îi lacrima, dulce și rece cum îi gheața" (după DLR IX, s.v. *rece*).

O atare oțărîre de conjunctură explică și deprecierea semantică (probabil în afara cercului cunoscătorilor) a *rahatlocumului* „desfătare a gîtlejului".

RASOL: **a da rasol**
= a face un lucru în grabă, la repezeală; de mîntuială

După Bogrea, expresia provine din limbajul figurat al bărbierilor: *rasol* ar fi o creație lexicală de la *ras*, participiul verbului (a) *rade*, la care s-a adăugat formantul *-ol*, numind (poate ironic) un preparat chimic cu ajutorul căruia barba era „dată jos" fără brici, așadar foarte repede.

În deceniul al treilea al secolului nostru, modelul unei atare creații de tip derivativ era destul de redus, cunoscute fiind doar preparatele numite *odol, lysol* și *menthol (Pagini,* 484*);* inventarul grupului crescuse substanțial în deceniul al șaptelea: *albol, apretol, bronzol, impregnol, osacol, pelicanol* (Hristea, *Etimologie*, 36; cf. 237).

În cele mai multe dicționare ale limbii române, începînd cu cel al lui Tiktin, expresia este pusă în legătură cu verbul (a) *rasoli* 'a fierbe', cu referire la bucătărie, domeniu în care *rasol* (un cuvînt de origine bulgărească) înseamnă 'carne sau pește fiert'.

Dacă datele de care dispunea Bogrea nu pot fi contestate, atunci este posibil să ne aflăm în prezența a două cuvinte diferite, apropierea lor datorîndu-se unui proces de „etimologie populară", pentru care motivația este ușor de găsit: „rasolul este o mîncare ușor de pregătit, ceva care se face repede"; de aici s-ar explica expresia *a da rasol* (Hristea, *op. cit.*, p. 238).

Scanned with OKEN Scanner

Cît despre expresia *a rămîne rasol* „a sărăci" (Zanne, P X, 237), imaginea evocată pare să fie a oaselor de pe care s-a desfăcut carnea fiartă, eventual a lipsei de consistență (alimentară) a legumelor fierte, oferite ca... un fel de mîncare (pentru *rasol* 'legume fierte' vezi Scriban, D).

RĂBOJ: **a însemna la răboj**
= a ține socoteala unor bunuri, a unor sume; a păstra evidența

Semnificația etimonului (sau etimonurilor) cuvîntului *răboj* (cu variante ca *răbuș* și *răvaș*, ultima și la Goga: „Înfipt în meșter-grindă, iată-l, / Răvașul turmelor de oi"; *Casa noastră*), care este explicat din sîrbeștile *raboš, rabuš*, ca și din bulgărescul *raboš* (Scriban, D; DLR IX), avînd sensul primordial de „crestătură, tăietură" poate fi dedusă și din diferite texte literare, printre care unul al lui Slavici: „Știu că la răbuș tragi o crestătură și asta vrea să zică o zi de lucru ori o oaie, tragi o cruce și asta vrea să zică un car de pietriș ori un berbec" (*Budulea Taichii*, I). Mai trebuie să adăugăm că tăieturile sau alt fel de semne se făceau pe o bucată de lemn de o anumită formă.

Pentru amănunte apelăm la o descriere a lui Victor Păcală: „Pentru fixarea relațiilor și a socotelilor dintre cumpărător și vînzător, datoraș și creditor, stăpîn și slugă serveau în timpuri trecute, mai servesc în parte și astăzi / în 1915!/ răvașele, semne grafice încrestate pe niște bețigașe de alun și de brad, ce se numesc *răboaje*. Se lua un bețigaș lătăreț și se cresta peste mijloc pînă aproape de unul din cele două capete, unde crestătura longitudinală se întîlnea cu alta oblică transversală. Astfel se căpătau două răboaje, menite unul pentru stăpîn ori perceptor și altul pentru slugă ori contribuabil. Răboajele acestea, așezate unul lîngă altul, se încrestau totdeauna la fel, trecînd crestăturile sau răvașele peste amîndouă deodată" (*Rășinari*, 143).

Era o „condică", un „catastif" *sui-generis* (în principiu) pentru analfabeți și cei cu puțină știință de carte, așa cum declară bunicul David Creangă (care știa să citească numai cărțile bisericești): „De douăzeci și mai bine de ani, de cînd port vornicia în Pipirig, am dus-o cam anevoie numai cu răbușul" (*Amintiri* I). Prin urmare, pe *răbuș* se făceau tot felul de „socoteli", acesta constituind, de exemplu, instrumentul celor care

Scanned with OKEN Scanner

strîngeau birurile (*răbojarul* fiind „încasatorul de biruri"; DLR IX), dar, o dată cu progresul ştiinţei de carte, s-a „cantonat" la stîni. O evocare i-o datorăm lui Eminescu, într-o *Icoană zugrăvită cu degetul*: „După ce oamenii s-au adunat / la mulsul oilor, cînd se face stîna/, ciobanul ia legătura de răbuşuri şi înşiră pe acest catastif al său care cîte oi are şi de ce fel are" (*Icoane vechi şi nouă*).

De la sensurile proprii (vezi şi *a lua pe răboj* 'a lua pe datorie'), s-a ajuns la o bogată translare spre întrebuinţarea figurată; orice fel de însemnare poate fi numită prin *a însemna pe răboj*: „De pe galbenele file el adună mii de coji, / A lor nume trecătoare le însamnă pe răboj" (Eminescu, *Scrisoarea I*). Iar acesta poate fi şi unul pe deplin imaginar: „Şi mama, creştină bună, crezîndu-le pe toate lăptoase / = adevărate/, după răbuş, cum i le spusesem eu cu măgulele, m-a lăudat de vrednicia ce făcusem..." (Creangă, *Amintiri* II). Cum este şi cel pe care-l ţine moş Gavril, din povestirea *Ceasul al doilea*, a lui Sadoveanu: „... doar am însemnat şi eu la răbuş vreo optzeci şi mai bine de ai...".

Din familia frazeologică a cuvîntului fac parte şi enunţuri ale pierderii: *a i se uita cuiva răbojul* 'a i se uita cuiva numărul anilor'; *a scoate pe cineva din răboj* 'a face pe cineva să-şi piardă răbdarea'; *a şterge de pe răboj* 'a da uitării' (DLR).

Trebuie să menţionăm faptul că acest tip de evidenţă a constituit un mijloc original şi extrem de ingenios de scriere; o prestigioasă sinteză, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* (redactat de O. Schrader, publicat de A. Nehring, 1917-1929) a selectat, pentru articolul *Schreiben und Lesen,* ca una dintre ilustraţii reproducerea unor răboaje din Transilvania, cu explicaţii amănunţite asupra semnelor marcate pentru socotelile dintre „baci" şi „ţăran" (cel care a dat oile la stînă; vol. II, p. 341).

Din sfera de reprezentări şi tehnici de memorare a răbojului putem remarca şi întrebuinţarea grinzii de la case, un răboj pe-o viaţă (v. **grindă**).

Scanned with OKEN Scanner

RĂPCIUNE: „în luna lui răpciuni, cad copiii pe tăciuni"
(după Tocilescu)
= începutul toamnei, luna septembrie, adună copiii lîngă vatră

Originea subst. *răpciune* rămîne nesigură, fiind controversată: unii lingvişti pornesc de la familia verbului latinesc *rapere* 'a smulge', luna septembrie fiind luna recoltării unor plante rădăcinoase (vezi, însă, la Şăineanu, *raptionem* „seceriş" - aşadar ar fi „luna secerişului"; Pascu, *Numele lunilor*, 226, propune un **arreptio* - *arreptus* 'action de saisir, prise').

Certă este însă folosirea termenului, probabil şi cu altă semnificaţie, căci *Răpciuni* a fost numele unui sat de pe Valea Bistriţei, a cărui vatră a dispărut sub apele lacului de acumulare de la Bicaz şi a cărui amintire o conservă hidronimul *Răpciuniţa*, din aceeaşi zonă. Numele vechiului sat apărea şi în pagini ale lui Alecsandri, de evocare a zonei, din nuvela *Dridri*: „/Am/ auzit nişte răcnete surde şi cîteva lovituri de puşcă. Poate s-au luat la harţă slujitorii cu cei zece plăieşi trimişi de ieri la capra podului de la Răpciuni" (cap. II).

Credem că toponimul ar putea fi antrenat în discuţia asupra numelui calendaristic popular, mai ales că, din Muntenia, DLR IX, s.v., consemnează apariţia lui *răpciune* ca nume al lunii decembrie, după V. Vârcol, *Graiul din Vîlcea*; citarea, în aceeaşi ordine de idei, a unei liste date de Jipescu, *Opincaru*, nu este semnificativă, căci aici pare să se fi produs mai multe... încurcături; astfel, *undrea* / = andrea/, nume generalizat pentru „decembrie", ar fi numele lui octombrie: „... cum se desprimăvărează pînă la brumă, adică şi-n luna lui gerar (ghenarie) şi-n faur, marţ, prier, cirişar, florar, cuptor, gustar, brumărel, undrea, brumarul ăl mare şi răpciune nu mai conteneşti şi nu te supune nici ghiforu nici zăpucu: muncă şi iar muncă!" (p. 77).

Ca nume de lună, *răpciune* nu a fost explicat nici de Săulescu, nici de Alecsandri (care se opresc asupra sensului altor nume ale lui septembrie, *vinicer* şi *viniţel*, în legătură cu culesul viilor). Vechimea denumirii este incontestabilă (o primă apariţie la Coresi) şi se poate vorbi de circulaţia ei în toate provinciile româneşti: la I. Budai-Deleanu apare într-o formă

Scanned with OKEN Scanner

diminutivală, *răpcior* (dar poate numai în spiritul atracţiei spre astfel de creaţii a ţiganilor!).

Contexte folclorice semnalează, în septembrie, instalarea frigului: „În luna lui răpciuni, cad copiii pe tăciuni" (după S. Fl. Marian), respectiv „se-aşează ţiganii pe tăciuni (la Gr. G. Tocilescu, *Materialuri folkloristice,* 1900, p. 1206); în perspectivă, lucrurile se agravează, întrucît „în brumari cad şi cei mari" (DLR IX). Ca urmare a unei contaminări (cu *zdramni* 'a strănuta'), apare varianta *zdrămciuni*, care „dă cu pruncii în tăciuni", unul dintre motivele pentru care, metaforic, această lună este numită şi *tăciunar* (Orza, *Lunile*, 291).

O constatare nostalgică formulată de cineva, „în *septembrie* devin *septuagenar*", pune în contradicţie formantul *sept(e)* din cele două cuvinte: căci *septembrie* este, totuşi, luna a noua din calendar, iar *septuagenar* înseamnă 'persoană de şaptezeci de ani'!

Un prilej pentru a observa că începutul denumirilor (neologice) pentru lunile a noua, a zecea, a unsprezecea şi a douăsprezecea din calendarul modern contravin semnificaţiei formantelor şi cuvintelor latineşti *sept(e), octo-, novem, decem,* al căror semantism este transparent, de exemplu, în *septet* 'ansamblu de şapte voci sau şapte instrumente', *octagon, octogenar, nonagenar, nonet, deceniu, decimetru* ş.a..

Dar lat. *september, october, november* şi *december* numărau „corect" lunile primului calendar roman, ce cunoştea numai zece subdiviziuni.

Din cauză că au fost păstrate pentru a numi ultimele luni din calendarul modificat de Numa Pompiliu, cu douăsprezece subdiviziuni, această contradicţie s-a perpetuat şi în calendarele gregorian şi iulian.

Bibl. *Septembrie - răpciune, vinicer*; Cr., XX, nr. 39 (1026), 27.IX.1985, p. 6.

RUŞINE: **a mînca ruşinea cu lingura**
= a se face de rîs din plin

Dicţionarele limbii române înregistrează mai multe expresii care, prin termenul *ruşine*, originar descriind „colorarea" feţei, numesc sentimentul de jenă provocat de o greşeală, de o faptă reprobabilă, de dezvăluirea unor defecte etc. Pentru explicarea originii cuvîntului, se trimite la adj. lat. *roseus* 'de trandafiri', 'trandafiriu', acelaşi din care provine adjectivul *roşu*, însăşi „ruşinea" fiind cîndva numită *ruşinţă* (DLR IX).

Scanned with OKEN Scanner

Există construcțiile *a-i fi rușine obrazului, a-i plesni (crăpa) obrazul de rușine, a se face de rușine* și altele, dar importantă este confruntarea cu semenii, cu o colectivitate, o adresă ce este frecvent invocată: *a se face (a fi) de rușinea satului, a lumii;* iar de la *rușinea familiei* (despre un membru al acesteia) se poate ajunge iarăși la formula absolutului: *rușinea pământului.*

Tema, în plan social, a fost ilustrată de Rebreanu, în *Ion*; capitolul V din partea I a romanului se intitulează chiar *Rușinea*, iar pentru judecata comportamentului celor incriminați sau „greșiți" scriitorul consemnează enunțuri din vorbire neînregistrate în dicționare: „... are să mănînce și el rușinea cu lingura", sau, augmentativ, „...să nu se întîmple să nască Ana și pe urmă să înghită toți rușinea cu pumnii". Îi va reveni preotului Belciug rolul, într-un discurs moralizator profesional, de a contura, în termenii tradiției, cadrul trăirii sentimentului numit, cînd i se adresează tatălui Anei: „Ai ajuns rușinea satului, măi Vasile, și tot nu te mai saturi de blestemății?" (p. II, cap. XIII).

Imaginea trăirii mocnite, solitare sau în izolare (vezi și *a înghiți o rușine*, la Ispirescu, sau *a păpa rușinea*, familiar), este astfel proiectată în social.

În ciuda unei minime variații lexicale, scriitorul sondează, în fond, posibilitățile formulei aforistice atrase în retorica narațiunii cu parcimonia sesizată de Tudor Vianu, care remarcase „slaba înclinare" a operelor lui Rebreanu „de a extrage efecte din notarea graiului viu, din adevărul și sclipirea dialogului" (*Arta prozatorilor români*). Dar secvențele selectate sînt dintre acelea care creditează aprecieri ale lui Călinescu asupra stilului prozatorului năsăudean: „Frazele, considerate izolat, sînt incolore ca apa de mare ținută în palmă; cîteva sute de pagini au tonalitatea neagră-verde și urletul mării" (*Istoria literaturii române*).

Scanned with OKEN Scanner

SAT: **satul lui Cremene**
= loc fără pază, unde nu se respectă nici o regulă, nici o constrîngere legală

Expresia este sinonimă cu *sat fără cîini*: „Vorba ceea: găsise un sat fără cîni şi se primbla fără băţ" (Creangă, *Povestea lui Harap Alb).*

Evocă primitivismul, instaurarea tîrzie a legilor societăţii moderne în zonele de munte, care aveau propriile lor reguli de conduită (vezi **mut**). *Cremenea* şi *Cremenari* au fost nume de sate (astăzi desfiinţate) din zone montane ale judeţelor Bacău şi Mehedinţi.

Corespondenţa *ţara (tîrgul) lui Cremene - satul lui Cremene* aduce mărturie în favoarea sensului „teritoriu stăpînit de o obşte" al subst. **ţară** (vezi), sinonimie valorificată indirect şi de Alecsandri, care plasează acţiunea vodevilului *Rusaliile* „în Moldova, în satul lui Cremine, la anul 1860" (un oiconim a cărui proveniență o şi explică în continuare, citînd un nume de ctitor: „Această crîşmă o fost zidită în anul mîntuirei 1858 de boieriul Paharnic Cremine"). Translarea este prezentă în „cînticelul comic" *Haimana*: „Sărmană ţară! cu astfel de chibzuieli nechibzuite ai ajuns a fi satul lui Cremine, şi Parlamentul Palavrament şi noi impegaţii nişte haimanale."

Confruntarea este prezentă şi la Eminescu, în diverse texte; instabilitatea, din raţiuni de clientelat politic, a funcţionarilor calificaţi (situaţie la care se referea şi Alecsandri în *Haimana*), înseamnă „numiri, destituiri, permutări ca-n satul lui Cremene" (*Opere* IX, 479), iar într-o scrisoare, de la Floreşti, jud. Dolj, către I.L. Caragiale şi Ronetti Roman, din iulie 1878, se interesează despre C.A. Rosetti, cu care întreţinea o polemică: „cum stă ţara, lumea şi politica...; iubitul meu Rosetache... să-mi scrieţi dacă tot e mai mare şi tare în satul lui Cremine" (*Opere* XVI, 349).

Scanned with OKEN Scanner

SCRIE (a): „unde s-a scris mumă-sa!"
= (despre un copil) a semăna cu mama lui

Un context consemnat şi explicat de Baronzi (*Limba*, 43), ce atestă conservarea verbului lat. *scribere* în limba română cu sensul general de 'a zugrăvi', 'a desena'. Întrucît se consideră că mama a transmis copilului propria-i înfăţişare, ne aflăm în prezenţa utilizării unui sens figurat, metaforic, al verbului (a) *scrie*, a cărui întrebuinţare cu sensul citat mai sus, după cum a arătat Bogrea, este atestată de numerose alte contexte din uzul popular (*a fi frumos scris* „parcă e zugrăvit", şi altele după Zanne, P II, VII) şi a pătruns şi în literatura cultă; la Miron Costin: „«chipul lui Barnovschi este scris», adică zugrăvit, ca al unui ctitor, la biserica cea mai mare din Liov" (*Pagini*, 482).

Examinînd acest semantism al cuvîntului românesc, Bogrea (*loc. cit.*) îl consideră un fenomen paralel cu cel constatat şi pentru greacă şi latină, limbi în care, după autor, polisemantismul verbului reflectă originea pictografică a scrierii.

SFOARĂ: **a trage sforile**
= a unelti, a înşela

Cîteva expresii idiomatice ne aduc şi ele mărturia vechimii, dar, mai ales, a elementului de senzaţie pe care l-a constituit jocul păpuşarilor, ca mijloc de distracţie, în lumea tîrgurilor româneşti. În faţa unor asemenea reprezentaţii, prima reacţie, naturală, a fost aceea de *a rămîne cu gura căscată*; dar nu fără termen şi fără leac, întrucît dincolo de ciudăţenia mişcărilor păpuşilor, spectatorul a surprins că cineva ascuns, păpuşarul, trage nişte sfori, dirijînd jocul personajelor. Rodul observaţiei autohtonilor a dus la transpunerea formulei iniţial tehnice în exprimarea figurată: pe scena vieţii, cei şireţi uneltesc, îi manevrează pe cei naivi, docili şi lipsiţi de personalitate (în afara creaţiei pe teren românesc, pentru mediile cultivate putem avea în vedere şi traducerea din franceză: *tirer les ficelles*).

Proveniența expresiei din mediul la care ne-am referit a fost afirmată de Scriban, în dicţionarul său, şi o construcţie paralelă, *a învîrti sforile* (Zanne, P IV, 586), însemnînd tot 'a manevra, a înşela', ca şi *a juca pe sfoară* (IV,

Scanned with OKEN Scanner

185), pătrunde în amănunte şi modalităţi ale uneltirilor. Iar înţelesul figurat apare ilustrat cu asupră de măsură în descrierea unui personaj intrigant al lui Matei I. Caragiale din *Craii de Curtea-Veche*, Pirgu, care „se mulţumea a le pune la cale (diferite dandanale), a trage sforile", talent în care „rămînea neîntrecut", „aşa cum sucea el treburile, cum le învîrtea, cum îi prostea şi-i zăpăcea de la mic la mare, scoţîndu-se pe sine basma curată"; este imaginat chiar un spectacol de Vicleim, „ale cărui păpuşi (respectivul) le arunca una într-alta" (cap. *Cele trei hagialîcuri*).

În aceeaşi familie se înscrie expresia *a juca pe degete*. Căci păpuşa mînuită cu ajutorul sforilor este, tehnic vorbind, o „marionetă", dar există şi păpuşi „îmbrăcate pe mînă", care le apar spectatorilor numai pe jumătate şi ale căror mişcări se datorează jocului degetelor păpuşarului. De aici *păpuşile- mănuşi* din versuri populare publicate de G. Dem. Teodorescu: „Cine primeşte / Steaua cu Vicleimu, / Cu păpuşi, / Cu mănuşi..." (după DLR VIII/1).

Dacă pentru contextele frazeologice amintite pînă acum lucrurile par să se prezinte mai mult sau mai puţin clar, apartenenţa genealogică la acest grup a formulei *a trage pe sfoară* nu a fost unanim recunoscută. Gheorghe Ghibănescu credea că punctul de plecare al acesteia s-ar afla în vechea practică a anunţării unui pericol (o năvălire a tătarilor de exemplu) prin operaţia numită *a da şfară* (apoi *sfoară*) *în ţară*, prin focuri aprinse pe înălţimi, cînd locuitorii astfel avertizaţi se „trăgeau la locuri tari". Deoarece uneori astfel de alarme se dovedeau false, retragerea însemna, în atare cazuri, o „tragere pe sfoară" (*Vorbe* I, 62-63). O explicaţie neconvingătoare după Bogrea, care citează sinonimia cu *a trage pe panglică* (de la I. Ghica), cu referire tot la vocabularul bîlciului, al „panglicarilor" şi „scamatorilor şarlatani" (*Pagini*, 486; un punct de vedere susţinut şi de lexicografii Lazăr Şăineanu şi I.-A. Candrea).

Oricum, legătura dintre *a trage pe sfoară* 'a înşela pe cineva' şi *sforărie* „intrigi, uneltiri", *sforar* „intrigant" păstrează expresia în vecinătatea *trasului sforilor* şi în zona semantică (şi stilistică) a termenului *sfoară* „mănunchi de fire răsucite". Să recuperăm, însă, de la Ghibănescu atestarea unei traduceri (mai mult sau mai puţin ocazionale), a expresiei *a trage pe sfoară* prin *tirer sur la ficelle*, demnă companioană a celebrelor formule moldo-franceze de la Alecsandri: *tambour d'instruction* şi *laver le baril*!

Scanned with OKEN Scanner

SPART: **a fi mînă spartă**
= a fi risipitor

Evident, expresia imaginară a luat naştere în epoca în care materializarea averii era întruchipată de monede (mai ales de aur), ce se puteau „scurge" printr-o „spărtură" a palmelor, sau „printre degete".

Ca de obicei, la Eminescu, formula apare într-un context orchestrat din perspectivă paremiologică: în octombrie 1876, Germania „n-are gust să se bată pentru ochii frumoşi ai bancherilor din Londra"; alte ţări „n-au bani, şi războiul se ştie că-i feciorul lui bani-gata ş-a lui mînă spartă". Situaţia economică şi conflictuală a ţărilor din această parte a Europei este descrisă într-un tablou surprinzător de apropiat cu cel din ultimul deceniu al secolului al XX-lea: „Rusia n-are / bani/, Grecia e bogată în masline, noi... în deficit şi sîrbii în capete sparte" (*Opere* IX, 231).

Pentru contrast, gazetarul apelează la expresia „a lega paraua cu şapte noduri"; traducînd un articol din ziarul „Gallois", portretul sultanului Abdul Hamid este creionat în următorii termeni: despre acesta se credea că „e mînă spartă şi-i place oca mare", dar, de fapt, „leagă paraua cu şapte noduri" (*ibid.*, p. 195).

Bibl. „*Această parte netraductibilă a unei limbi...* " /Eminescu/; CLit, nr. 11 (131), noiembrie 1980, p. 2, 15.

STAMBĂ: **a (se) da în stambă**
= a tipări; a face public un fapt, un eveniment; a se face de rîs, a se compromite

Cînd, astăzi, se spune despre cineva că *s-a dat în stambă* se înţelege că „s-a făcut de rîs"; punctul de plecare al constatării îl reprezintă gazetăria, deşi, iniţial, *datul în stambă* avea foarte puţin de a face cu un asemenea efect. Căci această *stambă*, cu sensul originar 'teasc de tipografie', este tot una cu it. *stampa* (vezi şi verbul *stampare* 'a tipări').

Originea expresiei a fost corect explicată, în polemică cu August Scriban, de către Vasile Bogrea: în secolul al XVIII-lea şi la începutul celui următor, *a da în stambă* (pornind de la neogrecescul στάμπα) avea semnificaţia de 'a da la tipar, a tipări'. Un hrisov din 1817 „s-au dat în stamba tipografiei politiceşti a oraşului Eşului" (*Pagini*, 187). Dar contextul

Scanned with OKEN Scanner

a acumulat de timpuriu şi o nuanţă calificativă: 'a face *cunoscut* unui public' a însemnat, aproape concomitent, şi 'a face *bine cunoscut*, a face celebru', ca la Anton Pann, mare tipograf în epocă, la care *dat în stambă* apare deja cu sensul amintit: „Căci era vestită şi în stambă dată / De văduvă grasă, putredă bogată" (*Povestea vorbii*).

Semnificaţia peiorativă ulterioară 'a se face de rîs, a se compromite' a selectat, aşadar, o *anumită* faimă, însăşi forma expresiei resimţindu-se de această mutaţie, întrucît se spune, curent, nu că cineva *„a fost dat* în stambă", ci că *„s-a dat* în stambă", iar dicţionarele consemnează, la rîndul lor, refacerea imaginii, explicînd ultima formulare (şi) prin „a-şi arăta fără să vrea proasta creştere sau cusururile" (*Dicţionar*[2]), adică.. „a-şi da arama pe faţă"! (*Dicţionar*[1]); (vezi **aramă**).

Iniţial simplă formulă tehnică, *a da în stambă* a devenit una expresivă, supunîndu-se regulii ce a marcat, succesiv, evoluţia stilistică a cuvintelor şi frazeologismelor numind mijloace, caracteristice diferitelor epoci, ce se asociau cu acţiunea de a răspîndi o informaţie: *a trage clopotele, a bate toba, a trîmbiţa*, ajunse să caracterizeze (şi să blameze) indiscreţia şi limbuţia (vezi **tobă**).

Pe baza unor sondaje, constatăm că, în mod curent, sensul expresiei în discuţie este descifrat pornindu-se de la *stambă* „ţesătură de bumbac cu desene, obţinute prin imprimare", iar diverse explicaţii încercate de vorbitori o asociază cu alte imagini avînd un suport lexical din domeniul... textilelor: *a-şi da în petic, după sac şi petic, şi-a găsit sacul peticul* etc. Aceasta poate şi datorită faptului că vechiului *dat în stambă* i-a luat locul expresia *a da la gazetă* (la *ziar*), cu referire la rubricile de noutăţi mai mult sau mai puţin senzaţionale ale ziarelor, unele (pe drept cuvînt) de natură să-i creeze celui *dat în stambă* sau *la gazetă* o faimă proastă, asemănătoare celui *dat în vileag* - adică făcut de rîs în faţa lumii.

Dar mirajul publicităţii a depăşit uneori (şi asemenea cazuri pot fi întîlnite şi astăzi) dezavantajul referinţelor reprobabile, situaţie surprinsă cu mult umor de către un scriitor ce a început ca gazetar, Cehov, în schiţa *Bucurie*, care surprinde cumulul celor două aspecte, publicitatea şi discreditarea: un personaj neînsemnat, copleşit de eveniment, se laudă, faţă de cunoscuţi şi necunoscuţi, cu notiţa din ziar ce-l scosese pentru moment din anonimat relatînd accidentul (sau incidentul) pe care-l provocase în stare de ebrietate!

Bibl. *A da în stambă*, Cr., XX, nr. 46 (1033), 15.XI.1985, p.6.

Scanned with OKEN Scanner

SUL: **cu un sul subţire**
= printr-un calcul fin; cu isteţime, cu şiretenie

Construcţia apare, într-un context exemplar, la Caragiale: lui Galibardi „i-a plăcut şi lui cum am adus noi lucrul cu un sul subţire, ca să dăm exemplu Evropii" (*Conu Leonida faţă cu reacţiunea*, sc. I).

Este încă una dintre formele de a marca subtilitatea orientală convertită în şiretenie: Ion Ionescu de la Brad scria, în 1868, că un arendaş din judeţul Mehedinţi „prin un sul subţire îi va face / pe ţăranii ce se opuneau / să o primească" - este vorba de învoiala agricolă care-i dezavantaja pe aceştia (*Mehedinţi*, 478; cf. DLR X/4).

După cum a arătat Al. Graur, adj. *subţire* a fost adăugat, în limba română, ca o explicitare pe lîngă cuvîntul turcesc *usul* „mijloc, metodă", pe care însă autohtonii l-au analizat drept *un-sul (Etimologii*, 146).

Astfel de „potriveli după ureche" ale corpului fonetic au fost invocate şi în cazul altor împrumuturi; de exemplu, *strachină* provine din grecescul bizantin ὀστράκινα „farfurie de lut"; s-a considerat că forma fără *o-* ar fi rezultatul unei analize, pe teren dacoromânesc, a iniţialei cuvîntului, drept articolul nehotărît, o explicaţie combătută însă de H. Mihăescu, care, pe baza prezenţei aceleiaşi variante şi în bulgară, consideră că a putut exista o formă grecească populară fără *o- (Influenţa grecească asupra limbii române....*, 1966, p. 120).

Scanned with OKEN Scanner

ŞARPE: **şarpele casei**
= geniu protector al casei

Vechea credinţă că fiecare locuinţă se află sub protecţia şarpelui casei, a cărui ucidere sau izgonire atrage după sine o nenorocire (moartea unui membru al familiei, pustiirea casei, „călcarea" acesteia de către hoţi etc.), adică dispariţia „norocului casei" (Vulcănescu, *Mitologie*, 524), este în flagrantă contradicţie cu imaginea ofidianului „ferecată" în diverse izolări lingvistice şi expresii (ca să preluăm o formulă a lui G. Tohăneanu) ce desemnează o fiinţă nocivă şi malefică: *pui de şarpe* 'persoană rea, vicleană'; *limbă de şarpe* 'persoană bîrfitoare'; *a-l muşca* (pe cineva) *şarpele de inimă* 'a duce în ispită'.

Potrivit conotaţiilor afective ale acestor enunţuri, apar şi preceptele privind purtarea omului faţă de reptilă atunci cînd o întîlneşte: „Şarpele, cînd îţi iese înainte, dai cu ciomagul de-l loveşti, ca să-ţi aperi viaţa" scria, în stilu-i „viguros şi biblic" (G. Călinescu), în proclamaţia sa de la Tismana, din ianuarie 1821, Domnul Tudor (cf. Oţetea, *Tudor Vladimirescu*, 1971, p. 205).

De fapt, reacţia va fi fost reflexă, dar a devenit şi una vindicativă, întrucît acesta este „diavolul", iar omul plăteşte astfel „înşelăciunile şarpelui celui de demult", după cum se exprima, în *Predicile* sale, mitropolitul Antim Ivireanu, care s-a referit însă şi la virtuţi devenite simbolice: „Faceţi-vă înţelepţi ca şerpii şi proşti ca porumbii" (DLR XI/1). Căci, în timpuri imemoriale, şarpele s-a aflat într-o categorie de reprezentări ce îndreptăţea utilizarea apelativului ca supranume şi, apoi, ca nume de persoană, ceea ce, evident, nu ar fi admis religia care a făcut din el întruchiparea răului absolut, a duşmanului omenirii.

În documente din Moldova, de exemplu, numele de persoană *Cozma Şarpe* sau *Ioan Şarpe* sînt atestate din secolul al XVI-lea, construcţii de identificare în care supranumele are acelaşi statut cu *ciocîrlie, vrabie,*

Scanned with OKEN Scanner

limbă-dulce, salcie sau *topor (Cozma Ciocîrlie, Ioan Vrabie, Ion Limbă Dulce, ~Salce, ~Topor*); dar un oarecare vătaf se putea numi chiar numai *Şarpe* (Gonţa - Caproşu, *Indicele numelor de persoane* la documentele privind istoria României / 1384 - 1625/, Bucureşti, 1995). Aşezarea întemeiată de un Şarpe se numea, în mod firesc, *Şerpeni* (id., *Indicele numelor de locuri*, 1990, s.v.).

Cu toate că, prin comparaţie cu *şarpe*, conotaţiile depreciative ale apelativului *viperă* au fost „agravate" de faptul că ofidianul respectiv este veninos, şi acest substantiv apare ca antroponim (dar vieţuitoarele-totem de odinioară puteau - ba chiar trebuiau să impună!). Într-un document din Muntenia, de atribuire a unui teren, din 1577, apare un martor numit *Vipere*, nume reflectat şi de toponimul *Vipereşti* (Constantinescu, *Dicţionar*, s.v.). Astfel de antroponime s-au perpetuat din perioada precreştină, pentru care, aşadar, influenţa Bibliei şi sistemul de atribuire a numelor de botez după sfinţii din calendar ies din discuţie.

Imaginea primordială a şarpelui a fost, începînd din epoca feudală, remodelată prin prisma simbolicii acestuia în concepţia creştinismului, pornind de la legenda izgonirii omului din rai; or, un asemenea rol, pînă la urmă, recheamă un alt statut al acestui ofidian, după concepţii şi manifestări de factură religioasă ancestrală, în care şarpele era o divinitate „naturală", ce precede ipostazele antropomorfe ale zeităţilor. Pentru reflectarea unora dintre aceste motive în genul literaturii „fantastice", îl trimitem pe cititorul interesat la o proză a tînărului Mircea Eliade, intitulată chiar *Şarpele*, din 1937 (interpretată într-o excelentă dramatizare, la începutul anului 1997, de Teatrul Naţional de Televiziune).

Dacă, mult timp, „şarpele casei" a păstrat neştirbit (chiar dacă pe un loc periferic) un atare prestigiu, simbolica creştină a atacat şi, uneori, a cucerit şi acest refugiu: o zicătoare (interferentă cu „de hoţul din casă nu te poţi păzi niciodată") transformă vechea imagine şi numele ei pentru a desemna „duşmanul": „*Şarpele de casă* mult venin lasă" (Zanne, P IX, 716).

a fuma ca un şarpe
= a inspira fumul (ţigării) cu nesaţ; a fuma mult

Ţinînd seama de faptul că fumatul a fost cunoscut la noi mai ales prin turci, care fumau narghilea, o lulea de tip oriental, din care fumul se inspiră,

Scanned with OKEN Scanner

cu un anumit efect, printr-un tub lung, flexibil, fixat în partea de jos a unui vas cu apă parfumată, la prima vedere, necunoscătorul a putut avea impresia că tubul-*şarpe* „fumează".

Această imagine ne-o sugerează şi descrierea unui interior oriental în care apare chiar „instalaţia" de fumat, formată din vasul cu apă parfumată şi tubul respectiv, pe care o găsim la Radu Tudoran: „Lîngă cutia de tabac aburea un ibric de cafea, iar un ciubuc, al cărui tub *şerpuia* pe podea pînă la narghileaua din fund, scotea firişoare împletite de fum" - aşadar nici o persoană nu trăgea din ciubuc; astăzi se spune că o ţigară lăsată în scrumieră „se fumează singură" (vezi DLR VII/1, s.v. *narghilea*; subl.n.).

ŞEA: „încălecai pe-o şea..."
= am glumit, am minţit

Această formulă de încheiere a basmelor româneşti (ce continuă prin „şi v-o spusei aşa") este considerată de Hasdeu „o veche moştenire latină". Făcînd comparaţia cu numele naraţiunilor similare din vechea italiană, *novella a cavalo* „povestire de-a-n-călarele", savantul propunea o descendenţă din epoca romană. Formula glumeaţă, care încheie naraţiuni fantastice, avînd rolul readucerii ascultătorului „pe pămînt", este raportată la verbul latinesc *inequito* 'încalec', cu sensul figurat 'a-l lua peste picior pe cineva'; vezi continuarea: „Şi-am încălecat pe-o căpşună / Şi v-am spus, oameni buni, o mare şi gogonată minciună" (de exemplu, la Creangă).

După Hasdeu, enunţul bufon *încălecai pe-o şea* (sau *şi-am încălecat pe-o şea* - atenţie, nu *pe cal*!) ar fi putut avea un model latinesc direct: „inequitavi et sic vobis narravi" (HEM III, 2644 - 2645; pentru o critică a acestei ipoteze, cf. N. Roşianu, *Stereotipia basmului*, 1973, p. 64-65).

ŞFARĂ: **a da şfară (sfoară) în ţară**
= a vesti, aprinzînd focuri; a răspîndi o veste

Şfară înseamnă 'fum înecăcios; miros greu rezultat din arderea grăsimilor', iar, prin extensie, 'coloană de fum', fiind înrudit cu *şfarog* 'lucru uscat şi întărit din pricina căldurii'.

Iniţial, se dădea *şfară în ţară*, aprinzîndu-se focuri pe locuri înalte spre a semnaliza, ziua, prin coloane de fum, iar noaptea, prin lumina focului,

Scanned with OKEN Scanner

pătrunderea unor năvălitori în ţară, mişcarea trupelor (cf. Ghibănescu, *Vorbe* I, 56 - 60). O evocare cu amănunte strict tehnice, la Sadoveanu: „Ciobanii ... aprindeau pe corhane mai multe focuri decît aveau stîni; şi răzeşii, din depărtarea la care se aflau, numărau şfară de fum de şfară de fum şi înţelegeau că de la oamenii lor se dă vestire de apropierea inorogilor. Iar noaptea, focurile ciobanilor ardeau ca nişte luceferi mari în vîrful movilelor, şi răzeşii, de pe hotarul lor, băgau de samă cum se astupă şi cum se deschid luminile. Ciobanii ridicau asupra focului saricile, apoi le lăsau să cadă" (*Nicoară Potcoavă*, cap. XX).

Cuvîntul vechi, devenind de neînţeles, a fost analizat ca *sfoară*; astfel, în dicţionare sînt înregistrate contexte în care răspîndirea unei veşti este imaginată asemenea desfăşurării unui ghem de sfoară: „a da sfoară *prin vecini, în sat, în mahala*". Dacă în texte mai vechi se mai păstrează un sens neutru (ca în următoarea frază dintr-o poveste a lui Ispirescu: „dete sfoară în ţară că Măria Sa a mai dobîndit un fiu"), în textele în care localizarea se face prin substantivele anterior citate, variantele expresiei numesc indiscreţia, limbuţia.

Modul cum a fost refăcută imaginea printr-un proces de etimologie populară este ilustrat şi de turnura pe care o ia parafrazarea lui Marin Preda, care ne lasă să ne închipuim o „plasă" de intrigi: /Nicuale/„s-a ferit să intre în sforile satului" (*Marele singuratic*, p. I, cap. I).

ŞOARECE: **nici cît să orbeşti un şoarece (chior)**
= foarte puţin; deloc

Cea mai cunoscută formulare porneşte de la absenţa făinii (*a nu avea făină nici...*), dar, dacă acesta a fost şi enunţul iniţial, prin extensie, se poate constata lipsa oricărui aliment, iar, figurat, absenţa unei însuşiri, a unei calităţi. Într-o imagine de forţat contrast între ţărancă (aceasta „ţese, coase, spală, seceră, toarce, adună, creşte copii, păsări..., croieşte, găteşte mîncare...") şi „cocoana oraşului" (care „se tolăneşte în mătăsuri, poartă nestemate, se culcă pe pufărie, doarme de se buhăieşte..."), acesteia din urmă i se contestă nu numai orice calitate morală, ci şi echilibrul fizic: „Cinste, ruşine, muncă, viaţă paşnică, sănătate, frică, păzeasc-o sfîntuleţul: nu se pomineşte la dînsa măcar să orbeşti un şoarice chior" (Jipescu, *Opincaru*, 155 - 156). Dar, în dicţionare, expresia este inserată după sensul 'a deveni orb, a-şi pierde vederea'. I. C. Chiţimia ne convinge însă că nu este vorba de o

Scanned with OKEN Scanner

asemenea acţiune (sau stare), ci de folosirea verbului cu un sens figurat, acela de „a înşela, a amăgi". Prin urmare, nu s-ar fi imaginat *presărarea făinii* în ochii unui şoarece (care, de altfel, din perspectiva mutaţiei semantice, putea fi deja *chior*), adică nu trebuie să avem în vedere tipul *a arunca praf în ochii cuiva*, ci atragerea în cursă a animalului cu ajutorul unui pic de făină (*Paremiologie*, 256; se citează o replică slovacă, ce este concludentă pentru această optică).

ŞOFRAN: **ţăranul nu ştie ce e şofranul**
= omul simplu nu poate preţui lucrurile „alese"

Variantei sub formă de interogaţie retorică a unei expresii susţinînd necunoaşterea de către ţăran a şofranului, „ştie mocanul ce e şofranul?", de la Iordache Golescu, formulă care „se zice de cei proşti, ce nu ştiu preţui cele de cinste", răspunsul implicit negativ i-l dă acelaşi scriitor: „Cînd îl vede pe tavă, gîndeşte că e otravă" (apud Zanne, *Proverbe*, V). După o formulare consemnată de Baronzi, omul de la ţară ia contact cu această plantă (eventual cu bulbii ei) la tîrg: „Cînd îl vede pe tarabă, socoteşte că-i otravă" (*Limba*, 51). Aceeaşi candoare l-ar fi caracterizat şi pe ţăranul din alte zone ale Europei, pe cel din Germania de exemplu, care nu pricepe nici el ce valoare poate avea şofranul („Was versteht ein Bauer wom Safran?").

Această necunoaştere poate constitui o enigmă, planta fiind astăzi cultivată şi în România, în provinciile intracarpatice şi în sudul ţării. Dar, la origine, speciile din genul *Carthamus* sînt caracteristice zonei mediteraneene, însuşi numele latinesc avînd la bază un cuvînt arab sau ebraic care înseamnă „a vopsi". Specia *Carthamus tinctorius*, după cum aflăm din lucrări cu caracter enciclopedic asupra florei, a ajuns în Europa centrală în Evul Mediu şi a fost comercializată pe scară întinsă; florile, uscate şi făcute pulbere, erau utilizate pentru vopsit, iar seminţele pentru scoaterea uleiului alimentar, de iluminat sau pentru fabricarea săpunului. Decoctul fructului şi al florilor este încă folosit ca medicament pentru tratarea hidropiziei, respectiv a tusei (*Flora* IX, 952 - 956).

Ca plantă exotică, cu utilizări diferite, după specii, şofranul a reprezentat şi un criteriu *sui-generis* de apreciere a gradului de civilizaţie urbană (şi a condiţiei sociale) a cuiva; dovadă aprecierea citată după Iordache Golescu, ce pare să ateste folosirea rădăcinii plantei în bucătărie, drept condiment;

Scanned with OKEN Scanner

dar numai pentru unele bucate: „Mocanul nu ştie de ce-i bun şofranul, că-l pune în păsule" (Zanne, *op. cit.*, X, p. 310). Sau, în alte cazuri, pentru vopsit, de unde expresia *a mînca şofranul* = a se păcăli, ca „ţiganul ce a mîncat şofranul, neştiind că numai zeama lui poate fi de un folos" (Zanne, *op. cit.*, I); aceeaşi referire etnică după Codru Drăguşanu: „Nu ştie ţiganul ce-i şofranul!" (DLR XI/1).

Utilizată drept colorant sau mirodenie, planta a constituit un mijloc de falsificare a unor alimente, de exemplu a cozonacului, obţinîndu-se culoarea galbenă - dar nu şi gustul pe care-l dau ouăle! La oraş, au fost astfel „îngălbeniţi" covrigii şi rachiul şi, probabil şi de aici, s-au făcut tot felul de aluzii la inocenţa şi simplitatea ţăranului, care însă a ripostat, considerîndu-i pe orăşeni neiniţiaţi în materie de calitatea fructelor: „Ţăranul nu ştie ce-i şofranu, dar nici tîrgoveţu ce e pădureţu!" (Zanne, P V).

ŞOPÎRCĂI (a): „şopîrcai cu cine şopîrcai!"
= înşeli pe cine poţi înşela, „strecurîndu-te" ca o şopîrlă

Forma verbală *şopîrcái* apare la Creangă („şopîrcai cu cine şopîrcai, dar cu Ivan nu şopîrcai!"; *Ivan Turbincă*) şi atrage atenţia prin absenţa, din finală, a sufixului aşteptat (*-eşti*), dar şi prin apariţia, în locul vocalei *ă*, a unui *a;* rezultatul, (tu) *şopîrcai* (în loc de *şopîrcăieşti*) este o aparenţă de ... interjecţie, în relaţie cu un verb aparent de tip „imitativ", fără însă a porni de la un complex sonor (ca a *orăcăi, horcăi, smiorcăi*, care, de asemenea, cunosc variaţia de forme cu sau fără sufix, aşadar: /tu/ *orăcăi* sau *orăcăieşti, horcăi* sau *horcăieşti, smiorcăi* sau *smiorcăieşti* etc.), ci de la unul care ar părea să descrie o mişcare rapidă.

Verbul (a) *şopîrcăi* este înregistrat în diverse opere lexicografice, după surse exclusiv populare, cu sensul „a recurge la subterfugii, la vicleşuguri, la tertipuri" (cf. DLR XI/1), originea fiindu-i căutată cu trimitere la posibile analogii (în DLR se citează, de exemplu, *a şovîrcăi* „a se feri, a evita"). Înregistrînd o formă de singular *şopîrcaie* (de genul feminin), Şăineanu, D, trimitea însă la *şopîrcă* „poate formă paralelă cu *şopîrlă*, cu sensul de linguşire tîrîtoare" (!).

Între timp, varianta *şopîrcă* a fost atestată în vorbirea populară (numeroase înregistrări pe baza atlaselor lingvistice româneşti; vezi volumul citat din *Dicţionarul* tezaur al Academiei). Finala se explică prin apropiere de *năpîrcă*.

Scanned with OKEN Scanner

Dată fiind echivalenţa *şopîrlă - şopîrcă*, (a) *şopîrcăi* 'a înşela' şi apariţia formei expresive *şopîrcai* la Creangă trebuie raportate la contexte în care *şopîrlă* înseamnă „ager", „vioi"; vezi, de exemplu, *a strecura (a băga) o şopîrlă* „a face o aluzie tendenţioasă", *a se vîrî ca o şopîrlă* „a se amesteca, cu abilitate, în treburile altuia". Familiar, se foloseşte, cu sensul indicat imediat anterior, chiar verbul (a) *şopîrli*. Aşadar, (tu) *şopîrcai*, de la Creangă, înseamnă „te strecori ca o şopîrlă", înşelînd pe cine poţi înşela.

ŞURUB: **a strînge şurubul**
= a face presiuni asupra cuiva, a-l forţa să facă un anumit lucru

Figurat, substantivul *şurub* are accepţiunea de 'măiestrie', dar şi pe aceea de 'şiretlic'. Cînd Popa Buligă vede că „şi-a pus în cîrd cu nebunii, începe s-o întoarcă la şurub: - Mă aşteaptă nişte fii de duhovnicie, dragii mei" (*Amintiri* III), pentru o asemenea „manevră", tot la Creangă, aflîndu-se şi verbul (a o) *şurubui*: „... apoi acum tot tu o şurubuieşti şi-o întorci cum îţi vine la socoteală" (*Povestea lui Stan Păţitul*).

A merge (ca) pe şurub înseamnă 'foarte bine', dar *a strînge şurubul* 'a face presiuni', ca la Matei I. Caragiale, în *Craii de Curtea-Veche*: „-Doctore, îmi zise, du-te numaidecît la Paşadia şi spune-i să lase totul la o parte şi să meargă negreşit..., să vorbească în daravera mea, să strîngă şurubul, dar negreşit" (cap. *Spovedanii*). „Presiunile" pot fi direct fizice şi pe măsura descărcării nervilor mamei în intenţia de a-i linişti pe copiii neastîmpăraţi: „... pînă ce era nevoită biata mamă să ne facă musai cîte-un şurub - două prin cap, şi să ne deie cîteva tapangele la spinare" (Creangă, *Amintiri* II).

Dacă atragerea cuvîntului în formule legate direct de „tehnică" subliniază preţuirea ingeniozităţii, diferite asociaţii de idei marchează compromiterea conceptului de iscusinţă; unei zone de confruntare a mentalităţilor îi aparţine enunţul, înregistrat în *Dicţionarul româno-german* publicat la Braşov în 1906 de către Teochar Alexi, *lucru cu şurup legat cu funie de tei*. Deşi glosa germană restrînge aplicaţia la „opera de artă *însăilată, cîrpită*", putem vedea în acest context o aluzie la ingeniozitatea autohtonă *a teielor şi curmeielor*, mediu ce are o selecţie originală a esenţialului: „Boiarul e tot boiar şi încins cu funie de tei" după o „provorbă" a lui Ion Codru Drăguşanu (*Peregrinul transilvan*, XXI). Dar care ne aminteşte de atracţia pentru sfori, ca accesoriu vestimentar, a baronului de Coëtquidan în mizerie, personaj al lui Montherlant (*Celibatarii*)

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

T

TABĂRĂ: **a lăsa tabără**
= în dezordine, „vraişte"

Contextul prin care exemplifică Zanne acest sens este „au plecat lăsînd toate lucrurile tabără", „adică grămadă, una peste alta" (P IV, 642).

Deoarece, fără să mai vorbim de taberele militare, prin definiţie locuri întărite în care trupele sînt adăpostite într-o anumită ordine şi cunosc servicii de pază, nici alte „tabere" (cum ar fi diferite campamente sau convoaiele de care în mers sau în popas) nu au drept notă caracteristică dezordinea, trebuie să avem în vedere, pentru accepţia figurată în discuţie, aspectul oferit de o tabără militară părăsită în grabă, lăsată „la voia întîmplării".

Este vorba de încă unul dintre efectele confruntării populaţiei civile cu trupele militare, în special în timp de război. Aceeaşi evoluţie semantică o putem constata şi în cazul verbului (a) *tăbărî*: de la 'a-şi aşeza tabăra', 'a se aşeza vremelnic într-un loc' la 'a se îmbulzi', 'a se repezi la cineva; a se năpusti', un efect al neplăcerilor produse localnicilor în timpul aşezării în bivuacuri a trupelor militare.

Drumul Taberei, numele unei artere rutiere (astăzi un cartier cuprins în perimetrul Bucureştiului), ar păstra amintirea instalării, în zona respectivă, a bivuacurilor pandurilor lui Tudor Vladimirescu.

TAFTÀ: **vindecat taftă**
=cu pielea netedă; vindecat deplin, cu desăvîrşire

Taftaua, ţesătură de mătase lucioasă şi netedă, cunoscută în Ţările Româneşti ca produs importat din Turcia, din Polonia, dar şi din Occident, a servit drept termen de comparaţie pentru netezimea pielii, probabil prin raportare la aspectul textilelor autohtone, din fire de cînepă, de in sau de

lînă. Tot ca etaloane ale netezimii sînt recunoscute *oglinda, unghia, lemnul lustruit* de vreme (cf. DLR VII/1, s.v. *neted*), dar acestea nu oferă elemente de contiguitate convenabile pentru asemănarea cu pielea omului (cu oglinda este comparată, de exemplu, suprafaţa unei ape).

Pentru a ne explica construcţia *vindecat taftă*, de la Creangă („... pînă ce, în Vinerea-Seacă, ne-am trezit vindecaţi taftă"; *Amintiri* I), trebuie să avem în vedere o sincopă: „vindecaţi / cu pielea / taftă". Eroii evenimentului fuseseră „plini ciucur" de rîie căprească, care „mănîncă" pielea, şi se trataseră cu leşie (stînd la soare pe malul Bistriţei pînă se usca cenuşa pe ei), iar apoi fuseseră unşi cu „dohot de mesteacăn", vindecarea însemnînd şi curăţirea pielii de bubele caracteristice, respectiv de urmele acestora.

Direct la dispariţia unor urme de pe piele se referă un text dintr-o poveste publicată de Elena Sevastos: un fecior, dezmembrat, după ce părţile tăiate au fost lipite, este „adiat" cu o frunză miraculoasă; „şi pe unde-l adia, rămînea taftă curată" (DLR XI/2).

TARGĂ: **a trage targa pe uscat**
= a o duce greu, a o scoate cu greu la capăt

Iniţial, pentru a se face referirea la un efort deosebit, la o muncă dificilă, enunţul trebuie să fi cuprins termenul *catargă* 'galeră', aşa cum o dovedeşte, de altfel, textul unui blestem *sui-generis* din colecţia de *Materialuri folkloristice* a lui Tocilescu; unui Gheorghe, i se doreşte să ajungă rob la turci: „Să-mi tragi ziua la catargă; / Să-mi tragi catarga pe uscat / Şi noaptea cu fier legat" (Al. Graur, în SCL VII, 275). Explicaţia de mai sus a fost completată de I. Fischer, care citează, după Anton Pann, următoarele versuri dintr-un capitol „Despre sărăcie", din *Povestea vorbii*: „Trage neîncetat / Vetrèla pe uscat" (adică „pînza corăbiei"; SCL VII, 279). O expresie sinonimă este „a tîrî *barca pe uscat*" (Graur, *Etimologii*, 57).

Evident, *a trage targa pe uscat* nu mai are aceeaşi valoare expresivă, căci acest soi de... pat portativ este cărat exclusiv pe uscat, dar raportarea s-a putut face la sfera figurativă populată de *a trage mîţa / pe dracul / de coadă, a trage la jug, a trage la roată* etc., care înseamnă 'a o duce greu', respectiv 'a munci din greu'.

Scanned with OKEN Scanner

TELELEU: **a umbla teleleu (Tănase)**
= a hoinări, a vagabonda

Deşi o asemenea dezvăluire poate arunca o umbră de îndoială asupra „seriozităţii" preocupărilor lingviştilor, trebuie să mărturisim faptul că termenul *teleleu*, din expresia (curentă) „a umbla teleleu Tănase", a constituit, ca să apelăm la o caracterizare a lui Topîrceanu, un „lung prilej de vorbe şi de ipoteze", competitorii la explicarea originii şi semnificaţiei lexemului respectiv fiind de la început „despărţiţi" în ceea ce priveşte căile pe care au pornit şi soluţiile propuse. Un motiv în plus de a vedea dacă „divorţul" a rămas definitiv.

Alexandru Cihac şi Tiktin au raportat cuvîntul la *telal* „misit, mijlocitor, samsar", în timp ce Vasile Bogrea vedea, la început, în *teleleu* un reflex al numelui unui „doftor fără arginţi", *Thalaleu*, iar Ov. Densusianu îl explica printr-un maghiar *telelő* „de iarnă", drept o caracterizare a ciobanilor umblători prin diferite locuri cu oile la iernat. Mai apoi, Bogrea descoperă termenul în traducerea *Istoriilor* lui Herodot publicată de Iorga, într-un fragment în care este descris obiceiul „vavilonenilor" ca fetele de măritat să fie adunate într-un loc; în jurul acestei „piețe" se plimbau amatorii de a se însoţi, iar teleleul, avînd rol de „pristav", de „crainic", negocia „marfa" rînd pe rînd, adjudecînd-o plătitorilor (*Pagini*, 129, 135-136).

Nici lui N. Drăganu explicaţia lui Densusianu nu i-a părut convingătoare, dar el va invoca un alt cuvînt maghiar, *talaló*, însemnînd, printre altele, „cel care umblă sau face ceva într-o doară, pe nimerite, într-un noroc" („Dacoromania", IV/2, p. 766; aici apare şi „tălălău Ispas"), o soluţie etimologică reţinută şi în *Dicţionarul* Academiei (XI/2, 1982), deşi, îndată după Drăganu, folcloristul Ion Muşlea, descoperind forma de feminin, *teleleică*, într-un text referitor la datini de-ale aromânilor, arătase că trebuie să revenim, măcar ca explicaţie paralelă, la turcescul *telal* (punct de vedere acceptat şi de Bogrea), ştiut fiind că în dialectul aromân nu sînt cunoscute împrumuturi maghiare („Dacoromania", V, p. 622).

A umbla teleleu (la care se adaugă şi *Tănase* - datorită unui suspect prestigiu de etichetă pentru „sărac cu duhul" a acestui antroponim -, dar şi *Ispas*) înseamnă 'a umbla de colo pînă colo, fără rost', iar expresia apare de la Creangă (în *Ivan Turbincă*: „... am umblat ia aşa teleleu Tanasă. M-am dus la rai, de la rai la iad şi de la iad iar la rai") pînă la un prozator modern,

Scanned with OKEN Scanner

Marin Preda („te caut la telefon şi tu umbli aşa teleleu, nu te mai vede omul cu lunile"; *Imposibila întoarcere*, 1972, p. 229; este drept că Preda ironizează „încărcarea" stilului prin astfel de imagini).

Împrumutul turcesc *telal* a fost utilizat, în limba română, cu sensul etimologic, acela de 'strigător public, la licitaţii sau la scoaterea la mezat a lucrurilor celor rămaşi datornici'. Dar, paralel, termenul cunoaşte şi semnificaţia de 'negustor *ambulant* de haine şi obiecte vechi'. Ocupaţia presupunînd „hoinăreala", o caracteristică a *teleleului* era aceea de *a umbla teleleu*. În dicţionare sînt înregistrate şi femininele *teleleică* şi *teleloaică*, avînd accepţiuni asemănătoare, cu note... agravante: 'negustorească ambulantă', 'mijlocitoare', 'intrigantă', 'femeie de moravuri uşoare' (DLR XI/2).

Din astfel de note s-a extras reputaţia ulterioară, de „hoinar", de „vagabond" a *telalului*, cuvînt a cărui identitate cu *teleleu* ne-a dezvăluit-o, incidental şi indirect, ultima ediţie a *Istoriilor* lui Herodot (Bucureşti, 1984). Îngrijitorii ediţiei, Liviu Onu şi Lucia Şapcaliu, apreciază că *teleleu* din varianta Iorga este o formă coruptă pentru *telal*, oferind următorul text: „...era obicei, cînd era fetile de măritat, le aduna toate la un loc, şi atunce sta împregiurul bărbaţii. Şi scula cîte pre una, de tot vindè, telalul, întîi pre cei mai frumoasă. Şi, după ce afla aceea aur mult, scoati pre alta, tot pre rînd, cari cum era. Şi le vindè, să le fie fimei. Deci cîţi era vaviloneni să să însoari şi avea prilej, aceia căuta ca să ia cele mai frumoasă" (p. 78).

TÎRG: **tîrg de fete**
= întîlnire anuală, în zonele muntoase ale Transilvaniei, destinată cunoaşterii tinerilor şi încheierii unor căsătorii

Petrecerile populare periodice, din luna iulie, de pe muntele Găina repun în discuţie originea şi semnificaţia acestei vechi reuniuni sezoniere a moţilor şi crişenilor: s-au vîndut cîndva aici într-adevăr fete, sau renumele se datorează descrierilor de senzaţie ale călătorilor, în primul rînd maghiari şi germani, ce urmăreau să-şi uimească cititorii înfăţişînd moravuri „barbare" ale românilor din Apuseni?

Aşa cum astăzi specialişti şi publicişti de la noi încearcă (fără prea mare succes, dar, uneori, şi fără tact) să demitizeze figura „vampirului" Dracula, intelectualii români de la sfîrşitul secolului trecut, uimiţi sincer de o asemenea „ruşine" aruncată asupra imaginii conaţionalilor, au dezminţit ritos

Scanned with OKEN Scanner

existența unei atare practici. Teofil Frâncu și George Candrea scriau, de exemplu, în 1888, că „tîrgul din Găina" a fost „rău și fără cale numit de străini *tîrg de fete*" (*Moții*, 71). S-a insistat însă asupra existenței, în acest loc, ca și pe munții Călineasa, Biharea și Lespezi, a unor întîlniri periodice pentru schimburi de ... produse. Deci, un *tîrg* a existat, iar prilejul era fast și pentru cunoașterea între ei a tinerilor din satele risipite pe munții din jur, care uneori, chiar aici, contractau și unele căsătorii (p. 72).

Uimitoare este însă încrîncenarea unor folcloriști de mai încoace de a stărui în salvgardarea, pe acest teren, a „prestigiului" național, în lucrări despre obiceiurile nupțiale ale românilor ce ocolesc sau edulcorează măcar aparent naiv optici și manifestări neagreate de „Codul familiei" ... socialiste. Pentru că, în felul acesta, sînt obnubilate mărturii interesante de antropologie culturală: dacă în Apuseni s-ar mai fi păstrat, pînă tîrziu, tîrguri de fete, faptul nu aparține istoriei românilor, ci istoriei umanității. Este cunoscută practica cumpărării viitoarei (sau viitoarelor) soții în diferite zone ale Asiei (pe cale de dispariție abia astăzi), iar vînzarea fetelor la geto-daci a fost consemnată în izvoare istorice. Pomponius Mela, în primul secol al erei noastre, scria că, la daci, prețul fetelor de măritat era stabilit după „cît sînt de frumoase și de cinstite" (*Izvoare pentru istoria României*, I, 1964, p. 391); Solinus, la rîndul său, se referă la scoaterea „la mezat" a fetelor (*ibidem*, p. 729).

Dacă ne plac sau ne convin alte amintiri despre geto-daci și vorbim despre diverse moșteniri de la aceștia, nu putem trece cu buretele peste atare mărturii și, în principiu, nu poate fi negată din motive sentimentale conservarea, într-o zonă ce se caracterizează prin numeroase arhaisme etnolingvistice, a unui *cadru public* pentru căsătoria de tipul *prin cumpărare* (germ. *Brautkauf*), atestată convingător și pentru diverse alte populații indoeuropene (vezi *Mädchenmarkt*, la Schrader - Nehring, *Reallexikon* II, p. 23).

Ceea ce uită să ia în considerație (ne face plăcere să credem că nu este vorba chiar de ignoranță) cei ce repudiază amintirea tîrgurilor de fete este faptul că forma aceasta de căsătorie, prin cumpărare, a reprezentat *un progres* în domeniul cutumelor matrimoniale, întrucît a înlocuit forma primară, *răpirea* fetei, privită de la începuturile erei creștine ca un act grosier, rău și specific păgînismului. De exemplu, în *Cronica* lui Nestor (secolele XI-XII) se sublinia diferența dintre două ramuri ale slavilor:

Scanned with OKEN Scanner

poljane „cei de la şes" (strămoşii polonezilor), mai civilizaţi, la care se practica cumpărarea soţiilor, şi *drevljane* „cei de la pădure", care, trăind „animalic", le răpeau încă pe viitoarele soţii şi coabitau într-un soi de prostituţie cu ... nurorile (Schrader - Nehring, *op. cit.*, p. 215). În legătură cu promiscuitatea sexuală a acestor populaţii, amintim faptul că la slavi a persistat mult timp nu numai poligamia şi poliandria, ci şi obiceiul, de tradiţie veche, numit de ruşi *snohačestvo*, care permitea tatălui ce-şi însura fiul impuber să trăiască provizoriu cu nora sa (Niederle, *Antiquité*, 19; reflexe tîrzii ale practicii se găsesc şi în proza „moralizatoare" a lui L. Tolstoi).

Sinteza documentară publicată de I. Muşlea în 1963, *Tîrgurile de la Găina şi Călineasa în însemnările călătorilor, savanţilor şi literaţilor* (reluată în vol. *Cercetări de etnografie şi folclor*, II, 1972, p. 349 - 388), reprezintă o încercare remarcabilă de a prezenta realităţile de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi din secolul al XIX-lea, epoca în care, după Muşlea, s-a creat „o tradiţie literară maghiară a «tîrgurilor de fete»" (p. 354). Dar, din păcate, autorul nu a fost preocupat de perspectiva de antropologie culturală a temei, iar cantonarea demersului în „solemn" şi în plan „etic" (de optică tardivă) nu constituie o soluţie de cunoaştere. Deoarece nu este important faptul că, în epoca publicaţiilor diferiţilor scriitori maghiari (care „vînează", într-adevăr, elemente de senzaţie), mai erau funcţionale sau nu asemenea „tîrguri", ci interesează alte aspecte.

În primul rînd, teoriile „sociologice", la care Muşlea se referă în mai multe rînduri uşor condescendent, au oferit motivaţii viabile pentru explicarea unor asemenea „întîlniri" ale tinerilor şi ale familiilor acestora, din zonele montane, spre a încheia căsătorii (sînt citaţi, în ordine, Ioachim Drăgescu, Iosif Vulcan, Grigore Sima al lui Ioan, Ion Buteanu, Silvestru Moldovan). În al doilea rînd, în 1926, Georg Buschan a plasat mărturiile despre o asemenea practică într-o viziune perfect logică de istorie a „moravurilor" şi a „mentalităţilor" (p. 379), referindu-se şi la alte populaţii şi popoare, de la traci şi vechii prusieni, la scoţieni, bosniaci, unguri şi ruşi.

Desigur, turnura ulterioară pe care au luat-o aceste reuniuni, în cadrul „nedeilor" (de „cunoaştere", „logodnă", acte încheiate prin căsătorii „ordonate" prin starea civilă şi biserică), nu anulează statutul originar al „vederilor" de pe munţii Găina, Călineasa şi de pe alţii, cu atît mai mult cu cît nimic nu ne convinge să credităm simplele negaţii frizînd pateticul (contemporane dezvăluirilor „scandaloase" pentru micul burghez din

Scanned with OKEN Scanner

secolul al XIX-lea) privind inexistența, chiar în trecut, a unor „tranzacții" matrimoniale propriu-zise.

Înainte de a lărgi, în mod necesar, perspectiva considerării vechii practici de „vînzare" a fetelor în restul teritoriului dacoromânesc, subliniem faptul că amintiri despre cumpărarea fetelor, care reprezintă aşadar o fază evoluată pe terenul căsătoriei, au putut fi mai uşor păstrate la noi în zone montane ale țării (se mai citează asemenea „tîrguri" la Recea, în Făgăraş, dar şi la Sîntă-Măria de Teiuş etc.), ca efect al unor determinisme „de natură etno-socială", în locuri izolate ce au constituit adevărate „adăposturi etnice" în epoca de formare a poporului român, cum observa Tache Papahagi, care totuşi este şi el un adversar al ideii „tîrgurilor" efective de fete (*Munții Apuseni*, 29, 44-45). Aceasta cu atît mai mult cu cît au existat şi persistă şi astăzi reflexe şi practici bine conturate ale fazei anterioare, a „răpirii" fetei (vezi **a fugi**), iar „plata" oferită părinților acesteia s-a mai păstrat mult timp nu numai ca un gest simbolic.

Darurile şi „plocoanele" aduse de mire, evocate în toate relatările apropiate de epoca noastră despre „tocmeală" - punerea „la cale" a nunții, şi diferite izolări lingvistice constituie mărturii uşor descifrabile despre ipostaze primare ale căsătoriei prin cumpărare. La sfîrşitul secolului trecut, în Şcheii Braşovului, în ajunul nunții, „ginerele" mergea la casa fetei cu o plată în bani, devenită simbolică, dar se zicea că acesta „duce punga" (Pitiş, *Nunta în Şchei*).

Desigur, cea mai interesantă mărturie a trecerii de la căsătoria prin „răpire" la aceea prin „cumpărare" o constituie mutațiile de motive pe terenul alegoriilor din creațiile pețitorilor. Frecvent (de la Cantemir citire), mireasa din faza răpirii este simbolizată printr-o „fiară" - o căprioară, căreia tînărul împărat i-a luat urma, ajungînd la casa părinților fetei. Tot vînători sînt şi cei care urmăresc o „porumbiță albă" (transfigurare ce este prezentă şi la italieni, bretoni sau maghiari; Marian, *Nunta*, 121, 127) sau chiar o „nevăstuică" albă (la ucraineni; *ibidem*, p. 128). Urmele ce-i duc la țintă pe vînători par, de asemenea, să fie ale unei zîne, iar, în grădina părinților, fata este o floare ce nu rodeşte.

Dar cumpărarea fetei nu putea să nu-şi pună amprenta pe metaforele din textul unor atare evocări: pentru zona Someşului Mare, S.Fl. Marian consemna faptul că pețitorul „se recomandă ca un neguțător de juninci bune şi frumoase, care vine din depărtare şi, auzind că şi stăpînul casei ar avea o

Scanned with OKEN Scanner

junincă de vîndut, s-a abătut pe la dînsul, cu scopul ca, dacă va fi de la Dumnezeu dat, s-o cumpere" (*op. cit.*, p. 116-117). Referinţa nu este accidentală; în relatări despre peţit înregistrate în anul 1970 în diferite localităţi din judeţul Prahova de la oameni în vîrstă, în dialog apare acelaşi termen. La provocarea peţitoarei că „a auzit că /gazda/ are o junică de vînzare", tatăl fetei „ori n-a ştiut ce să-i răspundă, ori *c-a ştiut ce e gluma*, c-a răspuns că n-are decît vaca bătrînă". Înscenarea continuă: „După aceea i-a spus că are o porumbiţă. - Porumbei n-am avut de cînd sînt" etc. Sau: „am auzit c-aveţi o ... (aoleu, cum a zis? o viţeluşă sau o junicuţă, nu ştiu cum a zis, aşa, în felul ăsta)... o junicuţă sau o viţeluşă de vînzare! - Nu am nici o viţeluşă de vînzare! - Ai! ... Cum n-ai; n-ai fată mare? - Păi atunci întreabă-mă de fată ... nu de viţea!" (TD. Mt. II, 140, 185).

Pentru evitarea confuziilor, se poate intra direct în temă; peţitorii pun o sticlă cu băutură pe masă şi zic: „Hai în pahare să cinstim; uite de ce-am venit noi: că vrem să cumpărăm o fată şi ne trebuie; avem nevoie de-o fată!" (*ibidem*, p. 394).

Tot o contemporană de-a noastră, de 76 de ani în 1970, din localitatea Boldu (jud. Buzău), povestind cum se făcea nunta în tinereţile ei (cînd leul era „cît roata carului"), relatează următorul fapt: „Cînd se-nţelegea băiatul, cînd eram noi...; dar ginerică plătea, plătea la socrul cu fata obzeci de lei, şaizeci de lei, cît se ia: zicea că-i lasă în casă" (*ibidem*, p. 676). Pentru aceiaşi ani, se găseşte descrierea unei tranzacţii, la logodnă, cu „ruperea" preţului şi relansarea negocierii: „Mai îmi cerea să-i dau / pe lîngă darurile oferite miresei şi soacrei / patruzeci de lei, să despăgubesc mireasa, acolo". Viitorul mire acceptă să dea doar 35 de lei; pe lîngă aceştia, părinţii fetei mai pretind doi lei, dar sînt refuzaţi. Peţitorii şi mirele ies afară: „Nu vream să dau eu doi lei, dar fără glumă, asta nu că glumă" (precizare pentru anchetatori, care au rîs). Obţinînd adaosul de la tatăl său, se ajunge la sfîrşitul dorit: „Am intrat iar toţi înăuntru şi-am dat doi lei, şi p-ăia. Şi-am făcut *trampa*; ne-am logodit" (*ibidem*, p. 813).

Reflexe ale acestei optici mai găsim, pînă astăzi, în utilizarea regională a unor cuvinte: pentru noţiunea „peţitor", în ancheta de la Mirceştii Vechi, jud. Vrancea (din septembrie, 1969), ni s-a dat termenul *misit* (< μεσίτης 'sol, emisar'), care în limba română s-a specializat cu sensul 'persoană ce mijloceşte o afacere comercială, intermediar, samsar'; acesta vine „în *misitie*"

Scanned with OKEN Scanner

(adică „în peţit"), sau, altfel spus, „*misită* fata" (verbul *a misita* nu a fost încă înregistrat în dicţionarele limbii române).

Aşadar, la sfîrşitul secolului trecut şi chiar mai încoace se primea o plată efectivă pentru mireasă, chiar dacă uneori uşor mascată („zicea că-i lasă în casă"). Deci, de ce ne-am mira că, pe vremuri, moţii risipiţi prin *crînguri* greu accesibile, plasate pe pîraiele munţilor, munteni ce se întîlneau unii cu alţii din an în Paşti, s-ar fi adunat „între hotare", chiar pe muntele Găina (unde fetele veneau cu zestre cu tot), pe locuri *improprii* de fapt pentru negoţ (după cum le caracteriza chiar Papahagi), dar care aveau vechi semnificaţii *cultuale*, spre a se însoţi şi a petrece?

tîrg de sărutat
= posibilă urmă a unui ritual de tip „prostituţie sacră"; petrecere „populară" din zona Zarandului, la care tinerele recent căsătorite sărută bărbaţii întîlniţi în cale, gest pentru care li se plăteşte

O descriere relativ recentă a obiceiului, înregistrată de Gheorghe Pavelescu (în 1972), evocă scene ce ne pot apărea ca „deşănţate": perechile care se căsătoriseră între Crăciun şi postul Paştilor veneau la tîrg la Hălmagiu, unde, atunci „cînd intrau în «piaţ», nevestele cele nouă /cu cununa de mireasă pe cap/, pe cine vrè ele, să ţîpa şi-l pupa pe obraz, în gură, unde îi venea la îndemînă. Şi atunci acela trebuia s-o cinstească cu 2-3 pînă la 5 lei. Săruta pe rude, prieteni, cunoscuţi. Mirele stătea lîngă ea şi se uita" („*Tîrgul sărutului" de la Hălmagiu. Un străvechi obicei postmatrimonial din Ţara Zarandului*; „Revista de etnografie şi folclor", t. 33, 1988, 1, p. 43). Autorul citat, pe linia imprimată de exegeza românească mai veche, începînd cu Frâncu şi Candrea (*Moţii*, 53-56), se străduieşte să interpreteze această manifestare, oricum cel puţin ciudată, a tinerelor căsătorite drept una înrudită cu cele numite, în alte zone, „calea primară", „scosul la biserică" etc., adică vizita tinerilor căsătoriţi, la o săptămînă sau două după nuntă, la părinţii miresei (Pavelescu, *op. cit.*, p.44). Interpretări „convenabile" ale obiceiului în discuţie găsim şi la alţi cercetători (vezi, de exemplu, Vladimir Trebici, Ion Ghinoiu, *Demografie şi etnografie*, 1986, p. 271 - 272).

Ceea ce şochează însă în descrierea obiceiului „sărutatului", în afara faptului că tinerele căsătorite sărută bărbaţi din familie dar şi *necunoscuţi*,

Scanned with OKEN Scanner

este mai ales *plata în bani* cu care li se răspunde la acest gest intim produs în public. Asocierea în trei elemente esențiale, *nunta, sărutul* și *banii*, impun, metodologic, raportarea manifestării la momentul nunții propriu-zise, cînd, în diverse zone ale țării, la „uncrop" sau „pahar dulce", nuntașii joacă cu mireasa și o plătesc (Marian, *Nunta*, 719 - 727; vezi și Sevastos, *Nunta*, 330), dar, pe alocuri, după primirea darurilor, se obișnuiește ca „mireasa *să plece cu sărutatul.* Se duce la meseni, le sărută mîna și i se dă bacșiș" (G. Fira, *Nunta în județul Vîlcea*, 1928, p. 44).

Fără a intra în amănuntele discuției asupra acestei plăți a miresei, trebuie să amintim că manifestarea de la Hălmagiu a fost socotită, totuși, ca una „cari în munți numai la crișeni se află" (Frâncu - Candrea, *op. cit.*, p. 51; vezi însă la Pavelescu, *op. cit.*, p. 42 - 43, informații privind un astfel de tîrg și în împrejurimi, la Brad). Așadar, chiar referirea la „jocul miresei" și la umblatul „cu sărutatul", ca să nu mai vorbim de tipul de vizite numit „calea primară", este nesatisfăcătoare.

Un autor maghiar, J. Kanyaró, în 1882, vorbea despre „vînzarea sărutului" la Hălmagiu, Silvestru Moldovan (1898) îl descrisese sub numele de „bulciul sărutatului, tîrgul de sărutat, tîrgul nevestelor", iar Traian Mager (1925), descriind obiceiul („... nevasta oferă gură/ sărută/, iar cel cinstit oferă bani"), citează denumirea „bulciul la gură dulce" (ap. Pavelescu, *op. cit.*, p. 40 - 41). Un reflex „glumeț" al practicii în afara cadrului mai mult sau mai puțin instituționalizat (să nu ne pierdem cu firea!) ar putea fi versuri ca acelea culese de I. Urban Jarnik și Andrei Bârseanu: „Hai, mîndro, la apă bună, / Apă bună de băut, / Gură dulce de vîndut"; *Doine și strigături din Ardeal*, 1885, p. 233). Tot independent de nuntă, obiceiul fusese descris și de către Dem. I. Dobrescu, care îl interpreta ca „un ecou depărtat" al unor forme mentale „primitive" în ceea ce privește raporturile sexuale („... femeile moților, cînd întîlnesc un bărbat, îl sărută și îi cer bani"; *Originea*, 36); o prezentare simplistă, desigur, de tipul celor care au provocat luările de poziție ale „inteligheției" românești de la sfîrșitul secolului trecut și din primele decenii ale secolului al XX-lea.

Revenind la cele trei elemente pe care le considerăm esențiale, *nunta, contactul fizic intim* și *plata*, considerăm, cu titlu de ipoteză de lucru, că putem găsi în această insolită manifestare asemănări cu practica așa-zisei „prostituții sacre", cunoscută în Asia Mică și în alte zone ale Mediteranei (Libia, Cipru), descrisă astfel de Herodot: „Toată muierea ce este vavilo-

Scanned with OKEN Scanner

neancă trebuie să şază la biserica Afroditei şi, o dată în viaţa ei, să se împreune cu un om străin... În biserica Afroditei şăd multe muieri cu cununile în cap... Şi, şăzînd, trec bărbaţii străini şi-şi aleg care le place. Unde, mergînd, muierea nu se mai duce acasă - şi pînă unde nu să va culca cu un străin, carele, punînd argint pe genunche-i, iese afară din biserică şi se culcă cu dînsa... Iar argintul, fieştecît de puţin, pentru că-i caută să-l ia, pentru că acest argint este sfînt", banii fiind destinaţi templului (transcriere literarizată; *Istorii*, 79). O descriere mai accesibilă, nu numai lingvistic, a acestei prestaţii rituale de înainte de căsătorie, a fecioarelor, pentru acelaşi mare areal, găsim la Frazer, *Creanga de aur* III, 78-80.

Dat fiind faptul că pe teritoriul fostei Dacii romane s-au descoperit urme semnificative ale unor culte orientale (adoptate şi de romani), perpetuarea, în forme distorsionate, a unei practici pur religioase de această sorginte nu poate fi, în principiu, exclusă (însăşi religia creştină s-a impus în Dacia romanizată şi prin negustori orientali). Dar, se poate vorbi de prezenţa unor trăsături esenţiale şi în alte zone, tot în ajunul nunţii: „îl cheamă pe ginerică de-afară: «îi dai roată de trei ori miresei» / îi spun acestuia femeile /, «şi-a treia oară îi laşi pormoneul cu bani în poală şi săruţi mireasa»" (în zona Buzăului; TD. Mt. II, 844).

Reflexul vechiului obicei oriental apare însă şi în două formulări din *Tetraevanghelul* diaconului Coresi (Bucureşti, 1889): „Iubesc înainte a pune la cină şi întîi şedere în gloate şi *sărutatele în tîrgure*" (după Matei, 23.7); „Vai de voi, fariseilor, că iubiţi nainte a şedea în gloate şi *sărutaturi la tîrguri*, vai de voi cărtulari şi farisei făţarnici, că sînteţi ca groapele neştiute..." (după Luca, 14.43; *op. cit.*, p. 52, 147). Dacă practica în sine va fi fiind aceea a zonei în care s-a născut creştinismul (ce avea să combată direct „prostituţia sacră", păgînă), expresia lingvistică este apropiată de cea românească conservată regional (textele citate cuprind, de exemplu, regionalisme); aşadar putem găsi, într-un text din 1561, o eventuală evocare a „sărutatului în tîrg".

Faptul că autorii români care descriu „tîrgul de sărutat" (numit, după cum am văzut, chiar „tîrgul nevestelor") insistă asupra absenţei oricărui aspect imoral (Frâncu - Candrea, *op. cit.*, p. 55, element preluat cu grijă de exegeţii următori), paralel cu preocuparea femeilor de a nu fi refuzate („a rămînea nesărutată e cea mai mare ocară"; *ibidem*), atestă nu atît „dis-

Scanned with OKEN Scanner

tracția", „petrecerea" (de mai încoace) invocată stăruitor de exegeți, cît caracterul ritual al contactului intim fizic, sublimat și acesta.

Iar diverse note, considerate definitorii în sensul unei manifestări de „integrare socială", pot fi apreciate ca „acomodări" din perspectiva moralei unei societăți care s-a desprins demult de semnificația vechii practici: preferarea bărbaților din familie și a cunoscuților atenuează, desigur, nota de promiscuitate, la fel ca și prezența soacrei, a nașei și chiar a mirelui. După cum consumarea ritualului *după nuntă* (dacă „tîrgul" a luat locul „templului") se poate explica prin economia de timp avută în vedere de niște munteni pragmatici, locuind în așezări izolate din munți. Tot în această zonă a Transilvaniei, din aceleași motive, se înregistrează faptul că un copil putea fi botezat cînd era destul de mare ca să pască vitele „pe deal", după cum se consemnează într-o anecdotă din Albac; strigă tatăl: „«Mă, pucă, mă! Ghiuri [=vino] acasă, c-o ghirit [=venit] popa să te boteze!», la care fiul i-a răspuns: «Da ce-i acela popă? De mîncatu-i?»" (T. Papahagi, *Munții Apuseni*, 37).

Aceste aspecte pot fi socotite de tipul celor de „îmblînzire" a brutalității vechilor practici, după expresia lui Frazer: de exemplu, la germani, „rostogolirea" bărbaților și femeilor pe ogor, după ce au secerat grîul, ce „pare a fi un obicei mai vechi și mai primitiv, îmblînzit, destinat să transmită cîmpului fertilitate prin metode asemănătoare celor la care recurgea odinioară populația *pipil* din America Centrală și pe care cultivatorii de orez din Java le aplică și astăzi" (relații sexuale efective, pe cîmpul pe care trebuie să înflorească planta; *Creanga de aur* II, 7-9).

Pentru a aprecia semnificația unui act principal din desfășurarea „tîrgului" în discuție, sărutatul, trebuie să menționăm faptul că, în colectivitățile rurale românești, acest tip de „salut" are implicații morale. Deși ne referim la norme juridice și la optici din Țara Românească și din Moldova, credem că nota generală poate fi extrapolată și pentru populația din interiorul arcului carpatic. Astfel, în *Cartea românească de învățătură* (1646) și în *Îndreptarea legii* (1652), chiar dacă prelucrări și adaptări de legiuiri bizantine, unul dintre „lucrurile fără rușine" înfăptuite de împricinați pentru constatarea păcatului curviei era „cîndu-i va găsi sărutîndu-se sau cînd vor rîde fără nici o dezmierdăciune", iar, în cazuri de despărțire, dreptul femeii de a dobîndi bunurile familiei era acordat „cîndu-ș va rîde

Scanned with OKEN Scanner

bărbatul de muierea-ş, de va trage şi săruta înaintea ei fieşi ce muieri slujnice sau alte muieri proaste" (Longinescu, *Legi*, 103, 107).

Este drept că pravilele citate au fost în uz pînă la apariţia *Condicii* lui Ioan Caragea (începutul secolului al XIX -lea), dar, desigur, nu numaidecît din acest motiv un contact fizic intim cum este sărutul a putut fi respins, ca gest de curtoazie îndrăzneaţă, după mărturia unei stări de spirit înfăţişate de Delavrancea: „De cinstită, nu e obraz mai curat. Cînd Ioniţă Rotaru, om chipeş şi hazlîu s-a încercat să o sărute, a sărit parc-ar fi călcat pe coadă de şarpe şi, în mijlocul flăcăimii, i-a strigat: - Mi-aş tăia obrazul, dar ţi-aş tăia buzele!" (*Sultănica* III). Dacă suspectăm portretul, poate emfatic, al literatului, să apelăm la expresia frustă a relatării autobiografice, a unei femei (în vîrstă de 63 de ani în 1969) din zona Teleormanului; cîndva, în tinereţe, un băiat a încercat să se apropie de ea: „puneai cólbiţa [=cobiliţa] colea pă umăr şi venea şi punea mîna aici pă colbiţă şi te oprea... Păi, trei zile mă spăl aici la colbiţă unde-ai pus mîna pă mine..." (TD. Mt. I, 464).

În liniile generale ale unor atare precepte şi sensibilităţi, „vînzarea" sărutului putea fi acceptată doar în virtutea unei vechi obligaţii (şi datini), a cărei motivaţie originară s-a pierdut prin ceea ce H.H. Stahl numea „amnezia socială": memoria colectivă „nu reţine decît forme, uitîndu-le semnificaţiile" (*Eseuri*, 260). Dar, menţinerea demersului de interpretare la nivelul discursului cultural pudibond de la sfîrşitul secolului trecut (vezi şi **tîrg de fete**) şi la cel al „tălmăcirii" ultimilor martori oculari ai manifestării („tîrgul de sărutat" s-a păstrat pînă în anii celui de al doilea război mondial), acordîndu-i statutul unui eventual „festival al mireselor", ar echivala cu acceptarea, într-un dicţionar, ca origine propriu-zisă a unor cuvinte, a motivaţiei *ad-hoc* a vorbitorilor ce fac epistemologie de tip etimologie populară.

TOACĂ: **a scrie numele** (cuiva) **pe toacă**
= a destina (pe cineva) durerilor de cap, necazurilor, pedepsei divine

Acţiunea indicată reprezintă o practică de magie homeopatică: numele de botez, considerat o parte (fizică) a persoanei ce-l poartă, a fost (asemenea diverselor secreţii şi excrescenţe, ca saliva, sîngele, urina, unghiile, părul) obiectul unor practici magice ce ar duce la îmbolnăvire sau moarte.

Scanned with OKEN Scanner

TOANĂ

Expresia, folosită curent ca amenințare („am să-ți scriu numele pe toacă!"), nu este înregistrată în dicționarele limbii române, dar este folosită curent (cel puțin în mediul rural, în Moldova). Practica, ca atare, este încă în uz: în 1993, am constatat că pe toaca de lemn (portativă) de la mănăstirile Dragomirna și de la Neamț erau scrise (uneori de mai multe ori, într-o figură geometrică) mai multe nume. Monahul Ghenadie Burulea, de la Mănăstirea Neamț, ne-a semnalat faptul că este obiceiul ca numele să fie scris (de fapt, zgîriat) și pe „tochiță" (toaca fixă, de metal), dar și pe clopote, lucru pe care l-am și verificat. După spusa interlocutorului nostru, întrucît toaca (și clopotul) se *bate*, finalitatea acțiunii este aceea „ca să-i sune capul" celui al cărui nume este scris. Despre cineva care suferă de dureri cronice de cap se spune: „parcă i-a scris numele pe toacă".

Este vorba de o practică ce a apărut și ca o reacție de „agresare" a numelui, devenit public și uzual prin botez, dar constituind obiectul unui adevărat „tabù" în mentalitatea primitivă.

Dar, în mentalul popular, pedeapsa vine chiar de la Dumnezeu, care într-un fel, „transcrie" însemnarea de pe toacă, așa cum ne-au fost prezentate lucrurile de către o informatoare pentru etnotexte din localitatea Mihai Viteazu, jud. Botoșani, dintr-o comunitate rurală originară din ținutul Herței, colonizată pe noul loc ca efect al „cedării" teritoriale de după ultimul război (cf. Dumistrăcel, *Sate*, 180-188). Întrebată dacă știe despre acest obicei, Maria Zotic (58 de ani în iunie 1995, cînd a avut loc ancheta) ne-a mărturisit că „și-amu este. Cînd omul... i se pierde ceva și-i năcăjît și zice «dacă nu-mi dă, n-am să-i fac altceva; că știu că el mi-a luat lucrul acela; am să-l scriu pe toacă, la biserică» zice, «să-l chinuie Dumnezeu!». Zice că-i înseamnă Dumnezeu, dar eu nu pot să știu ca Dumnezeu, toate!" și-a închiat relatarea conlocutoarea noastră, un subiect ideal, prin inteligență și spirit critic.

Bibl. *Schimbarea și „agresarea" numelui ca manifestări de* **tabù** *lingvistic;* în vol. *Limbaje și comunicare*, Institutul European, Iași, 1995, p. 71-81.

TOANĂ: **a fi cu toane**
= a fi capricios

În limbajul pescarilor, *toană* denumește, printre altele, 'ocolul făcut prin desfășurarea unui năvod, pentru a pescui', din locurile bogate în pește (sau

Scanned with OKEN Scanner

unde s-au pus grăunțe, servind ca „nadă"), numite tot „toană". În asemenea „toane", peștele este agitat, se zbate („... s-auzea în toane acolo, unde-am dat nadă, se zbăteau crapii"; TD. Mt. II, 641).

De aici s-ar explica, după Pușcariu (*Privire*, 363), expresia *a fi cu toane*. Același punct de vedere îl găsim la Șăineanu, D, pentru care sensul figurat „capriţiu" este o „metaforă din sfera pescuitului".

În alte lucrări lexicografice, se înregistrează două cuvinte *toană*: (1) „capriciu, pandalii, holomoace" (Scriban, D) și (2) „aruncătură de năvod", primul fiind considerat un postverbal de la (a) *tuna* (vezi „cum îți tună prin cap" și alte numeroase expresii, cu diferite nuanțe, la Tohăneanu, *Imagini*, 91), iar cel de al doilea, referitor la pescuit, după DLR (XI/2), s-ar explica din ucraineanul sau rusescul *tonja*.

Apropierea pe care o susținea Pușcariu nu este, totuși, de neglijat; se constată „toane" și în comportarea... peștilor: în DLR, la cel de al doilea cuvînt, se înregistrează și sensurile „loc unde se bat peștii; bătaia peștilor", respectiv „perioadele cînd peștele umblă după mîncare; obiceiul, felul de a se manifesta al peștelui cînd umblă după hrană". Contaminarea semantică dintre cele două cuvinte o putem constata, de fapt, la Dosoftei, într-o „marină" din *Psaltirea în versuri*: „Preste luciu de genune / Trec corăbii cu minune. / Acolò le vine toană / De fac chiții / =balenele / gioc și goană" (Catisma a 14-a, Psalmul 103, după ediția N.A. Ursu, Iași, 1974, p. 755).

Considerarea aceleiași sfere de reprezentări ne-o sugerează și o expresie aromânească; pentru *om cu toane* aromânii grămosteni zic „omŭ cu undi" (Caraiani - Saramandu, *Folclor*, 116).

Cît despre *toanele* oamenilor, acestea pot fi și ... bune după cum folosesc cuvîntul Creangă și Eminescu. La primul, părintele Duhu, pus pe harță cu fețele bisericești și pedepsindu-și aspru elevii, este însă un bun pedagog și poate fi apreciat pozitiv chiar ca om: „Bun mai era și părintele Duhu, cînd era în toane bune..." (*Popa Duhu*). Iată și o stare de spirit descrisă de Eminescu: „... un colț de pădure care-mi dă toane bune și sănătate" (*Opere* XVI, 349).

TOBĂ: **a bate toba (în tîrg și la moară)**
= a face o știre de domeniu public; a divulga un secret

În secolele trecute, *toba* a fost asociată cu împrejurări ce stîrneau senzație. Este vorba, mai întîi, de alaiurile domnești, anunțate de sunetele

Scanned with OKEN Scanner

tobei şi ale surlelor, după cum atestă citatele prezentate la acest cuvînt în DLR (XI/2): „au mers ... tot domneşte din conac în conac, tot cu surle şi cu doabe" (N. Costin); „ieşise în întîmpinarea lui cu buciume, cu tobe şi cu surle" (Ispirescu). Pe lîngă această valoare, „pozitivă", ce evocă doar ideea de „vîlvă", lumea tîrgurilor a adăugat o altă semnificaţie: *a vinde cu toba* („să vînd mai bine de bunăvoie... decît să las să mă vînză cu toba"; Matei I. Caragiale, *Craii de Curtea-Veche*, cap. *Spovedanii*) însemna 'a vinde la mezat, la licitaţie' (cf. şi *a-i bate cuiva toba*), practică transferată apoi şi în mediul rural la încasarea impozitelor: „Perceptorul... umbla din casă în casă cu toba" (Zaharia Stancu). Scoaterea la mezat constituia, adesea, un prilej de a se afla lucruri destul de neplăcute în legătură cu aceia cărora li se aplica vînzarea forţată; de aceea, sensul 'a divulga un secret' al expresiei *a bate toba* poate reflecta direct împrejurarea la care ne-am referit. A intervenit, în sfîrşit, folosirea tobei (*a darabanei*, cum i se spune în unele zone ale ţării) pentru a anunţa deciziile autorităţilor (Iordan, *Stilistica,* 277). *A bate toba (mare)* a ajuns să exprime metaforic ideea de 'a răspîndi o ştire (a face reclamă unui lucru)', hiperbolizată prin determinante locale: „bate toba *în Moldova* şi s-aude *la Craiova*!" Într-o formă simplă, cu semnificaţia oferită de context, expresia apare şi la Rebreanu: fiica învăţătorului Herdelea, în preajma logodnei, îşi dă seama că noutatea este probabil cunoscută, „căci nu se poate ca tata să nu fi bătut toba" (*Ion,* p. 1, cap. IV).

De ce însă tocmai *în tîrg şi la moară*? Faţă de mediul familiar al comunităţii săteşti, cu întîmplări previzibile, tîrgul a reprezentat locul şi prilejul confruntării cu cei din afară, al aflării noutăţilor şi al reprezentaţiilor de bîlci (în „tîrgul vitelor" se petrece şi scena din *Amintiri* II, cu vînzarea pupezei şi ea provoacă senzaţie: „se strînsese lumea ca la comedie împrejurul nostru; dă, iarmaroc nu era?!"; Creangă). Tîrgul devine astfel element de referinţă pentru a indica dimensiunile reuşitei (*a rupe inima tîrgului*) ori proporţiile unui „dezastru" în planul reputaţiei (*a da pe cineva tîrgului* sau *prin tîrg*; DLR XI/2).

Un prestigiu asemănător a avut şi moara, dintotdeauna un loc de întîlnire unde se puteau afla şi învăţa multe, aşa cum înfăţişa Sadoveanu o moară din siliştea tîrgului Vaslui, unde „fac popas călători din patru drumuri, pe lîngă ţăranii şi răzăşii care aduc la măcinat" şi unde „se aleg veştile şi prorocirile" (*Fraţii Jderi*). Şi francezii au avut asemenea locuri de întîlnire cu efecte de bună informare: „Au four et au moulin, on sait toutes les

Scanned with OKEN Scanner

nouvelles"; aşadar, nu numai la „moară", ci şi la „cuptor", dar este evocat cuptorul feudalului („le four banal"), la care erau obligaţi să-şi coacă pîinea (contra unei redevenţe) toţi locuitorii senioriei!

Nebănuite implicaţii sociale ale acestor începuturi ale industriei din Franţa au fost prezentate de J. Gimpel în *Revoluţia industrială în Evul Mediu:* cadrul prilejuind contacte sociale ce au scandalizat biserica, intervenţia acesteia, în secolul al XII-lea, ameninţa cu închiderea morilor, ceea ce sociologului francez nu îi apare ca o *imposibilitate* (autorul se referă şi la urmările măsurilor din aceeaşi perioadă în domeniul băilor: „...cu timpul, autorităţile s-au neliniştit de proasta îngrijire şi de libertăţile prea mari, contrare bunelor moravuri, existente în unele băi publice. Şi astfel îngrijirea corpului a fost pusă la index [şi] a dispărut higiena din societatea medievală"; trad. rom., 1983, p. 89-90).

Probabil şi în legătură cu întîmplările şi poveştile istorisite în nopţile petrecute în aşteptare, folclorul românesc înregistrează numeroase referinţe la moară ca spaţiu al supranaturalului, însuşi morarul fiind adesea un personaj cel puţin ieşit din comun, motive preluate în literatura cultă: moş Irimie, de la moara din siliştea tîrgului, are ca „fecioraş" un demon (Sadoveanu, *Fraţii Jderi*, p. III, cap. VII), moş Călifar, de la moara părăsită de lîngă Alăuteşti, este un vrăjitor, „o jivină drăcească" (Galaction, *Moara lui Călifar*), iar moara „cu noroc" a lui Slavici este o amară ironie. Elemente ale realităţii, dar şi cele fantastice, contribuie la conturarea semnificaţiei acestui cadru pentru ceea ce se numeşte „şcoala vieţii"; frecventarea morii devine un criteriu de apreciere a experienţei cuiva; ironic, aceasta poate fi înfăţişată în termeni cum sînt cei puşi în relaţie de Anton Pann într-o suită de zicători *despre timp şi vîrstă*: „Moş Ion ştie, el să vie să vă spuie. - Că a fost o dată la moară şi de două ori la rîşniţă" (*Povestea vorbii*).

Astfel, tîrgul şi moara au constituit vechea măsură a celei mai largi publicităţi: *a spune un lucru în tîrg şi la moară* înseamnă 'a spune un lucru în gura mare, la toată lumea' iar, de aici, *a afla şi tîrgul şi ţara* ('a afla, a şti toată lumea', DLR XII/1). Agravării în ceea ce priveşte extensia i-a succedat asocierea cu formula ce numeşte folosirea celor mai sonore mijloace de a atrage atenţia, provocînd contaminarea de elemente al cărei rezultat este *a bate toba în tîrg şi la moară*, exemplu elocvent al expresivităţii paremiologiei populare.

Bibl. *„...în tîrg şi la moară"*; Cr., XXI, nr. 2 (1041), 10.I.1986, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

TOC : **a trage** (cuiva) **un toc de bătaie**
= a-l bate zdravăn

În această variantă, pentru care în 1963 nu existau atestări, expresia, frecventă în vorbirea familiară, a fost înregistrată în DLR la cuvîntul *top* (XI/3), conform explicației date de Al. Graur: inițial s-a făcut referirea la *top* (*Etimologii*, 157). Dacă astăzi se spune curent „un *top* de hîrtie", în secolul trecut împrumutul din limba turcă *top* numea tot felul de pachete: legături de textile, de lumînări şi chiar de chibrituri (DLR, s.v., unde apare un citat chiar cu „un *top* de bătaie": „îi trag un top de bătaie de-i sar zbanţurile!"). *Topul de bătaie* putea avea în vedere bătaia administrată cuiva legat (aşa se bătea, de exemplu, *la talpe*, o pedeapsă obişnuită în secolele trecute), cei reținuți, chiar înainte de a fi judecați şi condamnați, fiind legați *burduf, fedeleş* sau *butuc*.

TRAISTĂ: **luna lui traistă-n băț**
= nume popular al lunii martie

Această denumire, din calendarul ciclurilor vegetației, a fost înregistrată în anchete etnolingvistice din deceniul al patrulea în localități din sudul Moldovei şi din estul Munteniei. Inclusă şi în DLR (XI/3, s.v. *traistă*), ea a fost considerată ca referindu-se la „vremea cînd începe lucrul la cîmp", pe baza explicaţiei notate de către Iuliu Zanne (P III, 411), ce nu l-a putut contrazice pe învățătorul dintr-o localitate din fostul judeţ Covurlui (aşadar din acelaşi areal geografic) care a comunicat-o. Explicația le-a părut convenabilă şi redactorilor (probabil *redactorelor*, posibil orăşence) autori ai respectivului tom din dicționarul citat.

Dacă ar fi vorba de această situație, prezența *bățului* este suspectă: cînd mergeau la lucru, la ogoare mai îndepărtate de casă, ţăranii foloseau fie căruța, fie aveau în mîini unelte, pe coada cărora îşi atîrnau traista cu mîncare. Traista *în bățul de pe umăr* este caracteristica *drumeţului*, sau a *ciobanului* ce umblă în urma turmei pe păşune sau pe cîmp (localitățile la care ne-am referit mai sus se află în zona căilor de transhumanță ale păstorilor transilvăneni spre bălțile Prutului sau ale Dunării). Drumeţul cu traista în băț este evocat însă, dintre citatele prezentate în *Dicționarul* Academiei, de cele selectate din Hogaş şi Rebreanu (*traista şi toiagul* la N.

Scanned with OKEN Scanner

Filimon, O. Goga, M. Sadoveanu sau V. Voiculescu; vezi şi la Creangă: „Ie-ţi, popă, *desagii şi toiagul* şi pe ici ţi-i drumul"; *Popa Duhu*).

Dar, în limba română, există numeroase expresii ce evocă o „drumeţie" de cu totul alt gen: *cu traista-n băţ* înseamnă „sărac, calic, cerşetor", iar *a-şi lua lumea în traistă*, „a pleca supărat" (şi, desigur, nu „de bine!"). Aşadar, martie „traistă-n băţ" înseamnă, din optica grijilor oamenilor pământului, *luna sărăciei*, cînd rezervele alimentare s-au terminat, resursele primăverii n-au apărut încă, iar încălzirea timpului le permite celor aflaţi la strîmtoare să o pornească la drum, în încercarea de a cumpăra sau a găsi ceva de mîncare; ori luna mişcării ciobanilor, cu turmele spre păşune, dată fiind lipsa de nutreţ de la sfîrşitul iernii. De altfel, de acest aspect se leagă apariţia, alături de numele de *mărţişor, luna mărţişorului* (de la obiectul augural purtat din prima zi a lunii), a altor denumiri populare ca *luna lui Marta, Marta cu nouă cojoace*, de la *Baba Marta*, o Baba Dochia în postură de ciobăniţă (care, după ce-şi leapădă cele nouă cojoace, din cauza încălzirii înşelătoare a timpului, îngheaţă de frig).

Trecînd peste supoziţii, că martie *luna lui traistă-n băţ* înseamnă *luna sărăciei* ne-o dovedeşte denumirea metaforică *traistă goală* „vîntul pustiitor de sud-vest" (după cum sublinia Bogrea, *Pagini*, 266), eventual crivăţul, „poreclit şi *traistă goală* prin judeţul Argeş" (semnificaţie înregistrată de Pamfile, *Văzduhul*, 54), care ar putea fi acelaşi cu „Munteanul" sau „Trăistarul", un vînt de miazănoapte „totdeauna uscat şi (care) dă poporului traistă de cerşit, sau de cerut împrumut porumb", după o comunicare din judeţul Olt (Muşlea-Bîrlea, *Tipologia*, 149).

Un prestigiu consolidat al acestei luni despre care se spune, doar, că „martie din post nu lipseşte".

Bibl. *Martie-mărţişor*; Cr., XX, nr. 9 (996), 1.III.1985, p. 8.

TULT: **un ort, un zlot, un tult şi o oală de unt**
= (a plăti) un preţ exagerat; „claie peste grămadă", de-a valma

Formula este un remarcabil mic repertoriu de nume ale monedelor ce au circulat, în diverse epoci, în Ţările Româneşti, cu valori diferenţiate în timp. Termenul *ort* este cel mai cunoscut; a pătruns la noi prin filieră poloneză ca nume de monedă, dar cuvîntul este de origine săsească şi a rămas în memoria limbii române numind banul, în general de valoare redusă, cu care era plătit preotul pentru serviciile religioase de la înmormîntare (vezi **ort**).

Scanned with OKEN Scanner

Zlotul este tot polonez şi însemna, iniţial, „ban de aur" (dar această valoare a dat loc unei aprecieri ironice: „cot/de pînză/ de-un ort şi aţă de-un zlot!"), iar *tultul* era turcesc, dar a numit şi o monedă austriacă, ambele de argint.

„Un ort, un zlot, un tult şi o oală de unt", înregistrată în dicţionare după Ispirescu, în afară de a sublinia, prin acumulare, pretenţia la un preţ exagerat, reprezintă, în fond, o probă a cunoaşterii numai aproximative, în mediul rural românesc, a valorii banilor, în special cînd este vorba de cei de aur şi de argint. Ceea ce convoacă astfel de denumiri pare să fie mai ales armonia sunetelor din corpul cuvintelor, atrase parcă irezistibil în asocieri din care rezultă ansambluri arhitectonice sonore: „Tulţ, tulţ, că-s mai mulţ; /Florinţ, florinţ, că-s mai cuminţ", ca la G. Alexici (*Texte din literatura poporană română*, 1899, p. 171; după DLR XI/3), sau ca la Enea Hodoş: „Să fi ştiut mai demult / Aş fi cumpărat de-un tult" (*Poezii populare din Banat*, Caransebeş, 1892, I, p. 189).

TUN: **doarme de poţi să dai cu tunul**
= se spune despre cineva care doarme adînc

Este prima parte a unei formulări ce presupune completarea „şi nu-l trezeşti!". De aici a putut rezulta formula *doarme tun,* cu acelaşi sens (Graur, *Etimologii*, 17).

îngheţat tun
= îngheţat de tot

Faţă de raportarea la „tare ca tunul" propusă de Şăineanu, D, Al. Graur susţine că primele tunuri fiind din lemn, nu puteau fi considerate un etalon al soliditătii (mai „tari" fiind, de exemplu, piatra sau fierul). Şi, de fapt, se spune chiar *îngheţat lemn* şi *a înlemni* 'a înţepeni'. Aşadar, construcţia a rezultat dintr-o elipsă, contextul originar, explicit, fiind: îngheţat ca „o apă peste care se poate trece cu tunurile" (*Etimologii*, 160).

Nu a fost propusă încă vreo soluţie convingătoare pentru *sănătos tun*!

TUTUN: **a bea tutun**
= a fuma

Obiceiul fiind cunoscut, în Ţările Româneşti, şi de la turci, construcţia (utilizată în Muntenia, Moldova, dar şi în Bucovina) ar transmite impresia

Scanned with OKEN Scanner

pe care a făcut-o asupra oamenilor de la țară una dintre părțile „lulelei" de tip oriental, numită *narghilea*, și anume vasul cu apă parfumată prin care trece fumul înainte de a fi inspirat (DA I/I, s.v. *bea*); vezi și **șarpe**.

După Șăineanu (*Influența*, I, p. CIII), *a bea tutun* are, de asemenea, legătură cu obiceiul turcesc (și poate chiar cu vasul de la narghilea!), dar într-un mod „prozaic"; expresia este calchiată după turc. *tütün içmek*, enunț pătruns și în albaneză, neogreacă și bulgară. În ultima dintre limbile amintite, se zice *pija čubuk*, substantiv pe care îl găsim în aceeași expresie și în românește, la Anton Pann: „Șade și își umple un ciubuc să bea, / Poruncind să-i facă încă și-o cafea" (*Povestea vorbii*).

Firește, pentru român, care i-a zis tutunului „iarba dracului", fumatul este un defect care poate fi asociat cu acelea din născare; „După ce e urît, be și tutun" apare de la Pann pînă la Ispirescu (cf. Zanne, P II, 791), iar turnura balcanică a formulei i-a prilejuit lui Alecsandri încă una din traducerile sale de idiotisme cu efecte hilare: „Voulez-vous aussi *boire une cigarre?*" (*Chirița în provinție*, a. I, sc. III).

Scanned with OKEN Scanner

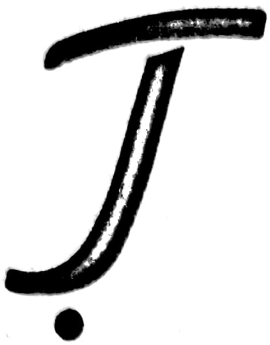

ȚARĂ: **a se pune (rău) cu țara**
= a intra în conflict cu toată lumea

Avînd astăzi valoare hiperbolică (datorită înțelegerii termenului *țară* drept „teritoriu locuit de un popor, organizat din punct de vedere administrativ și politic într-un stat"), această expresie conservă o semnificație veche a cuvîntului respectiv, aceea de „obște sătească; sat", ce se plasează undeva între sensul (de bază) 'pămînt', al latinescului (moștenit) *terra*, și cel de 'uniune de obști', păstrat în toponimele *Țara Oașului, a Bîrsei, a Oltului, a Hațegului* (atestate la cronicari, în secolul al XVII-lea). În aceste nume, *țară* are sensul lui *cîmp* din numele (tot) de uniuni de obști *Cîmpul lui Dragoș, Cîmpulung, Cîmpul Perilor* etc., așa cum dovedesc studiile privind proprietatea rurală devălmașă ale lui H.H. Stahl și P. P. Panaitescu.

Sensul de „sat" al lui *țară*, neevidențiat pînă acum în lucrări lexicografice, apare într-un document din 1515, redactat în slavonă, de asemenea într-un toponim: *Țara Oanev*, adică „țara lui Oanea" (DRH, B, II, p. 136; la 1567, în DIR, XVI/B, III, p. 242). Este vorba de numele unei „ocini", o proprietate de pămînt care nu putea să depășească dimensiunile unui sat, de vreme ce în actul dat de Neagoe Basarab se „întărește" proprietarului o jumătate din acea ocină, de pe teritoriul Muscelului, la fel ca și din satul Golești sau din muntele Cernat.

Nu este exclus ca semnificația 'obște' a lui *țară* să se fi păstrat în vorbire și să fi fost înregistrată, incidental, într-un document din secolul al XVIII-lea, o plîngere a Mănăstirii Slatina împotriva oamenilor din Rădășeni, apelîndu-se la „mila" domnitorului ca aceștia „să urmeze" obligațiile față de mănăstire „ca și altă țară", întrucît ei se judecă „să nu fie ca altă țară" (1767). Termenul de comparație îl reprezintă „moșii" ce se află „înpregiuru Rădășenilor, mănăstirești și boierești". În epocă, *țară* era deja polisemantic, numind și „poporul de rînd", „locuitorii de la sate". Dar, în contextul de mai sus, el este

Scanned with OKEN Scanner

comutabil cu (alţi) *oameni* (1763), sau (alţi) *lăcuitori* (1771), însă şi cu (alte) *sate* (1764); exemplele citate au fost excerptate din vol. *Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII -lea*, II, *Moldova* (Bucureşti, 1966).

A se pune (rău) cu ţara, a sta rău cu ţara („a nu avea bani") şi *a pune ţara la cale* nu este obligatoriu să aibă în vedere, iniţial, statul, dar aceste expresii pot reflecta stări de lucruri caracteristice obştii săteşti. Dacă nu le considerăm drept produsul epocii moderne, punctul lor de plecare ar putea fi fixarea „cislei", întrucît tocmai de pe urma unor obligaţii neachitate la acest nivel *a sta rău cu ţara* a putut să însemne, prin prisma prezentării efectului pentru cauză, 'a nu avea bani' (*cisla* era „cota parte din bir, fixată de vistierie a unei comunităţi săteşti").

Aceeaşi este valoarea cuvîntului *ţară* în enunţurile *ţară fără cîini* (în raport de sinonimie cu *sat fără cîini*), *ţara lui Cremene*, care la Eminescu apare doar sub forma *satul lui Cremene* (vezi **sat**), *a da bir cu ţara* (faţă de *a da bir cu satul*) etc.

Pentru păstori şi pentru oamenii de la munte, *ţările* erau, apoi, zonele de cîmpie: ciobanii din zona Haţegului se duceau iarna „la ţări", unde găseau iarbă „de pe urma bucatelor" (Densusianu, *Haţeg*, 209).

Considerarea multidisciplinară a cuvîntului *ţară* ne îndreptăţeşte să acceptăm evoluţia sa semantică prin proiecţii de ordin social: „pămînt"; „cîmp"→„obşte", „poporul de la sate"→ „teritoriul stăpînit de o uniune de obşti"→„stat", pe un curs normal, de la ocupaţii la structuri sociale.

Bibl. *Cuvinte document de continuitate: ŢARĂ*; Cr., XXIII, nr. 23 (1166), 3.VI. 1988, p. 2.

Scanned with OKEN Scanner

U

UNGHIŞOARĂ: **a tăia de unghişoară**
= a face inofensiv pe cineva, a-l „pune la punct"

Expresia a fost notată de Baronzi în lista sa de „idiotismi români" (*Limba*, 40); în DLR (XI/2, s.v. *tăia*) este înregistrată după Ispirescu, în prelucrarea unei legende mitologice, povestită pe... româneşte („Apolon nici că-l băga în seamă; doară viindu-i greaţă de atîta cutezare, vru în cele din urmă să-i taie de unghişoară"). Semnificaţia este transparentă la Creangă, într-un context ce are ca nucleu alt verb: „... să-i rătezi/nevestei/unghiile din cînd în cînd, ca nu cumva să-ţi pună coarne" (*Povestea lui Stan Păţitul*).

Reprezentarea recentă este aceea că, prin tăierea unghiilor, cuiva i se reprimă capacitatea... agresivă (sau defensivă; vezi şi sintagma „cu ghearele şi cu dinţii"), dar păstrarea (intactă) a unghiilor ţine şi de o mentalitate primară, aceea a magiei simpatetice „contagioase" (vezi şi **toacă**); acestea, ca şi părul, fiind ascunse la tăiere, din grija de a nu cădea pe mîna cuiva ce ar putea face vrăji asupra lor, cu efecte asupra individului căruia au aparţinut (*pars pro toto*).

O dovadă indirectă a atenţiei faţă de unghii, dar nu în raport cu igiena este „unitatea de măsură" cuprinsă în „(nici) *cît negru sub unghie*" însemnînd 'foarte puţin'; în contextele în care această expresie apare (DLR VII/1, s.v. *negru*), după surse de factură populară (Pann, Baronzi, Sbiera) sau la diferiţi scriitori, faptul că murdăria de sub unghii serveşte ca reper pentru a se aprecia „puţinătatea" nu provoacă nici un comentariu de „delimitare" (în mediul şcolăresc, argotic, sancţiunea se produce prin asocierea unui adjectiv neologic: *unghii îndoliate*).

S-a formulat ipoteza unui tipar mental „balcanic", expresii identice pentru a numi o cantitate infimă existînd şi în albaneză şi macedoneană (Gabinschi, *Conexiuni*, 85), dar forme mentale asemănătoare găsim şi la alte popoare; vezi, de exemplu, germ. *nicht so viel, wie das Schwarze unter dem Nagel*. Nenumărate abateri (!) în ceea ce priveşte părul de pe cap

Scanned with OKEN Scanner

provin tot din mentalitatea invocată anterior, dar pot eşua în precepte prin care se manifestă preocuparea de a nu dăuna integrităţii corporale; vezi „mai bine cu capul netuns decît cu el tăiat" (Baronzi, *Limba*, 62, pentru care autorul dă drept context corespunzător semantico-stilistic fr. „il vaut mieux laisser son enfant morveux que de lui arracher le nez!"; p. 67).

UNGURESC: **flăcău unguresc**
= „flăcău stătut" (Creangă)

Sintagma apare la Ispirescu (*Legende sau basmele românilor*, 1968, p. 396) şi este cunoscută şi de Sadoveanu (după o comunicare înregistrată în *Atlasul lingvistic român* I/2, harta 275), ca şi de un subiect al lui Sever Pop din judeţul Argeş (harta citată, pct. 790).

Dat fiind faptul că atestările de pînă acum nu ţin, geografic vorbind, de zone ale confruntării de obiceiuri ale românilor cu ungurii (cum se prezintă lucrurile în cazul „june **nemţesc**"; vezi), probabil că adjectivul înseamnă „transilvănean", „din *părţile* ungureşti", iar aceşti „flăcăi" par să fi fost ciobani ardeleni, cunoscuţi, în sudul ţării de exemplu, ca păstori transhumanţi. Un statut profesional şi un mod de viaţă ale căror vicisitudini puteau determina întîrzierea căsătoriei, despre al cărei moment favorabil românii par să aibă anumite convingeri, enumerate de Creangă: „Ş-apoi este o vorbă, că pînă la 20 de ani se însoară cineva singur; de la 20-25 îl însoară alţii; de la 25 - 30 îl însoară o babă, iară de la 30 de ani înainte numai dracu-i vine de hac" (*Povestea lui Stan Păţitul*).

De fapt, *povestea* citată este exemplificarea ultimei situaţii, căci pe Ipate „şi babele şi prietenii, lehămetisindu-se, l-au dat în burduful dracului şi l-au lăsat pe sama lui".

De la alte asemenea conduite asociale vor fi pornit diverse expresii ce-l încredinţează Necuratului pe cineva: „a-l da (lăsa) dracului de pomană".

URECHE: **a roade** (cuiva) **urechile**
= a plictisi pe cineva prin insistenţă, repetînd acelaşi lucru; a se sătura de ceva

Stăruinţa verbală, neplăcută, a cuiva este ilustrată de folosirea acestei expresii de către Alecsandri: Cucoana Gahiţa, cea iubită de către „baronul"

Scanned with OKEN Scanner

Şvabe „mai mult dechit cel mai bun bier in Oestereich", i-a vorbit cuconului Iorgu despre acesta de i-a ros urechile (*Iorgu de la Sadagura*, a. III, sc. III). Aceeaşi imagine la Creangă: tovarăşii lui Harap Alb, după diferite încercări la care au fost supuşi de către Roş Împărat, îi rod acestuia urechile ca să le dea fata, aşa cum promisese.

Este încă unul dintre „tiparele" mentale şi lingvistice de factură şi circulaţie balcanică (cu obişnuitele variaţii locale de imagini) pus în evidenţă de Pericle Papahagi: vezi arom. *îń mîcă urecl'ile*, alb. *mε hangri veš(t)*, ngr. *μοῦ ἔφαγε ταύτια (Ausdrücke,* 127*)*.

Figura hiperbolică (vezi şi *a te roade cu cineva în gură* 'a te ciorovăi'; DLR IX) are corespondente de reprezentare în domeniul realului: *a roade cuiva pragul* înseamnă 'a intra într-o casă des, stăruitor'. De aici 'a se sătura de cineva', cum apare la Creangă: Ivan Turbincă a fugit de lume, ştiind cît este de dulce şi de amară: „lui Ivan i-s roase urechile de dînsa".

Scanned with OKEN Scanner

VAL: **a face val**

= a necăji, a provoca neajunsuri; a pune la încercări (pe cineva)

Sensul figurat „necaz, păs" al subst. *val* apare într-un document din secolul al XVII-lea în expresia *a face val* (cuiva): într-o „carte" din 1679, de la Duca-vodă, prin care erau chemaţi să se aşeze în Moldova „oameni străini" din Polonia, Ungaria „şi din alte părţi", se promite scutirea de „dajde" şi de alte obligaţii (fiscale) ale timpului („de cal, de conace") şi se atrăgea atenţia pîrcălabilor: „nime întru nimic val să nu le faceţi..." şi „întru nimic de dînşii să nu vă atingeţi".

Corespondenţa *a face val - a învălui* apare în ameninţarea finală faţă de cei care n-ar respecta porunca: „iar cine s-ar ispiti dintre slujitori a-i învălui, de mare certare vor fi de la Domnia mea" (*Uricariul*, VII, 227).

Ne aflăm în prezenţa comparării celui ameninţat de necazuri cu omul înconjurat de valurile unei ape mari, care l-ar putea îneca (vezi şi „valurile vieţii"). A fost în uz şi expresia *a (nu) avea val* „a (nu) avea tulburare" (Scriban, D), respectiv *a avea învăluială* „ a i se impune o obligaţie": „să nu aibă învăluială aceşti oameni ai noştri a da vamă" (Rosetti, *Lettres*, 69).

Formula *a se face val* apare într-o scrisoare a primarului oraşului Cîmpulung către omologul său din Bistriţa, de la începutul secolului a XVIII-lea, prin care ultimul este rugat să intervină pe lîngă domnitorul Moldovei pentru a nu se mări taxele de vamă: „... că de nu o vor lăsa să fie ca mai-nainte mult val să va face" (Rosetti, *Lettres*, 56).

Aşadar, din vechime încă, probleme „interne" erau „aranjate" cu sprijin din afară şi nu numai de la Înalta Poartă sau de la Paris, dintr-o perspectivă faţă de care un protest exemplar a formulat, în 1932, Nae Ionescu, discutînd problema „regimului capitulaţiilor": „Adică cum? Ceea ce alaltăieri era «neîncredere în Stambul», ieri «neîncredere la Berlin» să fi devenit astăzi pur şi simplu «neîncredere la Paris»? Nimic, adică, să nu se fi schimbat între

Scanned with OKEN Scanner

hotarele noastre? Unirea tuturor românilor să nu fi adus decît deplasarea stăpînirii noastre de la Berlin la Paris, aşa după cum unirea principatelor adusese mutarea ei de la Constantinopole la Berlin? Prin urmare tot sub regimul capitulaţiilor trăim?" (*Ei, şi?*).

VALE: **a lua la vale**
= a face de rîs pe cineva, a-şi bate joc

Vale este „rîul", în care, la vechiul început natural al anului, ce se situa primăvara, erau „traşi" cei aleşi după anumite criterii şi, apoi, cei întîlniţi în cale, ca formă de manifestare a unui ritual antecreştin de fertilitate, descris şi de călători străini prin Ţările Româneşti (E.H. Weismantel) şi combătut, din secolul al XVII-lea, de biserică (Dosoftei, Iacob Putneanul).

Obiceiul a fost păstrat pînă în ultimul timp (anchete din anii '70 în Vrancea şi în judeţul Galaţi), ca formă de acţiune, mult distorsionată („vălărit") a cetei de feciori, numiţi „vălari" (cei care, iniţial, „trăgeau în vale"; vezi Dumistrăcel, *Lexic*, 142-170).

Expresia se referă la efectele dezagreabile ale acţiunii: impresia pe care o provoca (dar într-o epocă mai apropiată de mentalitatea de astăzi) cel ce ieşea din apă, devenit subiect de distracţie pentru cei din jur (vezi şi sensul figurat al subst. **paparudă**).

Sinonimele mai noi sau destul de recente, autohtone sau împrumutate din alte limbi, subliniază lipsa liberului arbitru pentru cel devenit obiectul batjocurii: *a lua în căruţă, ~ în tramvai, ~în balon* etc.

Astăzi pe cale de a ieşi din uz (uşor vetuste apar şi imaginile citate în paragraful precedent, de provenienţă familiară sau argotică), expresia *a lua la vale* mai apărea în scrisul lui Eugen Lovinescu, Camil Petrescu şi Tudor Arghezi.

VATRĂ: **a lăsa la vatră**
= a elibera din armată, după terminarea stagiului de instruire

Dată fiind instituirea, relativ recentă, a serviciului militar obligatoriu în Ţările Româneşti, prezenţa lui *vatră* într-o construcţie tehnică de regulament poate surprinde.

Scanned with OKEN Scanner

În dicţionare, cu excepţia DLR (manuscris, litera V), nu apar citate din scriitori, dar expresia este uzuală în vorbire, de unde a înregistrat-o Marin Preda: „... unitatea lui militară ..., căile ferate; acolo îşi făcuse el /Achim/ armata, era un an de cînd o terminase şi fusese lăsat la vatră cu specialitatea conductor de tren" (*Delirul*, p. II, cap. VII).

Contextul oferit de Scriban, D (s.v. *vatră*): „soldaţi trimişi la vatră (adică «liberaţi»)" este plasat după sensul figurat „locuinţă", pentru care se trimite, justificat în cazul de faţă, la fr. *foyer* 'vatră' (care nu se explică însă de la fr. *feu* 'foc', ci din lat. pop. *focarium*). Aşadar, *a lăsa la vatră* este un calc după franceză, ce a putut să apară prima dată în traducerea (sau adaptarea) unui regulament militar (francez sau belgian) luat ca model în România.

În limba veche, „demobilizarea" unei armate se exprima prin termenii „a trimite pe fiecare la urma sa".

VĂRSA (a): **a vărsa la o armă**

= a repartiza un ostaş la o anumită „armă" (specialitate militară) sau la o anumită unitate; a-l transfera dintr-o unitate în alta

Contextele selectate drept citate în DLR (litera V, manuscris) atestă pătrunderea recentă a construcţiei în scris; avem de a face (ca şi în cazul *a lăsa la vatră*) cu o formulă tehnică din regulamentele militare, care a fost tradusă din franceză, unde verbul *verser* are şi sensul (datînd din secolul al XIX-lea) „affecter à une arme, à un corps" (Robert, *Dictionnaire*, s.v.).

Aşadar, ţinînd seama de acest sens, indicarea, ca etimon, pentru rom. (a) *vărsa*, a lat. *versare* nu este suficientă (cf. *Dicţionarul explicativ al limbii române*, Bucureşti, 1996, s.v.). Pentru sensul în discuţie trebuie invocat şi fr. *verser*.

Dată fiind sinonimia (a) *vărsa* - (a) *turna*, nu este de mirare că în vorbirea populară operaţia organizatorică şi de administraţie militară a putut fi numită (şi) prin cel de al doilea verb: „Cînd am plecat în armată..., mă toarnă la vînători; umbla tata să se-nvîrtească, să mai dau nişte bani, să vedem, nu m-o lăsa la Focşani? N-am putut. M-a turnat la grăniceri!" (TD. Mt. II, 470 - 471). Nu este exclusă, probabil, o intenţie ironică, pornind de la sensul 'a închide' al verbului (a) *turna*: „a turna la pîrnaie", „a turna la gros" (DLR XI/3).

Pentru perfecta sinonimie dintre cele două verbe, iată şi o atestare din vorbirea populară, într-un text înregistrat în 1968: „După ce s-a terminat războiu, l-a vărsat la jandarmi... L-a dat în judeţu Năsăud..." (TD. Mt. III, 129).

Scanned with OKEN Scanner

VENETIC: **galbeni venetici**
= monede de aur veneţiene

Pînă a-i lua locul *neamţul*, europeanul din Occident a fost cunoscut mai întîi, în Ţările Româneşti, în ipostaza veneţianului; de aceea, mai curînd printr-o explicabilă ignoranţă decît dintr-o precaută „delimitare", *venetic* 'locuitor, cetăţean al Republicii Veneţiene' a ajuns să însemne, în limba română, 'străin' (iar, apoi, sarcastic, 'pripăşit'). De-a valma însă şi cu *frîncul*, „occidentalul de rasă latină", acest nume purtîndu-l francezul şi italianul, în primul rînd (iarăşi) *veneţianul*, reputat în Orient datorită cruciadelor, dar mai ales ca negustor.

De la Veneţia se importau obiecte de îmbrăcăminte şi diferite scule şi arme („pistoale de veneţie" într-o doină publicată de Alecsandri).

Dar mai importanţi erau, ca totdeauna, banii. Negoţul Republicii Veneţiene pe Marea Neagră a impus valuta „forte" a unei întregi epoci, *galbenul veneţian*. Pentru o comparaţie de prestigiu, să ne amintim de *paraua* turcească (*a nu face nici două parale* semnifică 'a nu valora nimic'), în special cînd era şi *chioară*, adică găurită, sau *frîntă*! Imaginea tipică de contrast la Alecsandri, în *Istoria unui galbîn şi a unei parale*.

Confuzia privind popoarele şi ţările din Occident explică sensul general de „tărîm îndepărtat" al termenului *veneţie*, evocînd, de asemenea, cetatea italică în discuţie, al cărei nume s-a interferat cu derivate pe teren românesc ale adjectivului *vînăt*, ce are, de fapt, aceeaşi origine, lat. *venetus* 'veneţian; albastru ca marea'. Desigur, sensul de 'firmament', din versurile populare „Pînă-n sus la *vînăţie*, La Sfînta Maică Marie", este unul rezultat prin extensie şi reprezintă o hiperbolă. Pentru că, din amintirile despre peregrinările spre Veneţia şi spre alte oraşe italiene sau europene, ale negustorilor sau ale participanţilor la diferite misiuni diplomatice, urmărind obţinerea de ajutoare împotriva turcilor, după pătrunderea lor în Balcani (realităţi istorice transfigurate într-o tulburătoare proză a lui Vintilă Horia, *Cavalerul resemnării*), s-a închegat imaginea depărtărilor inaccesibile, a căror situare „geografică" se realizează, în basmele româneşti, prin referenţiale numerice simbolice: „Peste nouă mări, nouă ţări şi nouă vineţii".

Scanned with OKEN Scanner

VERDE: **burtă-verde**
= negustor încins cu un brîu (sau purtînd un şorţ) de culoare verde; termen depreciativ pentru „burghez"

Detaşarea artistului şi, mai apoi, dispreţul faţă de clasa negustorilor au puncte de plecare diferenţiate. Dintr-un bogat repertoriu de material documentar ce ilustrează semnificaţiile compusului, corect explicat de către Boris Cazacu (*Port*, 124 - 127), extragem cîteva contexte reflectînd optici variate.

Deşi nu este privit cu simpatie, statutul celui astfel numit nu apare, în nici un caz, ca unul „ruşinos". Pentru Caragiale, o revistă satirică, „Moftul", nu-şi propune „să-l înveselească pe blazatul burtă-verde pentru modica sumă de 15 parale"; sau: „Îi vine uşor *onorabilului* /subl. n./ burtă-verde care înghite al nu ştiu cîtelea păhărel de wisky pe ţărmurile Tamisei ori îşi soarbe tacticos cafeaua pe malurile Dîmboviţei, îi vine uşor să se indigneze cînd citeşte în jurnal isprăvile sufragetelor" (revista „Facla", 1913).

Deprecierea s-a conturat sub impactul aspectelor sociale, ca la Alecsandri (pentru o fază incipientă), la care formula apare mai mult ca pretext pentru jocul de cuvinte subordonat intenţiei de a caracteriza umilinţa impusă funcţionarului public: „... din cauza capriciilor d-tale am fost roş cu roşii, alb cu albii, verde cu Burtă-verde, galben, fistichiu, patlageniu, de toate culorile, ca mahalalele Bucureştilor?" („cînticelul comic" *Haimana*). Accente întărite de un Traian Demetrescu (pentru care *burtă-verzimea* este „rea, vanitoasă şi ignorantă") sau, mai tîrziu, la Cezar Petrescu, la care intervine şi un aspect etic: „Eu am crezut că-i un îmbogăţit de război. Un burtă-verde" (*Calea Victoriei*). Sub semnul „luptei de clasă", acest grup social devine unul de-a dreptul reacţionar! (după citate din „Scînteia", din anii 1950 - 1951).

Denotaţia originară, „neangajată" ideologic şi mai ales fără marca limbii de lemn, dat fiind că, de fapt, se porneşte de la un specific vesti-mentar, a fost descoperită la Slavici, în descrierea costumului unui negustor ce era, în acelaşi timp, şi discret cămătar: „... un om original, care umblă şi azi îmbrăcat în caftan, încins cu brîu verde - tradiţionala burtă-verde - şi poartă vechea şapcă cu cozoroc" (*Cel din urmă armaş*, 1923). La G.M. Zamfirescu, o „fotă verde", iar, la Zaharia Stancu, un şorţ verde poartă în

Scanned with OKEN Scanner

față un birtaș, respectiv un băcan. Element neutru exacerbat în imaginea din anii '50, cînd cei numiți *burtă-verde* „erau graşi, îmbuibați" etc.

Dar opțiunea (hiper)sociologizantă din astfel de interpretări nu era o noutate: însuși Bogrea (*Pagini*, 481), declarînd că „nu cunoaștem alta, nici mai bună, nici mai rea", admitea explicația dată anterior de Şăineanu, pentru care *burtă-verde* era „burta robustă, adecă om robit pîntecelui", valoarea adjectivului fiind raportată la cea cîştigată în sintagma *român verde*.

VIPERĂ: **limbă de viperă**
= persoană rea, bîrfitoare

Conotațiile depreciative ale termenului au fost, prin comparație cu **şarpe** de exemplu (vezi), agravate de faptul că acest ofidian este veninos; *viperă*, figurat, înseamnă 'femeie rea'; *pui de viperă* 'om viclean, rău': „Alelei! fecior de om viclean...; atîta am vrut să aflu din gura ta, pui de viperă ce mi-ai fost, zice atunci Spînul"; Creangă, *Harap Alb*). Dar, ca şi în cazul lui *şarpe*, evoluția semantică a termenului s-a resimțit de simbolica creştinismului, în ceea ce priveşte rolul jucat de şarpe în izgonirea din Rai a omului.

Cuvîntul românesc este o moştenire directă din latină (şi nu un latinism savant, ca fr. *vipère*) şi dacă prima atestare este din *Noul Testament de la Alba-Iulia* (1648), următoarea, din 1649, se găseşte într-un text ce nu mai depinde (nemijlocit) de un model cultural latinesc şi, mai ales, de factură religioasă (este vorba de *Lexiconul slavo-românesc* al lui Mardarie Cozianul).

Cu aproape o sută de ani înainte se plasează însă apariția termenului ca antroponim: *Vipere* este numele unui martor dintr-un document, din 1577, de atribuire a unui teren localizat în actualul județ Ilfov (DIR, XVI/B, IV, p. 266; vezi Constantinescu, *Dicționar*, 466, lucrare în care se consemnează şi toponimul *Vipereşti*, pornind tot de la antroponimul *Viperă*, pentru o localitate dispărută de pe teritoriul județului Buzău). Acest antroponim (vezi şi **şarpe**), pentru care influența *Bibliei*, a scrierilor religioase şi a bisericii, în general, se exclude, prin înseşi faptele la care ne-am referit anterior, aparține formelor mentale ale perioadei antecreştine, la al cărei tip denominativ se revine cînd se atribuie un al doilea nume unui copil bolnăvicios, în cadrul unei vînzări simulate (pe fereastră). Este o practică din

Scanned with OKEN Scanner

familia magiei homeopatice, avînd ca scop „ascunderea" persoanei în cauză, pentru a o proteja de „spiritele rele".

Într-o asemenea împrejurare, împotriva preceptelor bisericii, se atribuiau nume cum ar fi *Lupu (Lupa), Ursu (Ursa), Urîtu (Urîta), Grozavu (Grozava), Grozea, Zmeu* (Candrea, *Folklorul*, 411), invocînd „protectori" de concepţie (totemică) ancestrală.

VITEAZ: **după război mulţi viteji se-arată**
= a-şi revendica merite închipuite, ce nu pot fi probate; a fi lăudăros

Variante mai vechi ale zicătorii au fost interpretate de către I.C. Chiţimia ca marcînd o altă optică motivaţională decît cea receptată astăzi, anume diferenţa se făcea faţă de cei care se declarau viteji înaintea războiului. Autorul propune o formulare primară „în urma războiului vitejii se arată", pornind de la Pann: „Cine e viteaz în urma războiului se arată" (*Paremiologie*, 258), aşadar, probabil, după ce a izbîndit, după prada cu care se întorcea, după rănile cu care s-a ales.

Pentru cazurile (frecvente!) cînd isprăvile din lupte, narate, nu puteau fi dovedite, iar povestitorul nu era în postura de a fi creditat pe cuvînt, zicala a devenit un comentariu ironic, mai întîi pentru a marca statutul de *miles gloriosus*, apoi pentru a ridiculiza orice lăudăroşenie.

VIŢĂ: **a lucra** (pe cineva) **în foi de viţă**
= a unelti împotriva cuiva, a-l înşela cu multă abilitate, astfel ca victima să nu-şi dea seama

Expresia pare să fie de sorginte muntenească. În dicţionare se citează utilizarea ei de către Camil Petrescu: „Toată lumea îşi amintea cum îl lucrase în foi de viţă pe Tudor Vladimirescu în acele luni din 1821" (vezi *Dicţionar*^{2}). Ca nume de acţiune, cu o nuanţă aparte, apăruse încă la Matei I. Caragiale, în *Craii de Curtea-Veche*, într-o enumerare de manevre ale unei cochete practicînd un complex soi de *strip-tease*, în care sînt considerate „farmecul vălurilor ce cad, ucigător de încet, unul cîte unul toate, afară de cel din urmă, *lucrătura în foi de viţă* şi acele mici jocuri de aţîţare şi de ispitire" (cap. *Asfinţitul crailor*).

Scanned with OKEN Scanner

La aceeași arie lingvistică trimite selectarea, în vorbire, a termenului *foaie* (față de *frunză*, din nordul țării). Iar *foile* (sau frunzele) de viță, ca materie primă într-o operație de „prelucrare", sînt folosite de regulă pentru învelirea sarmalelor; mărturia terminologică o aduce Al. O. Teodoreanu, într-o rețetă privind această „mîncare turcească": sarmalele „se învelesc (termin consacrat)"; vezi *De re culinaria*, 1977, p. 69.

Posibilitatea ca la baza creării expresiei *a lucra în foi de viță* „a înșela" să se afle această imagine culinară ne-o sugerează, pe de o parte, ideea de „împachetare", iar, pe de altă parte, valorile figurate ale verbului (a) *înveli*.

Este binecunoscută expresia *a aduce (trimite) pe cineva pachet*, adică „a-l aduce pe sus, ca pe un obiect împachetat, împotriva voinței lui". Iorgu Iordan presupune că „la început s-a zis așa despre delincvenții prinși și trimiși legați înaintea judecății" (*Stilistica*, 294). Din această sferă de reprezentări poate fi extrasă ideea de blocare a reacției celui care face obiectul prinderii în mrejele înșelăciunii (cu atît mai mult cu cît, măcar la nivelul anecdotelor, se susține că oltencele, de exemplu, leagă sarmalele cu ață, motiv pentru care la restaurantele din Bănie, cînd se servesc sarmale, printre tacîmuri ar figura și un cuțit!).

În planul resurselor verbale, înșelăciunea nu se exprimă doar prin (a) *lega (la ochi, la gard* etc.), ci mai ales prin (a) *lucra*: „a-i provoca cuiva neajunsuri prin uneltiri". În contextul frazeologic în discuție, *a lucra* (în foi de viță) pare să fi înlocuit verbul a *înveli*, ce are o bogată sferă semantică de întrebuințare. Se spune, de pildă că a fost *învelită* o fată „înșelată" care nu s-a mai căsătorit cu „vinovatul". Este vorba, de fapt, de evocarea vechiului act simbolic vestimentar de la sfîrșitul nunții: fetele umblă cu capul descoperit, dar „nevestele" numai „învelite" sau „îmbrobodite".

„*A lucra* în foi de viță" ca o construcție cu valoare figurată a putut lua locul valorii metaforice a expresiei „*a înveli* în foi de viță", cu atît mai mult cu cît sinonimul ultimului verb, (a) *îmbrobodi*, se poate referi (cu efect sporit) și la „lucrătura" unui bărbat. Printre semnificațiile înregistrate, după diverse surse, în DA (II/I) pentru (a) *îmbrobodi* (cînd este vorba de anumite acțiuni ale femeii asupra bărbatului) le găsim și pe acelea de „a-l fermeca, a-l orbi, a-l înșela, a-l lega la gard; a-i pune cornițe"!

Scanned with OKEN Scanner

VÎNT: **fluieră-vînt**
= (inițial) persoană despre care se credea că poate provoca apariția vînturilor; „haimana", om care pierde vremea

Utilizarea mai nouă a sintagmei, cu valoare de „poreclă", ilustrată în dicționare printr-un citat din Ispirescu („Fata... vedea pe un june fluieră vînt, umblînd de colo pînă colo"), ne apare astăzi ca o expresie deosebit de plastică pentru prezentarea unei acțiuni inutile. O asemenea distracție (fluieratul *în vînt*) devine absurdă și prin raportare la tăria zgomotului vîntului.

Epoca, îndepărtată, în care divinitățile nu căpătaseră încă ipostaze antropomorfice ne-a transmis însă imagini măcar fragmentare și indirecte ale unor reprezentări peste care nu putem trece: vîntul ca element al începuturilor, cosmogonice, ca spirit și forță malefică sau benefică, avînd stăpîni (zeul grecesc *Eolus*, de exemplu), sau dînd ascultare, în anumite împrejurări, unor ființe cu puteri supranaturale. Înțeleptul Solomon era și el stăpîn al vînturilor (calitate ce o dețin, la noi, solomonarii, un soi de vrăjitori pribegi, capabili să producă și să mute din loc în loc furtunile și ploile; I. Taloș, *Solomonarul - în credințele și legendele populare românești*; ALIL, XXV, p. 39-53).

Herodot povestește că, în timpul războaielor medice, la un moment dat, „din senin, așa, începu a fierbe marea". Furtuna a ținut trei zile și a scufundat 400 de corăbii cu „oameni fără număr"; a patra zi, „vrăjitorii au început a se ruga și a vrăji vînturilor" și abia au potolit-o (*Istorii*, 385-386). O minune a lui Iisus Hristos este oprirea furtunii ce se stîrnise cînd Învățătorul, împreună cu ucenicii săi, se afla pe o corabie pe lacul Tiberiadei: „Iară el se sculă și opri vîntul" (Coresi, *Carte cu învățătură - 1581*, București, 1914, p. 374).

În mitologia populară românească, paznicii vîntului (adăpostit într-o *bortă*, într-un *butoi* astupat cu un șumuiag de paie) sînt fie babe oarbe sau surde, fie un moș, care-l ține într-un *fluier*; scăpat din acest instrument, vîntul colindă lumea pînă cînd moșul nimerește să astupe găurile fluierului (Pamfile, *Văzduhul*, 19; Mușlea-Bîrlea, *Tipologia*, 145). Unii ciobani au fluiere fermecate: „Cînd bătea vîntul turbat, / Cu zăpadă mestecat, / Fluierul minuni făcea, / Gerul că mi-l alunga" (Jarnik - Bârseanu, *Doine...*, p. 511), iar

Scanned with OKEN Scanner

persoane cu puteri miraculoase, imitînd şuieratul şerpilor, îi adună ca să le dea porunci (Ghica, *Scrisori*; Reteganul, *Poveşti*, după DA II/I; XI/1).

Într-un basm publicat de Eminescu, *Finul lui Dumnezeu*, o pasăre măiastră uriaşă, ca să-l răsplătească pe voinicul ce-i salvase puii din gura balaurului, cheamă ajutoare: „Să şuier, să-mi vie feciorul, *vîntul de la răsărit*". La despărţire, eroul basmului primeşte de la uriaşul ce se prezentase la apelul descris mai sus, vînt personificat, fire de păr din cap şi din barbă; la vreme de nevoie, trebuia „să şuiere" dintr-însele (act de magie imitativă), spre a-l convoca.

Iată aşadar că există reprezentări ale unor *fluieră-vînt*, în contexte în care construcţia are aceeaşi valoare cu *a fluiera după* o persoană (pentru a-i atrage atenţia) sau după un cîine (pentru a-l chema). În folclorul românesc, întruchipări legate de relele pe care le provoacă vîntul au fost *Vîntoasele, Vînturiţele, Strigoaicele* şi, pe alt plan, persoanele hoinare, cu statut de fermecători, ce puteau abate furtuni asupra ţarinilor cu semănături. De aici, fluieratul mai este încă ceva ce nu poate fi luat *à la légère*; cutumele îl interzic mai întîi fetelor, iar băieţilor în anumite locuri: în casă („face a sărăcie", „moare cineva din casă"), „după strungă" (pentru că „iei laptele oilor") etc.

Dar încercarea de a provoca vîntul, în caz de nevoie, şi-a asumat-o, ocazional, şi agricultorul. După înregistrări de etnotexte din Basarabia (iulie 1996; Oniţcani, raionul Crîuleni), o asemenea situaţie intervenea la treieratul cu caii, cînd, după ce se strîngea la par vraful de boabe, urma vînturatul: „... dacă nu bătea vîntul, aşteptam. Mai şuieram, că să... că să bată vîntul!". La intervenţia anchetatorului /„... era o glumă, sau ce era?"/, subiectul (I. Z., 73 de ani) îşi întăreşte afirmaţia: „Nu, aşa-i ... toţi... "/ştiu lucrul acesta/ , un fapt confirmat, apoi, din diferite perspective, şi de alţi consăteni, tot vîrstnici (aceştia întrebaţi special): „Sînt, aşa, vorbe că: «măi, dă ş-om fluiera, că vine vîntul»!" /rîde/ (Ş.C.). Sau: „Şuiera, desigur. Asta-i... vrăji băbeşti!... Se zicea: «dacă şuieri, apu-ar să bată vîntul» zice" (V.B., 72 de ani).

Aşadar, este posibil ca sensul citat la început pentru *fluieră-vînt* să reprezinte un rezultat al desprinderii de angoasele vieţii sub semnul forţelor magice şi o revanşă *sui-generis* faţă de acestea. O creaţie metaforică iniţială ar putea fi însă *fluieră-n biserică* pentru „omul de nimic".

Scanned with OKEN Scanner

a paşte vîntul (vînturile)
= (iniţial) a urmări semnele prevestitoare ale vîntului; a pierde vremea

Expresia este folosită astăzi cu cea de a doua semnificaţie; pe baza unei anchete *ad-hoc*, motivaţia vorbitorului contemporan este că, folosindu-se formula, cel care „pierde" vremea ar fi fost comparat cu cineva care ar.. „păşuna" vînturile!

O asemenea opţiune stilistică este reflectată, în fond, şi de unele dintre cele mai importante dicţionare ale limbii române (Şăineanu, Candrea, *Dicţionarul* Academiei), în care expresia în discuţie apare subsumată sensului „a duce animalele la păscut" al verbului (a) *paşte*. În ultimul dintre dicţionarele citate (DLR VIII/1, 1972), la acest sens se produce însă, evident, şi o „înglobare" nejustificată: *„a paşte boboci* (sau *bobocii, muştele*, învechit *vîntul, vînturile*) = a pierde vremea". Astfel, sînt puse pe acelaşi plan o expresie pur *imaginară* („a paşte muştele") şi una ce reprezintă, originar, *o copie a realităţii* tipică („a paşte bobocii"; vezi **boboc**), împreună cu „a paşte vîntul".

Aşadar, autorii Dicţionarului academic (ca şi Şăineanu şi Candrea de altfel) au „pierdut" din vedere explicaţii ce constituie punţi de legătură pentru cea propusă de noi, din două opere lexicografice anterioare, cea a lui Fr. Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français* (1893 - 1895), în care „a paşte vîntul" este glosată prin „bayer aux corneilles" (=a rămîne cu gura căscată, uitîndu-se după ciori) şi cea a lui H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (1903 - 1924). În acest (foarte important) dicţionar, expresia este explicată prin „kopflos handeln; ein Windbeutel sein" (= a acţiona într-aiurea, a fi un lăudăros, un **fluieră-vînt**; vezi), autorul presupunînd şi o posibilă substituire a verbului („a f... vînt", care a fost „acoperit" prin *paşte*) şi citînd, din Iosua, 12, 1, contextul *Ephraim pascit ventum*.

Semnificaţia figurată a verbului (a) *paşte* în construcţia *a* (-l) *paşte* (pe cineva) *păcatul* „a-l pîndi păcatul", din textele religioase, a fost considerată de către Şăineanu drept un calc după un „idiotism ebraic"; în *a paşte bobocii* şi *a paşte vîntul* ne-am confrunta doar cu o „aplicare" a sensului metaforic al verbului în discuţie (*Semasiologie*, 69-70).

Dar, la Cantemir de exemplu, (a) *paşte* are şi semnificaţia „a urmări cu perseverenţă; a pîndi momentul", înregistrată încă de Damé: „Toate după

Scanned with OKEN Scanner

voie a isprăvi neputînd, vremea păştea, ca cînd va putea, atunci să isprăvească", prezentă şi la Rebreanu: „Lasă, că te-am păscut de cînd te-ai întors de la oaste" (*Răscoala*, cap. VII). Pornind de aici, am considerat că există suficiente indicii să acceptăm, crearea, pe terenul limbii române, a unei imagini „pastorale" (vezi şi ghicitoarea despre ştiinţa de carte: „cine le paşte le cunoaşte" - este vorba de *oile negre* ce reprezintă literele). Aşadar, pe baza acestei valori „abstracte" a verbului (a) *paşte* a putut lua naştere expresia „tehnică" *a paşte vîntul (vînturile)*, numind o preocupare din domeniul meteorologiei empirice, aceea de a urmări semnele ce arată dacă şi cum va bate vîntul.

Pentru agricultor şi pentru cioban (dar şi pentru pescar), timpul are o importanţă deosebită şi din punctul de vedere al mişcării maselor de aer, ce pot aduce ploi, furtuni şi ninsori. Ţăranul avea pe cîmp, în anumite perioade ale anului, cerealele secerate, fînul cosit, în brazde. Apoi, era preocupat de acest aspect al timpului cînd avea de vînturat boabele, după treierat, iar, la moara de vînt, aripile trebuiau întoarse *după cum bătea vîntul* (pornind de la aceste împrejurări, contextul, ce cunoaşte şi varianta *a se da după vînt*, a căpătat sensul figurat „a se folosi de o împrejurare, a se adapta la situaţie").

Impresionează numărul şi varietatea semnelor după care se cunoştea că va bate vîntul, pornind de la observarea cerului, a comportamentului păsărilor, animalelor şi insectelor, a focului, după vise etc. Dintr-un inventar de cîteva zeci de astfel de semne, alcătuit de Tudor Pamfile, prezentăm cîteva tipuri: - cînd apune soarele în „roşeaţă", cînd dimineaţa se vede „o roşeaţă în pragul răsăritului", cînd luna este înconjurată de „cercuri", cînd norii, în timpul verii, sînt „ca berbecii"; - cînd ciocîrliile „cîntă vrăjmaş", rîndunelele zboară pînă „în nouri, încet", cînd cocoarele sau vulturii „se desprind din şirag şi spînzură în văzduh"; - cînd albinele „huiesc" în timpul nopţii, în prisacă; - cînd „se încură caii" sau „vitele zburdă", cînd oile „se izbesc cap în cap în perdele", cînd pisica zgîrie rogojina sau aşternutul de pe pat; - cînd tăciunii „huiesc în sobă" sau ţiuie focul; - cînd visezi cal alergînd, şarpe sau soldaţi etc. (*Văzduhul*, 56 - 58).

În unele zone, pescuitul este direct influenţat de vînturi; iată cum este prezentată situaţia pentru localitatea Sf. Gheorghe, în ceea ce priveşte prinderea sturionilor: „Toate vînturile venind de la mare sînt mai mult sau mai puţin bune, adică aduc peşte; cele dinspre uscat sunt rele, adică alungă peştele" (Antipa, *Pescăria*, 356).

Scanned with OKEN Scanner

Ţinînd seama de toate acestea, dacă nu ne putem imagina persoane avînd statutul de „auguri", putem transfera „funcţia" şi priceperea asupra unora dintre membrii colectivităţilor rurale cu spirit de observaţie şi experienţă (multe dintre faptele observate se datoresc schimbărilor presiunii atmosferice). Deoarece nu toate previziunile se împlineau, *a paşte vînturile*, a urmări îndeaproape semnele prevestitoare ale acestora, a putut apărea ca o preocupare derizorie, ironizată, expresia căpătînd, numai prin generalizare, valoarea de „a pierde vremea" (la Pann găsim chiar *paşte-vînt*, însemnînd „pierde-vară"; DLR VIII/1).

Valoarea prevestirilor şi a „ocupaţiei" au fost puse chiar sub semnul moralei creştine; în *Cartea cu învăţătură* tipărită de diaconul Coresi (1581) citim: „Şi carei se întăresc spre minciuni, aceia pasc vînturile".

Scanned with OKEN Scanner

ZĂBAVĂ: **un bob zăbavă**
= întîrziere, amînare; îndemn la răbdare

Expresia apare înregistrată în *Dicţionar*[2] şi este explicată prin „imediat, îndată, numaidecît" (probabil după *Dicţionarul limbii române contemporane*, IV, 1958). În citatul, de autori, prezentat în *Dicţionar*[2] („Ai şi tu răbdare, un bob zăbavă, îndată, plecăm"), un context a cărui existenţă (la rigoare de uz personal) nu o contestăm, construcţia *un bob zăbavă* completează, de fapt, îndemnul „ai răbdare!", precizînd, eventual, durata aşteptării. Este surprinzător faptul că enunţul în discuţie, utilizat în vorbirea familiară, nu apare în alte dicţionare ale limbii române.

Îl cunoştea însă şi H.H. Stahl, care i-a indicat şi originea: formula „derivă din ghicitul în bobi, în care, cînd, dintr-un joc de eliminări savant calculate, rămîne un singur bob, acesta semnificînd amînarea sau întîrzierea unui eveniment" (*Eseuri*, 210).

Aşadar, o valoare adverbială generală de „imediat" trebuie considerată ulterioară (numai *un bob* sugerînd „puţin" şi, prin extrapolare, în timp, „îndată"); sensul primar fiind acela de „întîrziere, amînare a unei acţiuni", exclamaţia *un bob zăbavă*! trebuie explicată, în fond, prin „ai răbdare!". Pentru un alt reflex figurat al ghicitului „în bobi", vezi (a) **număra**.

ZGÎRCI (a): **a zgîrci palma (mîna)**
= a strînge, a contracta palma, într-un gest reflex

La baza adj. *zgîrcit* şi a verbului (a se) *zgîrci* se află subst. *zgîrci*, cuvînt de origine slavă, ce are accepţiunea de 'cartilagiu, sfîrc'. Verbul (a se) *zgîrci*, însemnînd „a strînge mîinile şi picioarele" (Scriban, D), apare în scrisul lui Mircea Eliade: „Palma îi alunecase ameţită pe pielea ei de mare necunoscută - şi împietrise zgîrcindu-se, prinsă în sînge"; vezi şi „Dar nu înţelegea de ce stă în picioare, zgîrcit, cu mîinile apucate de lemnul mesei" (*Domnişoara Christina*, cap. XVI).

Scanned with OKEN Scanner

De la acest sens, concret, comportamentul avarului este descris prin referirea la contractarea mîinii, într-un gest reflex, atunci cînd i se cere ceva, aşa cum înfăţişează lucrurile Anton Pann: „Pînă trăieşti, fă-ţi pomană, / Nu-ţi zgîrci mîna, duşmană, / Întinde-o la sărac..." (*Povestea vorbii*). Forma mai veche a substantivului, *zgîrceală*, evocă, de asemenea, aspectul concret al manifestării retractile.

În mod normal, s-au adăugat imagini şi pentru domeniul abstractului, căci cineva poate fi şi *zgîrcit la vorbă*, situaţie în care s-a pierdut orice legătură aparentă cu reprezentarea fiziologic-motorie (doar dacă, nu cumva, cel care tace îşi *strînge gura pungă*!).

ZLOT: **cot de-un ort şi aţă de-un zlot**
= disproporţia dintre preţul plătit pentru componente, aparent mai puţin importante, şi un ansamblu;
disproporţia dintre preparative şi importanţa unei acţiuni

Înregistrat de Zanne (P V, 209), enunţul este glosat ca ilustrînd aceeaşi idee ca şi „nu face faţa cît aţa" (P III, 11). Am avea de a face, aşadar, cu o *aţă* (eventual imaginară) cu care s-au cusut părţile unei piese de îmbrăcăminte conţînd, valoric, mai mult decît ţesătura propriu-zisă a acesteia. Ne putem gîndi şi la aspectul unei haine cîrpite în mod repetat.

Evident, pentru a înţelege contrastul imaginat între *cotul* valorînd numai un **ort** (vezi) şi *aţa* în valoare de un *zlot*, numele unei monede de aur (vezi **tult**), trebuie să ne referim la unitatea de măsură a ţesăturilor, reprezentînd distanţa de la cotul braţului unui om pînă la vîrful degetului mijlociu. În acest caz, aceeaşi idee este exprimată şi de formula *mai mare daraua decît ocaua* (*dara* = greutate care se pune pe talgerul cîntarului reprezentînd echivalentul ambalajului, al vasului în care, apoi, se „toarnă" o marfă).

Dar, pentru că există şi un *dar*, o piesă de îmbrăcăminte la care, de la început, aţa valorează mai mult decît faţa este *ia*, cusută cu flori, realizate din fire de mătase de diferite culori, cumpărate de la oraş, aşadar valorînd, pentru ţărancă, mult mai mult decît pînza de casă. Iată o descriere a cămăşii femeieşti astfel cusută: „Ie albă ca laptele, împănată cu flori galbene, roşii şi vinete, de mătase" (la Ion Pop-Reteganul, după DA II/I).

Un motiv de meditaţie asupra surprizelor pe care le pot încă ascunde semnificaţiile „automatizate" mental ale enunţurilor figurate româneşti.

Scanned with OKEN Scanner

SIGLE BIBLIOGRAFICE

Alecsandri, *Brumărelul* = V. Alecsandri, *Nota* la balada cu acelaşi titlu, în *Opere*, III. *Poezii populare*; text stabilit de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, studiu introductiv, note şi comentarii, variante de Gheorghe Vrabie; Editura Academiei, Bucureşti, 1978.

ALIL = „Anuar de lingvistică şi istorie literară", continuînd revista „Studii şi cercetări ştiinţifice" - Filologie, Iaşi, I (1950) şi urm.

Antipa, *Pescăria* = Gr. Antipa, *Pescăria şi pescuitul în România*; Librăriile Socec & Comp., C. Sfetea, Pavel Suru, Bucureşti, 1916.

An X = „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D. Xenopol»", Iaşi, I (1964) şi urm.

Atila, *Peştii* = F.R. Atila, *Peştii şi pescuitul*; Editura Librăriei Frăţilă, Bucureşti, 1916.

Baronzi, *Limba* = George Baronzi, *Limba română şi tradiţiunile ei*; Nebunely şi fiii, Galaţi, 1872.

Băcescu, *Peştii* = Mihai Băcescu, *Peştii, aşa cum îi vede ţăranul pescar român*; Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1947.

Berg, *Cuvinte* = I. Berg, *Dicţionar de cuvinte, expresii, citate celebre*; „Saeculum - Vestala", Bucureşti, 1995.

BIFR = „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", Iaşi, I (1934) şi urm.

BL = „Bulletin linguistique"; Faculté de Lettres de Bucarest, publié par A. Rosetti, Bucarest - Paris - Copenhague, I (1933) şi urm.

Bogrea, *Pagini* = Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, cu o prefaţă de acad. Constantin Daicoviciu; ediţie îngrijită, studiu introductiv şi indice de Mircea Borcilă şi Ion Mării; „Dacia", Cluj, 1971.

Bojan, *Expresii* = Maria Bojan, *Expresii româneşti cu conţinut istoric*; CL, XVI, 1971, 2, p. 259 - 266.

Bolocan-Voronţova, *Dicţionar* = Gh. Bolocan, T. Voronţova, *Dicţionar frazeologic rus-român*; Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

Braudel, *Mediterana* = Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*; traducere de Mircea Gheorghe..., vol. I; „Meridiane", Bucureşti, 1985.

CADE = I. -Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat*; Partea I, *Dicţionarul limbii române din trecut şi astăzi*, de I. -Aurel Candrea; „Cartea Românească", Bucureşti [1926-1931].

Candrea, *Folklorul* = I.-Aurel Candrea, *Folklorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*; „Casa Şcoalelor", [Bucureşti], 1944.

Scanned with OKEN Scanner

DLR = [Academia Română], *Dicţionarul limbii române* (serie nouă), Editura Academiei, t. VI, litera M (1965 - 1968); VII/1, litera N (1971); VII/2, litera O (1969); VIII/1-5, litera P (1972 - 1984); IX, litera R (1975), X/1-5, litera S (1986 - 1994); XI/1, litera Ş (1978); XI/2-3, litera T (1982 -1983); XII/1, litera Ţ (1994).

Dobrescu, *Originea* = Dem. I. Dobrescu, *Originea sălbatică a nunţilor ţărăneşti*; Tipografia Gutenberg, Joseph Göbl, Bucureşti, 1900.

DRH = *Documenta Romaniae Historica*, B. *Ţara Românească*, vol. II (1501 - 1525), îngrijit de Ştefan Ştefănescu şi Olimpia Diaconescu; Editura Academiei, Bucureşti, 1972.

Dumistrăcel, *Lexic* = Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc.* Cuvinte, metafore, expresii; Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1980.

Dumistrăcel, *Sate* = id., *Sate dispărute - sate ameninţate*; Institutul European, Iaşi, 1995.

Eminescu, *Opere* = M. Eminescu, *Opere*, Ediţie critică întemeiată de Perpessicius; Editura Academiei, vol. IX, *Publicistică 1870 - 1877*; studiu introductiv de Al. Oprea; ediţie critică îngrijită de Petru Creţia, Dimitrie Vatamaniuc, Anca Costa-Foru, Eugenia Oprescu (colaborator Gerhardt Csejka), Bucureşti, 1980; vol. XI, *Publicistică 17 februarie - 31 decembrie 1880* - „Timpul", ediţie critică îngrijită de Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creţia, Oxana Busuioceanu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creţia, Eugenia Oprescu, Bucureşti, 1984; vol. XII, *Publicistică 1 ianuarie - 31 decembrie 1881 - „Timpul"*, ediţie critică îngrijită de Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creţia, Oxana Busuioceanu, Anca Costa-Foru, Aurelia Creţia, Eugenia Oprescu, Bucureşti, 1985; vol. XVI, *Corespondenţă. Documentar*, ediţie critică îngrijită de Dimitrie Vatamaniuc, Petru Creţia, Oxana Busuioceanu, Simona Cioculescu, Anca Costa-Foru, Claudia Dimiu, Aurelia Dumitraşcu, Alexandru Surdu, Bucureşti, 1989.

Ernout-Meillet, *Dictionnaire* = Alfred Ernout, Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*[4], Paris, 1967.

Flora = *Flora Republicii Populare Române*; Editura Academiei, vol. IX, Bucureşti, 1969.

Fochi, *Datini* = Adrian Fochi, *Datini şi eresuri populare de la sfîrşitul secolului al XIX-lea*; „Minerva", Bucureşti, 1976.

Fochi, *Mioriţa* = id., *Mioriţa. Tipologie, circulaţie, geneză, texte;* Editura Academiei, Bucureşti, 1964.

Frazer, *Creanga de aur* = James George Frazer, *Creanga de aur*, traducere, prefaţă şi tabel cronologic de Octavian Nistor, vol. I - V; „Minerva", Bucureşti, 1980.

Frâncu - Candrea, *Moţii* = Teofil Frâncu şi George Candrea, *Românii din Munţii Apuseni (Moţii)*. Scriere etnografică...; Tipografia Modernă, Bucureşti, 1888.

Scanned with OKEN Scanner

În cele 240 de „biografii" din dicționarul de față sînt prezentate expresii idiomatice care reflectă mentalul primar autohton cu privire la

- orientarea în spațiu și perceperea timpului
- ocupațiile primordiale
- practici magice și credințe religioase
- vechile obiceiuri familiale
- dreptul cutumiar
- confruntarea cu alte etnii și civilizații

într-o abordare din perspectiva antropologiei culturale.

INSTITUTUL EUROPEAN

ISBN: 973-586-061-9

PREŢ 26000 lei
T.L. 520 lei
TOTAL 26520 lei

Scanned with OKEN Scanner